

727175

ACTA MUSEI REGIONALIS DEVENSIS

SARGETIA

BULETINUL MUZEULUI JUDEȚULUI HUNEDOARA

PUBLICAT DE
OCTAVIAN FLOCA
DIRECTORUL MUZEULUI

I

DEVA
TIPOGRAFIA JUDEȚEANĂ
1937.

727175

ACTA MUSEI REGIONALIS DEVENSIS

SARGETIA

BULETINUL MUZEULUI JUDEȚULUI HUNEDOARA

PUBLICAT DE
OCTAVIAN FLOCA
DIRECTORUL MUZEULUI

I

DEVA
TIPOGRAFIA JUDEȚEANĂ
1937.

27175

SARGETIA

ACTA MUSEI REGIONALIS DEVENSIS

SARGETIA

BULETINUL MUZEULUI JUDEȚULUI HUNEDOARA

PUBLICAT DE
OCTAVIAN FLOCA
DIRECTORUL MUZEULUI

I

DEVA
TIPOGRAFIA JUDEȚEANĂ
1937.

36680

CUPRINSUL:

	Pag.
Oct. Floca — <i>Prefață</i>	1
C. Daicoviciu—Oct. Floca — <i>Mausoleul Aureliilor dela Sarmizegetusa</i> (Das Mausoleum der Aurelier von Sarmizegetusa)	1—23
Oct. Floca — <i>O nouă Villa Suburbana în hotarul Sarmizegetusei</i> (Eine neue Villa Suburbana am Sarmizegetuser gebiet)	25—43
I. Lepși — <i>Ghiața, suspensiunile și spuma Mureșului</i> (Das Eis, die Suspensionen und der Schaum des Muresch—Flusses)	45—56
Oct. Floca — <i>Descoperiri arheologice în ținutul Hunedoarei</i> (Arhcaeologische Ausgrabungen in Huneader Comitat)	57—91
I. Lepși — <i>Despre temperatura Mureșului</i> (Temperaturmessungen am Flusse Muresch)	93—110
Alex. Ferenczi — <i>Relieful dela Grădiștea-Muncelului păstrat în Muzeul din Deva</i> (Ein Dakisches Relief aus der Dakenburg von Grădiștea-Muncelului).	111—153
Ion Nestor — <i>Sabia de bronz dela Boiu</i> (Das Bronzeschwert aus Boiu)	155—214

Muzeul Județului Hunedoara din Deva are ca prim scop să ne prezinte, prin colecțiunile lui, o icoană a istoriei culturale a ținutului Hunedoarei, din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre.

Muzeul cuprinde următoarele secții: preistorică, arheologică (în special romană) și numismatică; o colecție etnografică, una de științe naturale, o arhivă cu documente și o bibliotecă, fiecare din ele în continuă creștere. Numărul însemnat al obiectelor arheologice însă, conservate în Muzeul din Deva, îi dă acestuia un caracter arheologic.

Sargetia este organul oficial de publicitate al Muzeului. Acest buletin va servi, în primul rând, la descrierea materialului istoric și arheologic privitor la trecutul Hunedoarei, ținutul anticului râu Sargetia, cât și la publicarea rezultatelor cercetărilor referitoare la materialul din care se compun celelalte secțiuni ale Muzeului. Având în vedere materialul științific enorm, rămas în cursul timpului nepublicat, cred că apariția unei asemenea publicații periodice era mai mult decât necesară.

Desigur că organul de publicitate al unui Muzeu regional nu poate sta la înălțimea publicațiilor similare din principalele noastre centre culturale. Scăderile lui însă sunt scuzabile, dacă avem în vedere greutatea materiale cu care au de luptat încă, atât de mult, puținele noastre instituții regionale culturale. Ele au de învins cele mai mari greutăți, menținându-se la un nivel echitabil numai prin eforturi mari.

Țin să mulțumesc d-lui Dr. R. Miocu, prefectul jud. Hunedoara, pentru interesul și deosebita bunăvoință cu care a subvenționat imprimarea prezentului volum. Fără de prețiosul d-sale concurs apariția acestei publicații nu ar fi fost posibilă.

Deva, la 5 Noemvrie 1937.

Oct. Floca.

MAUSOLEUL AURELIILOR DELA SARMIZEGETUSA

— RAPORT PRELIMINAR —

DE C. DAICOVICIU și OCT. FLOCA

Mausoleul din Sarmizegetusa a fost desgropat în toamna anului 1934, la Est de zidurile orașului, la cca. 620 m. dela colțul de NE al cetății, pe proprietatea săteanului Ioan Trâmbișon, pe „Dealul lui Balint“, la locul numit „La groapă“ (vezi planul).

De formă rotundă, el face parte din tipul mausoleelor tumulare, având diametrul de 21 m.

În afară de terenul care în locul unde s'a descoperit mausoleul era puțin mai ridicat decât împrejurimile, nimic nu trăda existența, acolo, a unui monument funerar atât de interesant și impunător ca acesta.

Din literatura arheologică se știa că o necropolă a vechii așezări romane se afla la Est de zidurile orașului (pe terenurile din jurul mausoleului), alături de drumul care ducea dela Sarmizegetusa spre valea Streiului, în jos, către Mureș, iar alta se găsea în marginea de Vest a localității actuale, alături de drumul ce conducea dela Sarmizegetusa spre trecătoarea Porțile de Fier Transilvane¹⁾. Din aceste locuri au ieșit la iveală, în cursul timpului, mai multe morminte și alte monumente cu caracter funerar.

¹⁾ Ackner, *Reise nach Várhely in antiqu, Hinsicht*, II. pag. 231; Feglas G, *Hunyadvármegye története*, I. pag. 85; Goos C., *Chronik der archaologischen Funde Siebenbürgens* pag. 319; Király P., *Ulpia Trajana Augusta*, pag. 151; Neigebaur, *Dacien*, pag. 8; Daicoviciu C., *Fouilles et Recherches à Sarmizegetusa*, în *Dacia*, I. pag. 233 și planul dela pag. 263.

În terenurile ce se află în jurul mausoleului de asemenea au fost desgropate, de noi, odată cu mausoleul, câteva morminte¹⁾.

Aceste descoperiri recente, cât și cele întâmplătoare din trecut, arată, fără niciun motiv real de îndoială, existența, în partea de Est a Sarmizegetusei romane, a unui vast câmp de înmormântare, ce se întindea pe o suprafață pe care vom căuta ca prin cercetări viitoare să o precizăm mai de aproape.

Chiar pe locul mausoleului, pe care îl studiem aci, a fost aflat, acum vreo 65 de ani (v. mai jos), după cum am putut constata din mărturiile țaranului, un monument funerar cu inscripție, foarte impozant, acum păstrat în parcul castelului Fay din comuna Nalaț-Vad (fig. nr. 11). De acest monument, extrem de important pentru datarea și studierea mai amănunțită a mausoleului, ne vom ocupa în altă parte a acestei dări de seamă.

Mânați de aceste indicii, cât și de dorința de a fixa cât mai exact locul necropolei antice și în general pentru a cunoaște cât mai mult din topografia Ulpiei Traiane, am executat, pe locul necropolei, în toamna anului 1934, câteva sondagii de încercare, al căror rezultat a fost descoperirea unui mausoleu foarte important, atât pentru forma arhitectonică, pentru datele pe care ni-le pune la dispoziție, pentru luxul și particularitățile pe care le prezintă față de alte monumente funerare, similare, din Dacia, cât și pentru bogăția materialului pe care l-a dat la iveală.

Construcția. Forma mausoleului este cea a unui cerc cu diametrul de 21 m. Cercul este alcătuit din zid de piatră (fig. nr. 1, 2 și planul).

Cea mai mare înălțime a zidului actual este de cca. 1 m. dela suprafața antică a terenului, iar dela temelie de cca. 2·20 m.

¹⁾ Astfel, dela mausoleu la cca. 100 m. NE, au fost desgropate două sarcofage din piatră, distruse în parte, așezate, paralel, unul lângă altul. Pe fundul acestora au fost aflate resturi din schelete, cioburi din lut ars și câte o monetă imperială din bronz foarte tocite și imposibil de determinat mai de aproape. La fel, dela mausoleu spre Vest, spre orașul antic, am descoperit un mormânt, de copil, din cărămidă și resturi însemnate de sarcofage din piatră de var.

Zidul este format, jos, dintr'o substrucție foarte puternică din piatră de râu, legată prin mortar. Înălțimea substrucției este de 1'20 m., lă-

Zidul mausoleului.

Fig. nr. 1.

țimea de 0'90 m. În partea de jos a substrucției, pietrele au fost așezate mai puțin regulat, depășind lățimea de 0'90 m. a temeliei propriu zise¹⁾.

¹⁾ În fundul șanțului, în care urma să fie înălțată temelia, au fost aruncate pietrele pe o suprafață mai lată de cum avea să continue temelia mai sus, tocmai pentru a da o rezistență mai bună bazei pe care trebuia să se înalțe restul zidăriei.

Pe această temelie de 1 m. se ridică construcția adevărată. Și anume, deasupra temeliei urmează un șir de blocuri de piatră calcaroasă, înalte de 0·30 m., lungi de 1·50—1·80 m., fiind cu ceva mai înguste decât zidul temeliei pe care zac, dând naștere, atât în interior cât și în exterior, unui mic soclu de 15 cm.

Deasupra acestui șir de pietre urmează altul, format tot din blocuri de piatră. Acestea au înălțimea mai mare decât primele (înalte 0·60 m., lungi 0·90—1·80 m.). Având însă grosimea mai mică decât cele din rândul prim, pe care sunt suprapuse, la împreunarea lor se formează un al doilea soclu de cca. 10 cm.

Fețele blocurilor nu sunt lucrate în plan drept. Ele sunt ușor arcuite pentru ca, puse cap la cap, să formeze un cerc închis.

Fig. nr. 2

Blocurile de piatră nu sunt legate, în sens vertical, prin niciun fel de legătură — mortar sau var. Orizontal, ele sunt legate, însă, două câte două, prin puternice scoabe de fier, prinse în pietre cu plumb topit.

Execuția diferitelor pietre nu este dintre cele mai îngrijite.

În exterior, rândul al doilea de pietre este mai frumos lucrat decât primul sau decât fața internă, atât a primului cât și a rândului al doilea, ceea ce arată că primele, fiind la suprafața terenului,

se vedeau și deci au fost mai frumos lucrate, pe când cele din rândul de jos, erau, probabil, îngropate în pământ.

Fig. nr. 3.

Zidul mausoleului cu mormântul din interiorul incintei.

La fel, constatarea că fețele interne ale pietrelor care formează zidul incintei nu au fost cioplite prea îngrijit, arată că ele de asemenea nu se vedeau, fiind acoperite cu pământ, fapt care pledează, după cum vom vedea, pentru natura tumulară a mausoleului. Aceste observații rezultă și din alte împrejurări pe care le vom arăta¹⁾). Cercetările noastre, îndreptate spre a lămurii și felul cum se termină, sus, zidul mausoleului, au rămas infructuoase. Niciun fragment de cornișă sau încheiere a zidului, în partea lui superioară, nu a fost găsit. Se prea poate ca în această parte superioară zidul să

¹⁾ Din resturile mărunte de piatră, aflate lângă zidul de înconjur, cam la înălțimea temeliei care corespunde cu nivelul antic al solului, se constată că, cioplirea și fasonarea pietrelor, pentru a se potrivi în zid, s'a făcut chiar la fața locului.

se fi terminat prin blocuri de încheiere, în formă de șea, din marmoră, care au fost luate de locuitori și întrebuințate ca material de construcție și var.

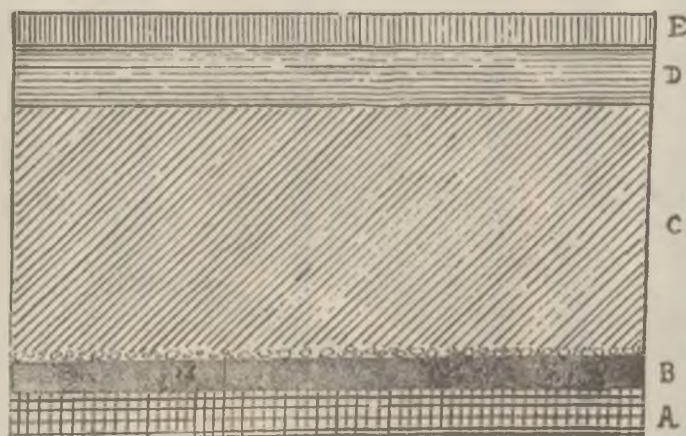

Fig. nr. 4.

Secțiune în interiorul mausoleului.

A Pământ virgin. B Humus antic. C Umplutura mausoleului. D Pământ galben. E Humus modern.

În ce privește interiorul mausoleului, secțiunile făcute ne-au dat rezultate satisfăcătoare, așa încât am putut trage unele concluziuni.

Stratificația terenului se prezintă în felul următor: peste humusul antic, negru, cu resturi de cioplitură de piatră, rezultate din lucrările de ridicare a zidului, urmează un strat gros de umplutură de pământ galben. Aceasta este *umplutura* mausoleului. În această umplutură de pământ galben își aveau locul mormintele-sarcofage adăpostite în mausoleu. Din ele nu s'a mai găsit niciunul, doar o mulțime de oase împrăștiate și urmele scormoniturilor prin care au fost scoase aceste sarcofage. Partea superioară e formată din humusul de cultură actuală. (fig. nr. 4).

Această stratificație, mai mult decât clară, pe întreaga secțiune executată, ne-a permis să vedem limpede înfățișarea internă și caracterul tumular al mausoleului¹⁾.

În partea de Est a zidului circular, în interior, avem un bazament din piatră care face corp comun cu restul zidului. Are forma

Fig. nr. 5.

Socluul monumentului funerar dela nr. 11.

patrulateră, cu laturile de 2·50 m., X 1·70 m., două câte două din laturi fiind egale. Făcut din blocuri mari de piatră, acest soclu este contemporan cu zidul incintei, având aceeași temelie comună (fig. nr. 5). Rostul lui a fost acela de-a servi ca suport monumentului funerar despre care am făcut mențiune mai sus. Socluul, de sigur din marmoră, a fost ridicat și el, probabil, odată cu transportarea monumentului funerar.

În partea opusă soclului, din marginea de Vest a zidului mausoleului, se desprinde un zid care, făcând un mic cot, cade perpendicular pe zidul mausoleului. Zidul duce paralel cu drumul mo-

¹⁾ Forma tumulară se observa de altfel și înainte de săpături. Doar în mijlocul mausoleului terenul prezenta o mică depresiune rezultată din săpăturile anterioare, făcute pentru scoaterea mormintelor (vezi planul).

derm și cu presupusul drum antic ce trecea, pe aici, spre Vest. Zidul a fost urmărit pe distanța de 70 m. El nu poate fi decât un gard de piatră, un zid de împrejmuire al cimitirului, căci în interiorul lui s'au aflat mai multe urme de sarcofage, precum și un mic mormânt de copil, construit din piatră și cărămidă¹⁾ (fig. nr. 6).

Dela mormântul de copil spre Sud, în apropierea lui, s'a aflat o monetă dela *Septimius Severus Pertinax* (193-211) și alta dela

Fig. nr. 6.

Mormântul unui copil.

Antoninus Pius, (138—161), ambele din bronz, precum și câteva fragmente de ulciorașe, din lut ars, analoage cu cele aflate în mormântul din interiorul mausoleului.

Zidul de împrejmuire al cimitirului are, la distanța de 21 m. Vest de mausoleu, o îngroșare cu 0.70 m. mai mult decât restul zidului pe o lungime de 2.50 m. Pe această secțiune îngroșată se

¹⁾ Acest mormânt, săpat la distanța de 29 m. dela mausoleu spre Vest, lângă zidul amintit, era orientat cu axa principală E—V. Era făcut în exterior din piatră de râu, iar în interior cele două laturi mai lungi erau căptușite cu câte două cărămizi (lungimea cărămizilor era lungimea mormântului, iar lățimea lor adâncimea lui). La cele două capete era clădit din piatră. Capacul era format dintr'o cărămidă analoagă cu cele două precedente. În interiorul acestui cosciug au fost aflate câteva oase de copil. Adâncimea mormântului sub pământ, dela nivelul actual al terenului, a fost de 0.50 m. Dimensiunile mormântului în interior: lung 0.56 m., adânc 0.30 m., lat 0.20 m. Dimensiunile unei cărămizi: 0.56 m. X 0.30 m. X 0.7 m.

afla un strat de mortar gros de 3—4 cm. Credem că a fost socul unui monument funerar, ca și socul dela mausoleu sau poate că

Mormânt din cărămidă.

Fig. nr. 7.

în acest loc, unde am aflat și un fragment dintr'un fus de coloană, era o intrare.

Acolo unde zidul de împrejmuire al cimitirului se leagă de zidul mausoleului, cu care nu face corp comun, se află o substrucție puternică din piatră de râu, de lungimea și lățimea potrivită pentru a presupune că aci se afla intrarea în mausoleu. Tot în acest loc s'a desgropat și un fragment destul de înalt dintr'un fus de coloană.

Mormântul. În interiorul mausoleului, la distanța de 0·80 m. de marginea interioară (de Vest) a zidului, la adâncimea de 1·20 m. dela nivelul actual al terenului, a fost desgropat un mormânt, orientat cu axa principală în direcția N—S, cadavrul fiind așezat cu capul spre Nord¹⁾ (fig. nr. 3 și 7).

Cutia sicriului e clădită din cărămidă romană obișnuită. Pereții celor patru laturi ale sarcofagului sunt făcuți din șase rânduri de cărămizi (41 cm×28 cm×5¹/₂ cm.), suprapuse de-a latul în formă de zid, foarte bine legate între ele cu un strat de lut galben cleios gros de 2—3 cm., iar fundul e alcătuit din opt cărămizi așezate pe două rânduri.

Capacul, cioplit dintr'o tablă de marmoră, are forma acoperișului de casă, cu fronton triunghiular, cu creasta foarte puțin ridicată. Acest capac, așezat pe un strat de lut galben, închidea aproape ermetic mormântul.

Dimensiunile sicriului.

În exterior: lung 2·20 m., lat 1·15m., adânc 0·44 m.

În interior: lung 1·64 m., lat 0·59 m., adânc 0·38 m.

Grosimea pereților este de 0·28 m.

Dimensiunile capacului: lung 2·58 m., lat 0·45 m., X 0·45=0·90 m.

Înălțimea frontonului e de 0·15 m.

¹⁾ Mormântul se află reconstituit în Muzeul „Sarmizegetusa“.

După urmele de lemn, rămase pe cele douăzeci de cuie de fier, aflate în interiorul mormântului, s'a putut constata că cel mort n'a fost așezat direct în mormântul de cărămidă, ci mai înainte a

Fig. nr. 8

Inventarul tuturor obiectelor aflate în mormântul intact dela nr. 7.

fost pus într'un sicriu de lemn și împreună cu acesta a fost băgat în mormântul propriu zis.

Ridicând capacul cu multă grije, s'a putut constata integritatea mormântului. Nu fusese jefuit. Doar obiectele din el erau puțin răscolite din cauza apei infiltrate în pământ, care a pătruns printre cărămizile dela fundul sarcofagului și în interiorul acestuia. Din această cauză, obiectele erau pline cu noroiu, vasele cu apă în interior, iar scheletul aproape în întregime distrus.

Obiectele din interior (al căror inventar îl dăm mai jos), nu au rămas exact pe locul lor original, ele fiind mișcate pe de o parte

Fig. nr. 9.

Vase din lut ars.

de apă, pe de altă parte, greutatea pereților laterali ai cutiei sarcofagului apăsând pe marginea cărămizilor care formau fundul, acestea s'au ridicat în sus, în partea din mijloc, dislocând puțin obiectele și vasele din locul în care fuseseră așezate inițial.

Inventarul obiectelor mormântului (fig. nr. 8 și 9).

1. Una monetă imperială de bronz, prost conservată din cauza umezelii:

Av) IMP NERVA TRAIAN AUG GERM P M. Capul împăratului, cu lauri, spre dreapta.

Rv) Indescifrabil, foarte tocit.

2. Una brățară de bronz, ruptă în două bucăți. E formată din două fire răsucite. La locul de împreunare a celor două capete e mai groasă.

3. Un inel de fier, cu urma locului unde era, probabil, o gemă.

4. Trei ulcioare de lut ars, de culoare roșie, aflate două la cap și unul la picioare. Toate trei au aceeași formă, având o singură toartă (fig. nr., 9 *A*, *B* și *C*).

5. Șase bucăți vase de sticlă, în parte sparte. Dintre acestea șase, două au fost aflate la capul mortului, iar patru la picioare.

6. Bulgări mici de vopsea roz, în cantitate destul de mare, găsite lângă cap. Original probabil că vopseaua era pusă într'o cutiuță de lemn.

7. Fragmentele unui ac, de os, foarte subțire.

8. Firicele foarte discrete dintr'un obiect poleit cu aur.

9. Fragmente dintr'un obiect din fier cu totul deteriorat.

10. Douăzeci bucăți cuie de fier, aflate la cele două extremități ale mormântului, cu urme de lemn pe ele.

După natura obiectelor, înșirate mai sus, se vede că mormântul a aparținut unei femei.

La exteriorul sarcofagului, cam la 0·80 m. depărtare de cap, s'a aflat o lucernă, tip obișnuit, de lut ars, pe fund cu stampila: STROBILIS (fig. nr. 10 *A*).

Imediat lângă cutia sarcofagului, la picioare, au fost aflate două vase, de sticlă, sparte.

Tot înafara mormântului, la 0·50 m., dela picioare, s'a aflat o oală de culoare neagră plină cu cărbune. In regiunea centrală, vasul e împodobit cu linii paralele incizate (fig. nr. 10 *B*).

Jos, sub fundul sarcofagului, am găsit câteva fragmente dintr'un vas roșu și o cantitate destul de mare, cam $\frac{1}{2}$ litru, de cenușe aflată într'un singur loc.

În interiorul zidului circular, înafară de mormântul și obiectele descrise mai sus, au mai fost aflate: trei monete imperiale de bronz atât de tocite, încât nu au putut fi determinate, fragmentele unei amfore, un vas de lut ars, de culoare gălbuie, (fig. nr. 9 D) de forma și cu inciziunile circulare paralele, analog cu vasul negru, amintit mai sus, aflat la picioarele mortului, două bucăți olane, câteva fragmente de vase de lut ars, etc.

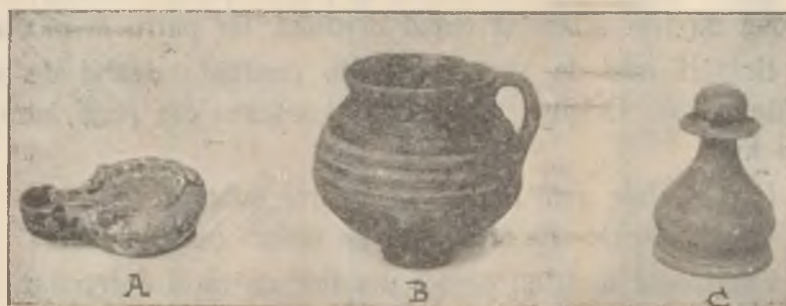

Fig. nr. 10.

Obiecte aflate la mausoleu.

La exteriorul zidului, la presupusa intrare, s'au aflat un obiect din bronz (un *tutulus*) (fig. nr. 10 C) și un fragment de coloană din piatră de nisip.

* * *

Pe baza celor arătate până acum, se poate fixa înfățișarea generală a acestei construcții funerare (vezi planul).

Mausoleul dela Sarmizegetusa este o construcție circulară, cu zidul format din blocuri mari de piatră din care, pe o porțiune mică, se mai păstrează încă două rânduri suprapuse.

Zidul nu era cu mult mai înalt de cum e acum. Judecând după îngustimea zidului și în general după felul construcției, acesta nici nu putea continua prea mult în sus. Peste cele două rânduri de piatră desgropate, va mai fi fost încă unul, cel mult două rânduri, socotind și rândul de încheiere.

Din secțiunile trase în interior, s'a putut vedea că nivelul antic al solului se afla cam la înălțimea temeliei. De aci în sus, interiorul

Fig. nr. 11.

Monumentul funerar al lui *Aurelius Tertius*.

a fost umplut cu pământ până cam în dreptul părții superioare a rândului al doilea de blocuri, dându-i o formă tumulară moderată.

Mausoleul nu era acoperit, doar zidul incintei, lângă care am aflat mai multe țigle, a fost acoperit. Mai probabil însă, ca aceste țigle să fie în legătură cu intrarea. Acesta e singurul loc unde am constatat prezența țiglelor.

Desigur că mausoleul dela Sarmizegetusa, de dimensiuni destul de mari, n'a avut rostul să adăpostească în interiorul lui singurul

Fig. nr. 12.

Con de pin. Partea de sus a monumentului dela nr. 11.

mormânt pe care l-am aflat intact. Avem urme evidente că au existat și alte morminte-sarcofage care au fost scoase în cursul timpului de diferiți proprietari ai terenului. Urmele săpăturilor și ale locurilor de unde au fost scoase sarcofagele distruse, au putut fi

observate foarte clar în secțiunile executate în interior și trecute chiar în profil¹⁾.

Cui îi aparținea acest mausoleu și de când datează el? Răspunsul la aceste întrebări ni-l dă monumentul funerar găsit în locul unde se află soclul, azi în proprietatea familiei Fay din Nalaț (fig. nr. 11).

Înălțimea monumentului e de 2 m., cu conul de pin, (fig. nr. 12) pe care îl avea în vârf și care a fost transportat deasemenea la curtea din Nalaț, e de 2·80 m. Lat, la capete, de 1·18 m., la mijloc, de 0·85 m.; gros, de 0·77 m. Câmpul inscripției din față: înalt de 1·13 m.; lat de 0·56 m. Înălțimea literelor: 6 cm. Materialul din care e făcut e marmora de Bucova. La cele două extremități are profilaturi frumoase. Monumentul e foarte impunător. E scris pe trei fețe. Textul inscripției e același pe fiecare față. Se deosebește numai în ce privește abreviațiile care pe fețele laterale, mai înguste, sunt mai multe.

Inscripția nu e necunoscută. În *C. I. L.* III 6269 se publică, după Protop. Ianza (*Archiviu pt. fil. și istorie*, XXXVI, 5 Iulie 1870, p. 720), textul de pe o latură îngustă (*b* sau *c*), iar sub nr. 7981 se dă, după Goos (*Archiv d. Verein f. Sieb. Landesk.* XI. p. 106), textul de pe *fața* monumentului (*a*). Goos, *l. c.*, a observat că inscripția se află repetată și pe ambele laturi înguste. Desigur, monumentul, descoperit abia, se găsea încă, în parte, în pământ. Astfel se explică de ce Ianza îl declară „sicriu“ (*arca*), iar Goos, corect, *ara*. Că e vorba de monumentul nostru se poate vedea clar din descrierea și dimensiunile date de Goos (*l. c.*), care dă înălțimea monumentului de 6' 5" (=2 m. și 26 mm.), iar baza de 3' 9" (=1·18 m.) pe 3' 4" (=1·05 m.). Goos știe și de

¹⁾ Urmele unui astfel de mormânt au fost constatate, cu multă precizie, în fața bazamentului cu monumentul funerar scris. Oasele, resturile de vase, cărămizile, etc., descoperite în interiorul incintei, rezultă și ele tot din mormintele distruse și jefuite.

conul de pin, înalt de vreo 2' (=63 cm.) pe care, însă nu-l mai văzuse, fiind pierdut.

Textul inscripției:

b.	a.	c.
(= C. I. L. III. 6269)	(= C. I. L. III. 7981)	(= C. I. L. III. 6269)
D. M	D. M	D. M
Q. AVRELIO. Q. F	Q. AVRELIO. Q. F	Q. AVRELIO. Q. F
PAP. TERTIO	PAP. TERTIO	PAP. TERTIO
DEC. ET. FLAM	DEC. ET. FLAMIN	DEC. ET. FLAM
COL. SARM	COL. SARM	COL. SARM
Q. AVRELIVS	Q. AVRELIVS	Q. AURELIVS
SATVRNIN	SATVRNINUS	SATVRNIN
AVG. COL	AVG. COL	AVG. COL
ET. PROSHOD	ET. PROSHODVS	ET. PROSHOD
ET. LOGISM	ET. LOGISMVS	ET. LOGISM
LIB. ET. H	LIB. ET. HERED	LIB. ET. H
F C	F C	F C

Așa dar această inscripție, pusă la mausoleu, pe un bazament solid, la locul cel mai de frunte, scrisă pe trei fețe, ca să se vadă din oricare parte s'ar fi apropiat cineva de ea, arată că mausoleul aparținea familiei lui *Q. Aurelius Tertius, decurio et flamen coloniae Sarmizegetusae*.

O altă inscripție, aflată mai de mult la Sarmizegetusa, publicată în *C. I. L. III 1448*¹⁾, ridicată de același *Q. Aurelius Tertius*, datată, *din anul 142*, arată că acest personajiu marcant al localității a trăit pe la mijlocul secolului al II-lea d. Chr. Tot în apropierea acestui an, poate cu vreun deceniu — două mai târziu, a fost ridicat și mausoleul nostru atât de frumos și de pretențios pentru arhitectura funerară provincială.

¹⁾ C. I. L. III. 1448
imp. caesari /divi Hadriani fil /DIVI. TRAIANI parth/ NEp. DIVI NERVAE/ /PRON. T. AEL. HADRIANO/ ANTONINO AVG /PIO. PONT. MAX. TR./ POT. V. COS. III. P. P. /Q. AVRELIVS. Q. F./ TERTIVS. PAP. SARM /DEC. COL. OB. HONOR./ FLAMONI. ET. HS. LXXX /N. AD. ANNONAM./ DEDIT /L. D. D. D./

Mausoleul dela Sarmizegetusa este o nouă dovadă a bunei stări materiale și a luxului pe care locuitorii capitalei Daciei romane și-l permiteau. El este, totodată, și o nouă contribuție la topografia localității și o și mai însemnată descoperire arheologică, importantă atât pentru forma arhitectonică a mausoleului cât și pentru valoarea arheologică a obiectelor ce le cuprindea mormântul. Ne rezervăm dreptul de a reveni și asupra uneia și a alteia din aceste două chestiuni. Deocamdată ne mulțumim să dăm, pe scurt, această dare de seamă.

DAS MAUSOLEUM DER AURELIER VON SARMIZEGETUSA

— KURZE BESCHRE'BUNG —

Das Mausoleum von *Sarmizegetusa* wurde im Herbst 1934, im Osten der Staatsmauern, cca. 620 m. östlich der nord-östlichen Ecke der Festung, ausgegraben (siehe Plan).

Von rundlicher Form, gehört es dem Typus der tumularischen Mausoleen, indem es einen Durchmesser von 21 m. aufweist.

Aus der archeologischen Literatur wusste man, dass die Nekropolis der Alten römischen Niederlassung, sich im Osten der Staatsmauer erstreckte, auf dem Platze der das Mausoleum umgibt, neben der römischen Strasse die von *Sarmizegetusa* zum *Streitale* hinunter nach dem *Mureș* führte, eine andere aber sich am Westrande des jetzigen Dorfes befand, neben der Strasse welche von *Sarmizegetusa* nach dem siebenbürgischen *Eisernen Tor-Pass* führte.

An diesen Orten, sind während der Zeit, mehrere Gräber und andere Grabdenkmäler, erschienen.

Diese neuzeitlichen Entdeckungen, sowohl auch die (zufälligen) aus der Vergangenheit, beweisen, ohne jeglichen Grund eines Zweifels, im östlichen Teil des römischen *Sarmizegetusa*, die Existenz eines ausgebreiteten Gräberfeldes, welches sich über eine Oberfläche verbreitete, die wir durch unsere nächsten Forschungen zu bestimmen trachten werden.

In Folge dieser Entdeckungen, sowohl vom Wunsche geleitet mit noch grosserer Bestimmtheit den Platz der anticken Nekropolis zu finden, wie auch

im allgemeinen möglich viel von der Topographie *Ulpia Traianas* kennen zu lernen, haben wir, am Platze der Nekropolis einige Versuchsgrabungen unternommen, deren Ergebnis die Entdeckung eines Mausoleums war, von grosser Wichtigkeit sowohl wegen der architektonischen Form, wegen den Daten die es uns zur Verfügung stellt, wegen dem Luxus und den Eigentümlichkeiten die es anderen ähnlichen Denckmälern aus Dacien gegenüber stellen kann, wie auch wegen des Reichtums des arheologischen Materials, welches es zu Tage gefördert hat.

Die Form des Mausoleums ist diejenige eines Kreises mit einem Durchmesser von 21 m. Der Kreis besteht aus einer Mauer von Steinen. Die Grundlage der Mauer ist aus Kieselsteinen. Die Höhe der Grundlage ist 1'20 m. (Abb. 1 u. 2).

Auf dieser Grundlage erhebt sich der eigentliche Bau, und zwar: über der Grundlage folgt eine Reihe von Sandsteinblöcken (0'30 m. hoch, 1'50—1'80 m. lang), etwas enger als die Mauer der Grundlage, bilden sie sowohl von innen als auch von aussen einen kleinen Sockel.

Über dieser Reihe von Steinen folgt eine andere, in grösserer Höhe als die ersten. Indem sie aber eine geringere Dicke haben als diejenigen der ersten Reihe, auf welche sie gelagert sind, bildet sich beim Zusammenschliessen, ein 2-ter Sockel.

Die Flächen der Steinblöcken sind leicht gebogen, und zwar so, dass sie, nebeneinander gestellt, einen geschlossenen Kreis darstellen. Die Steinblöcke sind wagerecht verbunden, zu je zwei, durch starke Eisenzangen welche mit geschmolzenem Blei in Stein geschmiedet worden sind.

An der Aussenseite ist die zweite Steinreihe schöner ausgearbeitet als die erste oder als die Innenfläche sowohl der ersten als auch der zweiten Reihe, was beweist, dass die ersten an der Oberfläche des Geländes sichtbar waren und folglich schöner gestaltet wurden, während diejenigen der unteren Reihen wahrscheinlich in der Erde eingegraben waren.

Auch die Wahrnehmung, dass die Innenfläche der Bausteine welche die Mauer bilden nicht mit sehr grosser Sorgfalt gemeisselt wurden, beweist, dass sie gleichfalls nicht zur Sicht kamen, da sie mit Erde bedeckt waren, eine Tatsache die, wie wir es noch sehen werden, für die tumularische Beschaffenheit des Mausoleums spricht.

Was das Innere des Mausoleums anbetrifft, haben uns die ausgeführten Schnitte zufriedenstellende Ergebnisse gezeitigt, so dass wir einige Schlüsse ziehen konnten.

Die Schichtenbildung des Geländes stellt sich im Wandprofil wie folgt dar: antiker *Humus* mit Steinsplitter aus den Arbeiten der Errichtung der Mauer hervorgegangen; es folgt eine dicke Schichte mit Erde gefüllt. In dieser Erdenfülle lagerten die Särge. Der obere Teil ist aus *Humus* aktueller Kultur gebildet (Abb. 4).

Diese, auf dem ganzen bearbeiteten Schnitte, mehr als klare Schichtenbildung, hat uns deutlich die innere Zusammensetzung und den tumularischen Character des Mausoleums zu sehen ermöglicht. Die tumularische Form war im übrigen auch vor den Ausgrabungen leicht zu erkennen.

An der Ostfront der inneren Kreismauer gibt es eine Grundlage aus Stein, welche mit dem Rest der Mauer zusammengehört (Abb. 5). Ihr Zweck war als Unterlage des Grabmahles über welches wir noch zu sprechen kommen, zu dienen.

Am gegenüberliegenden Teil des Sockels, vom Westrande der Mausoleummauer, entspringt eine Mauer, welche, eine kleine Biegung ausführend, senkrecht auf das Mausoleum fällt. Die Mauer führt nach Westen parallel mit der modernen Strasse und mit der vermutlichen antiken Strasse die hier vorbeiführte. Diese Mauer ist die Umzäunungsmauer der Nekropolis.

Dort wo die Umzäunungsmauer des Friedhofes sich an der Mausoleummauer, mit welcher sie nicht ein Ganzes ausmacht, anschliesst, befindet sich ein fester Grundbau aus Stein, von richtiger Breite und Länge um zu vermuten, dass hier der Eingang des Mausoleums gewesen ist. An dieser Stelle wurde auch ein genug hohes Bruchstück einer Seele vorgefunden.

Im Innern des Mausoleums wurde das Grab eines Mädchens entdeckt, welches mit seiner Hauptaxe nach N—S gerichtet war (Abb. 3 u. 7). Der Deckel des Grabes war aus Ziegelsteinen. Das Grab war nicht geschändet vorgefunden worden. In seinem Innern fanden wir: schwache Spuren eines Skelettes, eine bronzene Münze des Kaisers Traian, ein Armring aus Bronze, ein schadhafter Ring, 3 kleine Gefässe aus gebranntem Ton, 6 Gefässe aus Glas, Bruchstücke von rosa Lackfarben und 10 Stück Eisennägel mit Holzspuren an ihnen, da die Tote, bevor sie ins Grab kam, in einem Holzsarg beigesetzt wurde (Abb. 8).

An der Aussenseite des Sarges, cca. 0·80 m. Entfernung vom Kopfe, wurde eine Tonlampe von gewöhnlichem Typus, am Grunde mit der Stempelaufschrift: STROBILIS, vorgefunden (Abb. 10 A).

Unmittelbar neben der Sargschachtel, bei den Füßen, wurden zwei zerschlagene Glasgefässe gefunden,

Ebenfalls ausserhalb des Grabes, bei 0·50 m. Abstand von den Füßen, hat man einen Topf von schwarzer Farbe, voller Kohle, vorgefunden (Abb. 9 E).

Unter der Grundlage des Sarges, konnte man einige Bruchstücke eines roten Gefässes vorfinden und eine ziemlich grosse Menge Asche, cca. $\frac{1}{2}$ Kg., an einer einzigen Stelle.

Im Innern des Mausoleums, ausser dem zuvor beschriebenen Grabe und aller ausgegrabenen Gegenstände wurden noch vorgefunden: drei kaiserliche Münzen aus Bronze in so schlechtem Zustande, dass sie nicht näher bestimmt werden konnten, die Bruchstücke einer *Amphora*, ein aus Ton gebranntes Gefäss von gelblicher Färbung, ähnlich dem schwarzen, beim Fusse des Grabes vorgefundenen Gefässes, einige Bruchstücke von Gefässern aus gebranntem Ton, etc. (Abb. 9 D.)

* * *

Gemäss dem bis hier beschriebenen Tatsachenmaterials, kann man das allgemeine Aussehen dieses Grabbaues feststellen.

Das Sarmizegetuser Mausoleum ist ein rundlicher Bau mit einer aus grossen Steinblöcken gebildeten Mauer von welcher sich, auf einer kleinen Strecke, noch zwei aufeinanderlagernde Reihen erhalten haben.

Die Mauer war nicht um viel höher als sie jetzt ist. Nach der Enge der Mauer und im allgemeinen nach der Art des Baues, urteilend, konnte diese Mauer nicht zu hoch sein. Über den beiden ausgegrabenen Steinreihen, konnten, noch eine, höchstens zwei gewesen sein.

Aus den im Innern durchgeführten Schnitten konnte man erkennen, dass die antike Oberfläche sich beileufig auf der Höhe der Grundlage befand. Von da, nach oben zu wurde das Innere mit Erde *gefüllt*, beileufig bis zum Oberteile der zweiten Reihe der Blöcke, so dass es eine geringe tumularische Form erhielt. Das Grabmal war nicht bedeckt, vielleicht nur die Mauern.

Sicher war das Sarmizegetuser Mausoleum, von beachtungswertem Umfang, nicht dazu bestimmt, um das einzige von uns ganz erhaltene vorgefundene Grab, in seinem Innern zu bergen. Wir haben sichtbare Spuren dass es auch andere Gräber gegeben hat, welche im Laufe der Zeit von den jeweiligen Besitzern des Grundstückes ausgehoben wurden.

Die Spuren eines derartigen Grabes wurden mit grosser Genauigkeit, festgestellt neben dem Sockel auf welchem sich das Grabdenkmal (mit Inschrift) des *Aurelius Tertius* befand (Abb. 11 u. 12).

Wem gehörte dieses Mausoleum und aus welchem Zeitalter datiert es? Die Antwort zu dieser Frage gibt uns die Inschrift des *Aurelius Tertius*, welche vor etwa 65 Jahren vorgefunden wurde. Drei Flächen des Monumentes sind beschrieben. Der Text der Inschrift ist der gleiche für jede Fläche.

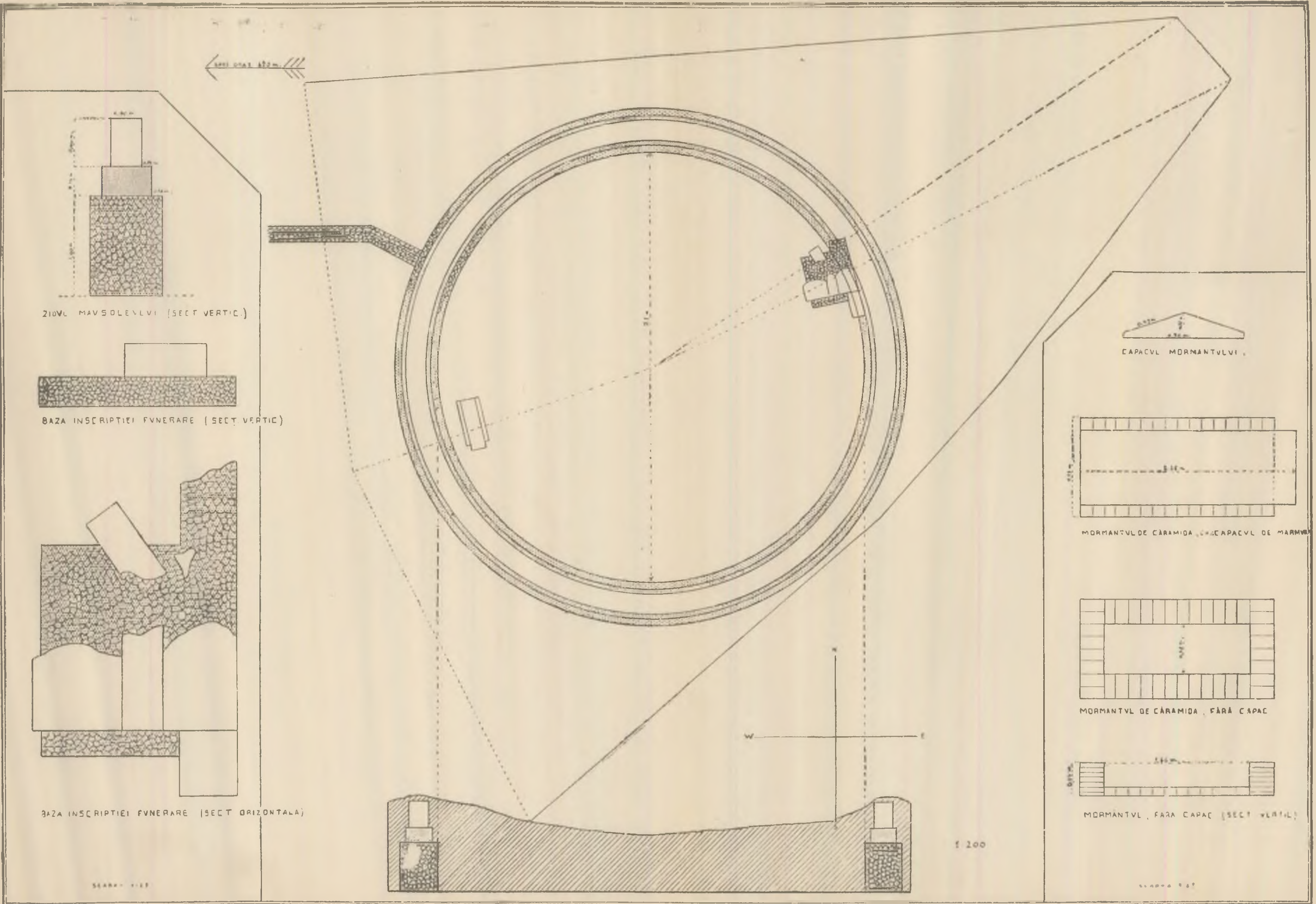
Der Text der Inschrift:

b.	a.	c.
(= C. I. L. III. 6269)	(= C. I. L. III. 7981)	(= C. I. L. III. 6269)
D. M	D. M	D. M
Q. AVRELIO. Q. F	Q. AVRELIO. Q. F	Q. AVRELIO. Q. F
PAP. TERTIO	PAP. TERTIO	PAP. TERTIO
DEC. ET. FLAM	DEC. ET. FLAMIN	DEC. ET. FLAM
COL. SARM	COL. SARM	COL. SARM
Q. AVRELIVS	Q. AVRELIVS	Q. AURELIVS
SATVRNIN	SATVRNINUS	SATVRNIN
AVG. COL	AVG. COL	AVG. COL
ET. PROSHOD	ET. PROSHODVS	ET. PROSHOD
ET. LOGISM	ET. LOGISMVS	ET. LOHISM
LIB. ET. H	LIB. ET. HERED	LIB. ET. H
F C	F C	F C

Folglich beweist diese Inschrift, dass das Mausoleum der Familie des *Qu. Aurelius Tertius, decurio et Flamen coloniae Sarmizegetusae*, angehörte.

Eine andere Inschrift, von früherher in *Sarmizegetusa* vorgefunden (*C. I. L. III. no. 1448*), von demselben *Q. Aur. Tertius* verfertigt, beweist dass diese angesehene Persönlichkeit *Sarmizetusas*, um die Mitte des II-ten Jahrhunderts n. Chr. (142) lebte. Um dieses Jahr herum, vielleicht mit etwa 1—2 Jahrzehnten später, wurde auch unser Mausoleum errichtet.

C. Daicoviciu — Oct. Floca.

Mausoleul Aurelilor. Plan de situație.

O NOUĂ *VILLA SUBURBANA* ÎN HOTARUL SARMIZEGETUSEI ¹⁾

DE OCTAVIAN FLOCA

A fost desgropată în toamna anului 1936, la Nord de ruinele amfiteatrului, în spatele noului palat administrativ — între acesta și linia ferată — pe proprietatea d-lui A. Tornya, la 140 m. Nord de șosea și 50 m. Sud de linia ferată.*)

Resturile clădirii, așezată într'un loc de unde se deschide una dintre cele mai frumoase priveliști spre Masivul Retezatului, sunt un nou punct determinat mai de aproape în complexul construcțiilor, rămase pe urma Romanilor, ce se întind pe o mare suprafață în terenurile din jurul așezării actuale, mai ales spre Est și Nord de satul Grădiște-Sarmizegetusa.

Punerea în lumină a construcției este o nouă contribuție la topografia Sarmizegetusei romane.

Deși planul clădirii nu a putut fi identificat în întregime, iar zidurile, din piatră de râu (*opus incertum*), deși s'au conservat numai până la o înălțime relativ mică, totuși, această descoperire, prin elementele pe care le-a dat la iveală, prin natura ei, prin conservarea unei minunate instalații de încălzire centrală (*hypocaustum*),

¹⁾ O altă *villa suburbana* a fost desgropată de d-l C. Daicoviciu, în 1924, la Est de oraș (vezi, C. Daicoviciu, în *Dacia* 1 1924, pp. 234 sqq. și planul topografic din pag. 263, nr. XVII).

*) Desvelirea acestor ruine s'a făcut. în cadrul lucrărilor arheologice din Sarmizegetusa, conduse de d-l C. Daicoviciu, conferențiar la Univ. din Cluj, căruia îi aduc și aici vtile mele mulțumiri pentru bunăvoința cu care a urmărit aceste lucrări și pentru prețioasele sfaturi ce mi le-a dat la desgroparea ruinelor cât și la interpretarea lor.

prin noua dovadă a bunei stări materiale a locuitorilor, a luxului cu care a fost făcută și mai presus de toate prin documentarea atât de clară a existenței, la această descoperire, a două faze de construcții suprapuse (o suprapunere evidentă, un prilej de instructive cercetări arheologice), m'a făcut să o privesc cu mult interes și deosebită atenție.

Clădirea, săpată pe proprietatea dlui Torny¹⁾, care nu poate fi decât o construcție particulară — o *villa suburbana* — așezată la Nord de ruinele cetății și de cele ale amfiteatrului, atestă două epoci: una mai veche, distrusă de foc și alta mai nouă, suprapusă celei dintâi.

Să vedem, pe baza schiței alăturate (fig. nr. 1), ce este de atribuit, din ruinele scoase la suprafață, fazei prime și ce este de atribuit fazei a doua.

A) Faza I-a a clădirii.

Fazei prime îi aparțin încăperile *A, B, C, D, E*, și *G*, deci întregul complex arătat în plan.

Camera A (dim. 3·40 X 3·80 m.), de formă dreptunghiulară, din colțul de SV. al clădirii, este partea cea mai bine conservată, înzestrată cu un hypocaust, solid clădit și bine păstrat (fig. nr. 2).

Zidurile care închid această cameră (groase, cele dela Vest și Sud, de 0·70 m., și mult mai subțiri cele dela Est și Nord, 30 cm.) sunt secundate, în interior, jur împrejur, de alte ziduri (*a, b, c, d*, groase de 0·40 m.), cu o tencuială foarte dură, cu mici pietricele și urme de paie, care închid între ele instalația de încălzit. Rostul acestor ziduri era acela de a forma pereții laterali ai hypocaustului. Înălțimea lor e de 0·75 m., cam atât cât era și înălțimea pilaștrilor, din cărămidă, dela hypocaust, căci aceste ziduri nu se ridicau

¹⁾ Ținem să mulțumim dlui Torny, pentru bunăvoința cu care a admis, gratuit, executarea săpăturilor pe proprietatea sa.

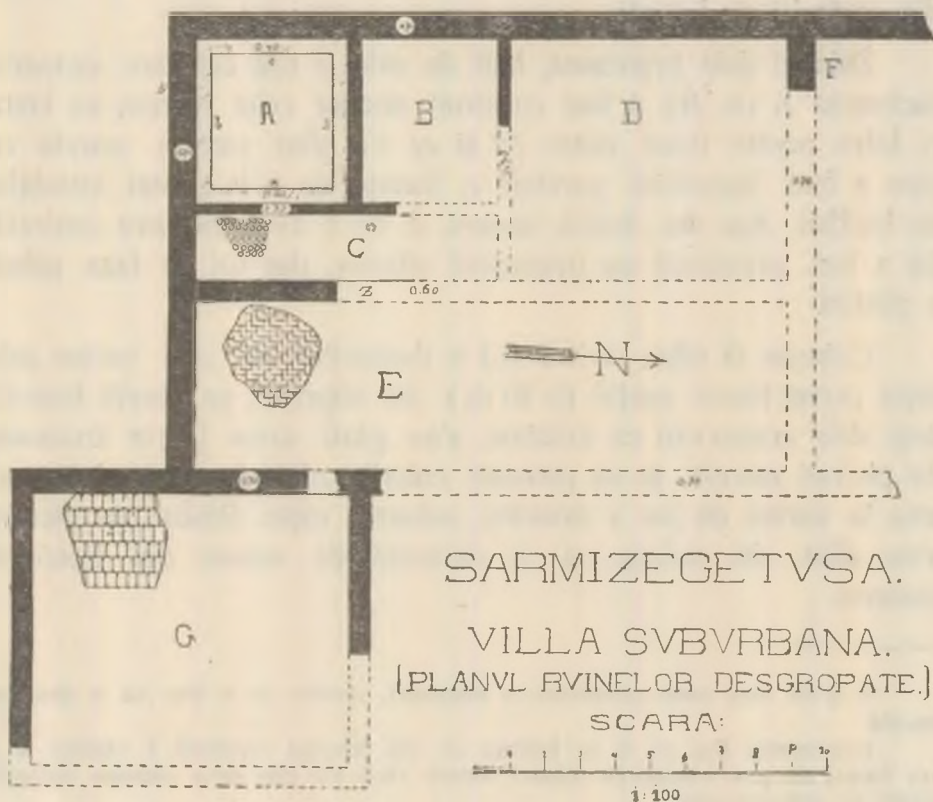

Fig. nr. 1.

deasupra pavimentului ¹⁾. Faptul că erau tencuite și în partea de sus, arată că aceasta (0.75 m.) le era înălțimea originală.

În epoca a doua a clădirii, instalația a fost desființată. Peste pavimentul suspendat al hypocaustului, scos din uz (și, în parte, stricat), a fost pus un strat de lut, apoi „cocciopesto“ și mozaic din cărămizi de lut ars.

Zidul *d* dela hypocaust, lipit de zidul *e* (de cel care desparte încăperea *A* de *B*), a fost construit ulterior celui marcat cu litera *e*. Între aceste două ziduri (*d* și *e*) s'a aflat pictura murală cu care a fost împodobit peretele *e*, înainte de a fi existat instalația de încălzit. Așa dar, inițial, camera *A* nu a avut încălzire centrală. Ea a fost prevăzută cu hypocaust ulterior, dar tot în faza primă a clădirii.

Camera *B* (dim. 4 X 5 m.) e despărțită de cele vecine prin niște pereți foarte subțiri (0.30 m.). Jur împrejur, pe pereții laterali, deși slab conservați ca înălțime, s'au găsit urme foarte frumoase de pictură murală. În ce privește culorile picturii, predomină, mai ales în partea de jos a zidurilor, culoarea roșie. Resturi de pictură s'au aflat, din belșug, și în dărămăturile scoase din interiorul camerei.

¹⁾ Dată fiind buna conservare a instalației, credem că e bine să o descriem special.

Hypocaustul (fig. nr. 3) se întindea pe sub întreaga suprafață a camerei *A* și era format din șase rânduri de pilaștri, fiecare rând din câte șapte picioare /pilaștri/, clădiți din cărămidă arsă.

Fiecare pilastru era format: jos, o cărămidă de bază /de dimensiunile 27.5 X 26.5 X 6.5 cm./, deasupra căreia urmau 11 cărămizi, mai mici /de dimensiunile 21 X 21 X 6 cm./, care formau piciorul propriu zis.

Piciorul se încheia, sus, prin o cărămidă mare /de dimensiunile 42.5 X 41.5 X 6 cm./ Aceste cărămizi /de sus/ erau de dimensiuni suficient de mari pentru a ajunge dela un pilastru la celălalt. Distanța dela un pilastru la altul /dela o cărămidă de bază la alta/ era de 0.30–0.35 cm. Podeaua pe care se afla această serie frumoasă de picioare de hypocaust era făcută din lut cu mortar — vatră bătută. Substrucția vetrei era din pietriș.

Dela instalația atât de bine conservată nu lipsește decât *prae-furnium*, care trebuie să fi fost în partea de Vest a camerei, la exteriorul zidului *c*.

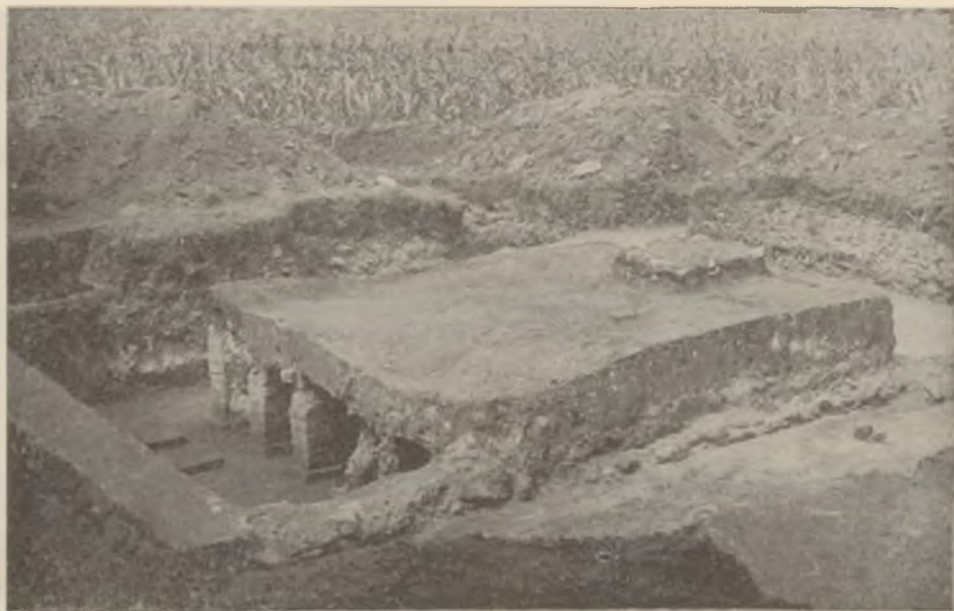

Fig. nr. 2.

Camera A cu instalația de încălzit

Fig. nr. 3.

Hypocaustum.

În camera *B*, avem, ca paviment (pe întreaga suprafață), „cocciopesto“ (un fel de „terrazzo“), foarte bine conservat și admirabil lustruit, având o culoare roșie-gălbuie (fig. nr. 4).

Coridorul C. La Est de *A* și *B*, pe întreaga întindere a zidului de Est al acestor două încăperi, se află coridorul *C*, pavat cu tamburi de lut ars (cu diametrul de 17 cm., înălțimea de 8 cm.), așezați pe o vatră de mortar, iar deasupra acoperiți tot cu un strat de mortar (gros de cca. 4 cm.). E de notat că acest pavaj, fără îndoială din faza primă a clădirii, trecea și pe sub zidul z^1 (fig. nr. 5).

Coridorul *C* era, în faza primă a viliei, mai larg, formând, eventual, chiar o cameră.

Camerele D și E au putut fi cercetate numai în parte. La *D* s'au aflat aceleași urme de pictură murală și acelaș paviment ca și la *B*.

Camera *E* avea, în faza primă, pardoseală la fel cu *B*.

Faza a II-a a clădirii.

Deasupra ruinelor fazei prime, distrusă prin foc, am desgropat resturi din faza a doua a clădirii care, ca dispoziție și împărțire a camerelor, diferă de prima.

Încăperile *A*, *B* și *C* au format, în faza a doua, o singură încăpere. Peste instalația de încălzit din faza primă, desființată și peste celelalte două încăperi, *B* și *C*, umplute cu dărâmături, a fost pus un strat de lut, gros de 30-35 cm., pe care a urmat pavimentul propriu zis, format din mozaic din cărămizi de lut ars.

La fel *E*, din faza a doua, era o încăpere cu nivelul ridicat (ca și celelalte, *A*, *B* și *C*), cu pardoseală din „cocciopesto“

¹⁾ Zidul *z* e din faza a doua a clădirii. Pe lângă faptul că pardoseala din faza primă trecea pe sub el, am putut observa că zidul exterior de Sud nu era legat de *z*, ba ce e mai mult, zidul extern era tencuit pe întreaga suprafață, chiar și acolo unde el se împreună cu *z*.

Fig. nr. 4.

Pavimentul lustruit din camera B.

și mozaic, din cărămidă arsă, în forma parchetului modern¹⁾ (fig. nr. 6).

La *D* nu s'a putut constata existența fazei mai nouă.

În partea de Est a acestei construcții se întinde *G*, prelungită spre Est. Pare să fie o curte închisă de niște ziduri, fără substrucție, construite din piatră de râu și în foarte mică măsură din cărămidă. Până unde se întindea spre Est, n'am putut fixa, căci zidurile în această parte erau complet distruse. Suprafața era parodisită cu cărămidă arsă (dim. cărămizilor 44 X 28,5 X 6 cm.) așezată pe un strat de piatră și lut²⁾.

Inventarul obiectelor aflate cu prilejul săpăturilor, pe care îl dau mai jos, este destul de sărac³⁾.

¹⁾ Printr'o secțiune transversală peste *E* și *C* am putut vedea cele două pardoseli, atât de bine conservate, suprapuse.

²⁾ Pe cât presupun că *G* putea să fie o curte închisă, tot pe atât îmi vine să cred că putea să fie o încăpere, o mică aripă a clădirii, făcută, poate, tot cu un rost gospodăresc. Această idee mi-au dat-o următoarele fapte: Zidul de Vest, la *G*, este la fel de gros /0,70 m / și rezistent ca și zidul din alte părți externe ale clădirii. Cele două ziduri care se desprind din acesta, paralel, spre Est, sunt și ele groase de 0,60—0,70 m. Pe o anumită întindere, în partea unde ele se leagă de corpul principal al clădirii, sunt bine clădite și frumoase, cu urme de tencuială chiar. Spre extremitatea de Est, e adevărat că, aceste ziduri sunt foarte slabe și par fără temelie. Și acest fapt își are însă o explicație. Cu cât ne depărtăm de corpul clădirii spre Est, cu atât terenul e mai înclinat și nu am aflat decât urme, nu din zidul propriu zis ci numai din temelie, și aceasta păstrată slab, dându-ne impresia de gard. Zidurile, la început /unde sunt legate de corpul clădirii/, sunt solide și se ridică deasupra nivelului pavat cu cărămidă; mai spre Est, însă, ele s'au aflat la un nivel care este mai jos decât suprafața pavată și deci cu atât mai mult înclinăm să credem că avem de a face cu urme slabe de temelie decât cu un zid-gard fără temelie. Aci, ca și în partea de Nord a clădirii, zidurile au fost imposibil de urmărit fiind scoase de țărani și complet nimicite.

Se pare, de altfel, că *G* a avut și acoperiș. În colțul de SV. s'au găsit multe fragmente de țigle de acoperiș și olane chiar, care nu puteau cădea, în acest loc, din altă parte a clădirii.

Indiferent dacă *G*, este o curte sau o încăpere de altă natură, desigur că *villa* a avut și în colțul celălalt /de NE/ ceva similar, /vezi planul probabil al înfățișării întregii ville/ (fig. nr. 7) și între aceste două, eventual, o curte, un portic. Altfel, singura *G*, așezată în colțul construcției, ar fi fost ceva stingher, nesimetric, neestetic și neobișnuit. La aceste presupuneri și completări ale planului ne ajută unele reconstruiri și planuri de atari clădiri din *Germania Romana (Ein Bilder-Atlas)*, 1922, pag. 16

³⁾ Obiectele se află depozitate în Muzeul Arheologic din Sarmizegetusa.

Fig. nr. 5

Coridorul C cu urmele cărămizilor dela paviment.

1. *Țigle stampilate.*

a) Trei fragmente de țiglă, cu stampila particulară în *tabula ansata*: C. I. V (fig. nr. 8 A).

Și alte trei fragmente din aceeași stampilă: C....; ...I C; C I....

b) Două fragmente de țiglă, cu stampila particulară în *tabula ansata*: I A N V (fig. nr. 8 B).

2. Una bucată monetă imperială, de bronz (bronz mare), dela *Marcus Aurelius*, găsită în dărâmăturile fazei I. (fig. nr. 9).

AvI [AV]REL ANTONINVS ARMENIACVS [P P]. Figura împăratului, cu lauri, spre dreapta.

RvI TR P XVIII [IMP II] COS III. Mars, în picioare, cu coif, spre dreapta; în mâna dreaptă, cu o lance; în stânga, cu un scut. (Coh. III. Nr. 795, anul 164 p. Chr.)

Fig. nr. 6.

Pavimentul camerei E.

3. Opaite.

a) Un opaie (fig. nr. 10 A) din lut ars, de formă obișnuită, simplu, pe fund cu stampila LVCIVS F. A fost aflat, în coridorul C, în dărâmăturile fazei prime.

b) Un opaie (fig. nr. 10 B), din lut ars, cu două boturi. Mânerul, rupt, era format dintr'o frunză stilizată. Rezervorul e ornamentat, la suprafață, cu cercuri concentrice. Fiind întrebuițat la luminat, prezintă urme de ardere. A fost aflat în G, în colțul de SE.

Fig. nr. 7.

4. Vas mic, negru, din lut (fig. nr. 11) și câteva fragmente de *terra nigra*, aflate, toate, în curtea G.

5. Fragment dintr'o conductă de aer cald aflată în camera cu hypocaust.

6. *Obiecte de fier*. Șapte bucăți piroane obișnuite, un piron cu capul despicat în două aripi, o verigă și un piron (sau eventual un alt instrument), cu ambele capete ascuțite, foarte ruginit, lung de 22 cm.

7. O țevă de sticlă aflată în camera C, faza a doua.

8. Fragment de fibulă de bronz, tip obișnuit (fig. nr. 10 C), aflată în dărâmăturile din faza a doua.

9. Țigle și olane, pentru acoperiș, din lut ars.

10. Cărămizi de diferite dimensiuni ($42\frac{1}{2} \times 41\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{2}$ cm., $27\frac{1}{2} \times 26\frac{1}{2} \times 6$ cm., $21 \times 21 \times 6$ cm., $41 \times 29 \times 6$ cm.

Fig. nr. 8.

Tigle stampilate.

Cărămizi în formă de tamburi, cu diametrul de 17 cm., groase de 8 cm.

Fig. nr. 9.

Monetă dela Marcus Aurelius (av. și rev.).

Din cele de mai sus vedem că, *villa suburbana*, desgroptă la Sarmizegetusa în vara anului 1936, era o construcție respectabilă în categoria clădirilor de acest fel din Dacia.

Faza primă a acestei locuințe a fost mai mare decât a doua și cu mai multe pretențiuni executată decât cea din urmă.

Faza a doua se limitează la *A*, *B*, și *C*, care formează o singură încăpere, la *E* cu nivelul ridicat și la curtea *G*, care e comună atât primei cât și fazei a doua.

Încăperile *C* și *K* poate și partea de Nord dela *E* au făcut parte numai din planul inițial al casei, din faza primă. Probabil că ele au rămas în faza a doua neschimbate, așa cum au fost făcute la început.

Fig. nr. 10.

Obiecte aflate în cursul săpăturilor.

Prima perioadă a acestei clădiri, aparținătoare, cu toate probabilitățile, primei jumătăți a secolului al II-lea d. Chr., a fost distrusă prin foc, după cum se vede din straturile de cărbuni din faza I. Distrugerea pare că a avut loc pe timpul lui *Marcus Aurelius*, poate tocmai în vremile tulburi ale războaielor marcomanice. Moneta și celelalte obiecte în dărâmăturile *fazei prime* ar pleda pentru această epocă. Peste ruinele vechi s'a pus un strat gros de lut, nivelând terenul. Peste acesta a urmat apoi pietriș și „coccio-pesto“, mai puțin fin ca cel al *fazei prime*, care era de un amestec și execuție ireproșabilă.

Nivelul camerelor din faza a doua, fiind foarte aproape de suprafața actuală a terenului, a adus după sine ruina zidurilor, așa încât nu s'au mai păstrat decât foarte slab. Tot din acest motiv nu am aflat nici urmele intrărilor în diferitele încăperi.

Pereții de despărțire dintre diferitele încăperi, foarte subțiri (0.30 cm.), se pare că au fost din lemn. Ne îndeamnă la această ipoteză dărâmăturile de piatră, puține ca să putem presupune că toate zidurile și în întregime lor au fost din piatră și mai ales urmele lațurilor imprimate pe unele din resturile de tencuială rezultate dela pereți.

Fig. nr. 11.

Vas din lut ars.

Ca întindere generală, clădirea nu se extindea, în partea de Vest, mai mult decât se vede în plan. La Sud la fel. La Est atât cât se întindea *G*. Doar în partea de Nord a mai continuat. Până unde, nu putem ști, zidurile fiind distruse și și din alte motive imposibil de urmărit.

Privitor la caracterul clădirii (asupra cărui fapt am anticipat deja), nu avem niciun indiciu precis, care să-i arate adevărata destinație.

Din inventarul săpăturilor, relativ sărac și lipsit de orice document epigrafic, nu putem trage concluziuni în ce privește natura clădirii.

Totuși, dată fiind situația puțin periferică a clădirii, așezarea ei într'un cadru atât de frumos spre Masivul Retezatului, spre

care avem priveriști deschise, felul însăși al clădirii, cu toate cele descrise, ne face să arătăm că nu putea fi decât o *villa suburbana*.

Partea de SV. a clădirii, pe care am putut-o cerceta mai de aproape (camera *A* cu hypocaust și mozaic, *C*, *D* și *E* cu paviment atât de îngrijit, cu pictură murală peste tot, etc.), este colțul principal al acestei minunate construcții.

EINE NEUE *VILLA SUBURBANA* AM SARMIZEGETUSER GEBIET

— KURZE BESCHREIBUNG —

Die Reste des Baues, so gelegen dass man von dort aus die schönste Aussicht des Retezatmassifs vor Augen hat, sind ein neuer Anhaltspunkt in den Baukomplexen welche von der römischen Herrschaft herkommen und sich auf einer grossen Oberfläche rings um die heutige Niederlassung, gegen Westen und Norden des Dorfes *Grădiște—Sarmizegetusa*, erstrecken.

Der Bau, der nicht anderes als eine *Villa suburbana* sein kann, im Norden von den Ruinen der Festung und des Amphitheaters (cca. 150 m. vom letzteren entfernt) gelegen, weist auf zwei Zeitalter hin: ein älteres, durch Feuer zerstörtes und ein neueres, über das erste gelagert.

A) Die erste Entwicklungsstufe des Baues.

Der ersten Entwicklungsstufe gehören die Räume *A*, *B*, *C*, und *G* an. (Siehe Pl. Abb. 1).

Der Raum *A* (3·40 X 3·80 m.), von rechtwinkliger Form, an der Südostecke des Baues gelegen, ist der am besten erhaltene Teil mit einem festen und gut aussehenden *Hypocaustum* versehen. Die Mauern welche diesen Raum umgeben, dick auf der West- und Südseite und dünner auf der Ost- und Nordseite, sind, rundherum, im Innern, von anderen Mauern begleitet, welche eine Heizungseinrichtung einschliessen. Im zweiten Zeitalter des Baues wurde diese Einrichtung abgeschaffen. Über den Ziegelpilastern wurde eine Schicht Erde gelagert dann „*cocciopesto*“ und Mozaik aus gebranntem Ton. Es ist zu bemerken dass anfangs der Raum kein *Hypocaustum* hatte. Es entstand später, jedoch immer noch zur Zeit der ersten Phase des Baues. (Abb. 2 u. 3).

Der Raum *B* (4 X 5 m.) ist von den benachbarten durch dünne Wände getrennt. An den Wänden, im Innern des Raumes, wurden schöne Spuren von Wandmalereien vorgefunden. Im Raume *B* finden wir als *pavimentum*, auf der ganzen Oberfläche, sehr gut erhaltenen „*cocciopesto*“ von rötlichgelber Färbung (Abb. 4).

Der Corridor *C*. Westlich von *A* und *B* befindet sich der Corridor *C*, mit runden Ziegeln aus gebrannten Ton gepflastert, auf einem Mörtelherd aufgestellt und oben ebenfalls mit einer Schicht Mörtel bedeckt. Es ist zu bemerken, dass dieses Pflaster, ohne Zweifel aus der ersten Phase des Baues, auch unter der Mauer *z* sich ausbreitete (Abb. 5).

Die Räume *D* und *E* konnten nur teilweise erforscht werden. Hier wurden dieselben Spuren von Wandmalerei und dasselbe *pavimentum* wie bei *B* vorgefunden.

B) Die zweite Entwicklungsstufe des Baues.

Über den Ruinen der ersten, vom Feuer vernichteten Entwicklungsstufe fand man Überreste aus der zweiten Phase des Baues, welche, was die Disposition und die Einteilung der Zimmer anbetrifft, sich von der ersten wesentlich unterscheidet.

Die Zimmern *A*, *B* und *C* bildeten in der zweiten Phase einen einzigen Raum.

Über der abgeschafften Heizungsanlage der ersten Phase und über den anderen zwei, mit Trümmern (und Geröll) gefüllten Räumen (*B* und *C*) wurde eine Schicht Erde gelagert, von 30—35 cm. Dicke, auf welcher das eigentliche *pavimentum* aus Mozaik von gebrannten Tonziegeln zusammengesetzt, folgte.

Ebenso war *E*, in der zweiten Phase, ein Raum mit erhobener Grundlage, mit einem schönen Fussboden aus „*cocciopesto*“ und Ziegelmozaik von der Form eines modernen Parketts (Abb. 6).

Bei *D* hat man das Vorhandensein einer neueren Entwicklungsstufe nicht vorgefunden.

An der Westseite dieses Baues erstreckte sich *G*. Vielleicht ein von Mauern eingeschlossener Hof, oder ein kleiner Flügel des Baues, angenommen dass so etwas auch im anderen, gegenüberstehenden Nordwestwinkel sich befand (Abb. 7). *G* war mit gewöhnlichen Ziegeln gepflastert.

Was die kleinern Gegenstände anbetrifft, welche im Laufe der Ausgrabungen der *Villa* gefunden wurden, so sind es ihrer ziemlich wenige. Es wurden Dachziegeln mit dem privaten Stempel C. I. V und IANV (Abb. 8),

vorgefunden. Ausserdem fand man: Eine Bronzemünze (*Marcus Aurelius*, aus der ersten Phase Abb. 9), zwei Tonlampen (Abb. 10) von welchen eine mit dem Stempel LVCIVS versehen (aus der ersten Phase), ein kleines schwarzes Tongefäss (in *G* vorgefunden, Abb. 11), ein Bruchstück einer Warmluftleitung (erste Phase *C*), Eisennägel, ein Glasrohr, das Bruchstück einer *Fibel* (zweite Phase), Dachsteine und Ziegeln von verschiedenen Dimensionen.

* * *

Aus den oben beschriebenen Daten, erkennen wir dass die in Sarmizegetusa ausgegrabene *Villa suburbana* ein angesehener Bau unter den gleich gebauten Konstruktionen des römischen Daciens, darstellte.

Die erste Phase dieses Baues war grösser als die zweite und mit mehr Sorgfalt durchgeführt als die letztere.

Die zweite Phase beschränkt sich auf *A*, *B* und *C*, welche einen einzigen Raum bildeten, auf *E* mit erhobener Grundlage und auf *G*, welches alles sowohl mit der ersten als auch mit der zweiten Phase gemeinsam hat.

Die Zimmern *D* und *E*, vielleicht auch die Nordseite von *E* gehörten nur dem Anfangsentwurf des Baues. Vielleicht wurden sie auch in der zweiten Phase unverändert benützt, so wie sie von Anfang an gebaut wurden. Die erste Periode dieses Baues, aller Anschein nach der ersten Hälfte des II-ten Jahrhunderts n. Chr. angehörend, wurde durch Feuer vernichtet. Es ist nicht ganz ausgeschlossen dass der Bau, durch einen Brand, während der Markomanenkriege, zerstört wurde. Die Münze (*Marcus Aurelius*) und die anderen Gegenstände, die in der ersten Phase vorgefunden wurden, stimmen mit diesem Zeitalter überein.

Über die alten Ruinen, wurde eine dicke Schicht Erde gelagert, indem das Gelände niveliert wurde. Über diese Schicht lagerte man Schotter und „*cocciopesto*“, das letztere weniger fein als jenes der ersten Phase, welches von einer tadellosen Mischung und Ausführung war.

Das *pavimentum* der Zimmern der zweiten Phase, in unmittelbarer Nähe der jetztigen Oberfläche des Geländes, brachte mit sich den Zusammenbruch der Mauern, so dass sie nur in sehr geringer Höhe sich erhielten.

Die Zwischenwände, sehr dünn (0.30 m.), scheinen aus Holz gewesen zu sein. Zu dieser Vermutung berechtigen uns die sehr geringen Steintrümmer; denn wir vermuten dass nicht alle Mauern aus Stein bestanden, da sonst eben diese Steintrümmer zahlreicher auftreten müssten. Andererseits

beweisen das oben Ausgeführte, die Spuren des Holzes, sichtbar in den Brüchen des Mörtels, welcher von diesen Holzwänden abgefallen war.

Was die allgemeine Ausbreitung des Baues anbetrifft, so zog sich dieser gegen Westen nicht mehr als es aus dem Plan ersichtlich ist, hin. Gegen Süden — ebenfalls so. Gegen Osten, so weit wie sich *G* ausbreitete. Nur an der Nordseite verlängerte sich der Bau. Wie weit, können wir nicht wissen, da die Mauern zerstört sind.

Wir können keinen sicheren Beweis erbringen, wozu dieser Bau diene. Aus dem ziemlich armseligen Inventar der Ausgrabungen können wir keine Schlüsse betreffs der Bestimmung des Baues, ziehen.

Da wir seine peripherische Lage und die Art seiner Konstruktion, wie auch das oben beschriebene Tatsachenmaterial kennen, sind wir geneigt — mit Sicherheit — anzunehmen, dass es sich bei unserem Bau nur um eine *Villa suburbana* handeln kann.

GHIAȚA, SUSPENSIIUNILE ȘI SPUMA MUREȘULUI

DE I. LEPȘI

Observațiunile pe care le descriu în articolul de față, au fost făcute la Mureșul de lângă Orăștie. Ele fac parte din cercetările hidrografice și hidrobiologice pe care, cu întreruperi, le-am întreprins între anii 1921—1931.

1. Ghiața Mureșului

Formarea ghieței fluviale este unul dintre cele mai interesante fenomene hidrografice. Asupra explicației, părerile oamenilor de știință sunt încă disparate, mai ales din cauză că observarea directă a păturilor mai adânci ale apei, — pături unde după părerea multor autori (Altberg, Loewe, Reymann, ș. a.) ar începe înghețul, — este foarte dificilă. Deaceea trebuie să ne restrângem la studiul direct a ceea ce se poate observa la suprafața râului.

Din cauza mișcării sale, apa curgătoare nu îngheață la 0° . Când însă temperatura râului scade sub 0° , treptat-treptat apare în apa curgătoare ghiață răsfirată, de consinența zăpezii afânate. Această ghiață arată ca și când ar fi căzut în râu zăpadă proaspătă, fără să se topească în apă. „Zăpada“ submersă, plutitoare, formează grămezi moi care, fiind transportate de apa curgătoare și frecându-se de zăpadă sau ghiața malurilor, capătă margini ridicate. Viteza apei fiind mai mică spre mal decât spre talweg, grămezile pot căpăta o oarecare mișcare de rotație: în sensul ceasornicului lângă malul drept și invers lângă cel stâng.

Unde grămezile se freacă de mal sau de gheața autohtonă, această rezistență mecanică contribuie la încetinirea înaintării punctelor riverane ale lor, pe când punctele dinspre curentul fluvial rămân sub propulsiune. Retențiunea dinspre mal și propulsiunea dinspre talweg pot mări, deci, viteza de rotație. Aspectul acestei mișcări este, ca și când niște discuri sau inele pline, așezate orizontal, s'ar rostogoli dealungul unei linii curbe.

Grămezile acestea rotunde de „Zădadă“ fluvială au o oarecare asemănare exterioară cu sloiuri de gheață; diametrul lor nu este mai mare de 1—2 m. Când îngheșuirea și frecarea de mal cresc, marginile lor se turtesc și se ridică în sus, formând zăpadă discoidală (Tellerschnee, Tellereis). Frecatul de mal sau de zăpada sau gheața prinsă de el, produce vâjăeturi puternice.

În timpul apariției „Zăpezii“ submerse, plutitoare, apa Mureșului este foarte curată, ceea ce ne face să presupunem că particulele suspensiunilor servesc ca nuclee în jurul cărora se produce cristalizarea apei, adică înghețul. În 100 litri apă filtrată în timpul formării gheței submerse, suspensiunile au fost aproape inexistente. Când are gheață, apa râului pare verde (reflex).

Înghețul Mureșului se produce în chip diferit. Faciesurile de gheață care duc la blocarea râului, sunt de trei feluri:

1. Gheața autohtonă, consistentă (litorală), care-și are drept bază de reazim și linie de formație malul, de unde se întinde spre talweg. Această gheață este aproximativ omogenă și are aspectul celei dela basinurile cu apă stătătoare. Se produce mai ales în locurile unde viteza apei este mică.

2. Gheața („Zăpadă“) *submersă, difuză, răsfirată* („Treibschnee“) de origine bentonică sau nectonică, adică formată pe un substrat solid subacuatic fix (de ex. la fundul râului) sau în largul apei. Această gheață este de obicei alohtonă, adusă de curent.

3. *Sloiuri* plutitoare, aduse de râu din susul apei. Acest al treilea tip are geneza gheței descrisă sub Nr. 1, se deosebește însă prin aceea că nu este autohton.

De un interes deosebit este ghiața („Zădada“) difuză, răsfirată, de origine submersă. Asupra genezei acestei ghețe s'au ivit ipoteze diferite. Nu se știe încă sigur dacă formarea ei începe totdeauna fixată de fundul râului sau și liberă, în apa adâncă. Inadmisibilă ne pare ipoteza că ghiața submersă s'ar forma din cristali produși la suprafața râului, duși apoi la adâncime. Impotriva acestei explicații vorbește și greutatea specifică mai mică a gheței decât a apei.

Intre temperatura de îngheț și viteza apei este legătură. La anumite temperaturi sub 0° , înghețul se produce la un anumit minim de mișcare. Din cauza amestecării continue a apei ce curge, trebuie să presupunem că în largul¹⁾ râului temperatura ei este aceeași la toate adâncimile. Toată masa de apă curgătoare va continua, deci, să se răcească uniform până când într'un loc mișcarea va fi prea mică spre a putea menține apa lichidă. Anumitelor viteze corespunzând anumite temperaturi de îngheț critice, locurile cu cel dintâiu îngheț vor fi deci acelea cu isotahelul cele mai scăzute. Se știe că isotahelul sunt mai mici spre fundul râului. Acolo deci va începe să se formeze ghiața difuză submersă, care având o densitate mai mică, se va ridica — mai ales dacă este în cantitate mare — la suprafață, unde va forma cunoscuta „zăpadă“ plutitoare.

Fundul râului nu se poate acoperi cu un strat continuu de ghiață deoarece aceasta l-ar apăra împotriva răcirii progresive la care e supus râul deschis. Sub acel inveliș protector însă, fundul s'ar încălzi dela paturile de litosferă de sub el²⁾ încât s'ar putea desprinde de ghiața care, în fine, s'ar ridica la suprafață. În acest stadiu, fundul este deci mai cald decât aerul, chiar trebuie să fie când avem în vedere și apa vadoasă care este mai caldă și se infiltrează difuz în râu.

¹⁾ Intinsurile dela margini se acoperă mai de vreme cu ghiața autohtonă și nu au adâncime și nici mișcări verticale ale apei spre a se putea forma ghiața submersă, răsfirată.

²⁾ Care are la adâncime mică aproximativ temperatura medie anuală a regiunii respective (plus influința geotermică), deci la noi circa 9° .

Toate acestea, — considerând apoi și structura răsleață a gheței submerse, — mă fac că cred că ea nu se formează numai prinsă (în niciun caz în massă compactă) de fundul râului ci și liberă în apa adâncă în locurile unde isotahele sunt prea mici spre a putea împiedeca înghețul. Că în locurile acestea nu îngheț, subit, și nu în massă compactă, toată apa, se explică prin eliberarea căldurii (80 calorii la 1 kg. de apă) ce se produce din solidificarea apei. Probabil că zonele de contact dintre apa repede a vârtejurilor și cea vecină, relativ mai liniștită, sunt locuri deosebit de favorabile pentru nașterea gheței răsfirate submerse. Când, — cum se întâmplă și cu alte suspensiuni și cu materii plutitoare la suprafață, — ghiața difuză s'a adunat multă grămadă, atunci aceasta este mai expusă să ajungă din vârtej sau dela fund în apa curentă și ne apare sub forma cunoscutei „zăpezi“ plutitoare.

În clipa înghețării, fiecare kg. de apă eliberează 80 calorii.

Solidificarea unui kg. de apă produce deci căldură suficientă pentru a încălzi, cu 0.1° , nu mai puțin de 800 kg. apă. Prin urmare; când la un moment dat viteza unei unități de volum de apă scade sub punctul critic, nu va putea să se solidifice spontan decât o parte infimă din total. Aceasta explică și resfirarea gheței submerse, iar pentru întârzierea congelării, încălzirea cu 0.1° este foarte însemnată.

Se înțelege că în realitate fenomenul complex de interdependență, răcire — îngheț — încălzire, etc., nu se face în salturi (de 0.1° sau alte unități artificiale) ci în continuu, după o formulă diferențială. De aici rezultă ca în fiecare unitate de timp minimală nu îngheață din total decât o parte infinit de mică, iar gradientul de solidificare depinde în primul rând de cantitatea de căldură pe care, în aceeași unitate de timp, o pierde masa curgătoare a apei, deci mai ales de temperatura atmosferei.

Înghețul râului se poate produce prin unul singur din cele 3 faciesuri de ghiață, sau prin conlucrare a două sau a tuturor.

Acoperirea numai cu ghiață autohtonă este probabil regulă în cursul superior, unde Mureșul nu are decât dimensiunile unui pârâu. Unde însă lățimea lui este de zeci de metri, mecanismul înghețului devine complicat deoarece mișcările apei și corpurile solide plutitoare — printre care sloiurile și ghiața difuză submersă — nu dau răgaz să se întâlnească — unindu-se apoi în largul râului — fâșiile (aripile) de ghiață autohtonă dela cele două maluri.

Fig. nr. 1.

Blocarea Mureșului și începutul înghețului prin fâșii de ghiață autohtonă (la stânga) discoidală (în față) și sloiuri alohtone (la dreapta în fund). 23 Dec. 1929.

Modalitățile de îngheț complex sunt foarte variate și nu depind, firește, numai de tipul de ghiață ci și de configurația râului, viteza apei, structura malurilor, etc.

Unde, la Mureșul înghețat, ghiața autohtonă (litorală) s'a putut menține, ea este formată, când privim râul vertical, din fâșii fusiforme, răzemate cea tânără pe cea vecină, mai bătrână. De obicei, aceste fâșii fusiforme sunt legate, cu o parte a periferiei lor, de mal.

Fâșiile numai atunci sunt mai multe una lângă alta, când formarea gheței litorale a suferit întreruperi și știrbiri (prin schimbări de nivel ale râului, sloiuri sau zăpadă plutitoare, etc.), la marginea lor liberă. Deaceea limitele dintre fâșii poartă muchii ridicate, produse de presiunea și frecarea ghețurilor sau zăpezilor plutitoare.

De gheața autohtonă, litorală, se poate lega zăpada discoidală, care prin aspectul ei inelar se distinge bine de gheața litorală, netedă și mai transparentă. Figura nr. 1 ne arată un sistem de gheață fluvială stătătoare, formată din fâșii autohtone și discuri alohtone oprite. Unde gheața fluvială a fost formată din sloiuri oprite, suprafața ei arată accidentată din cauza încălcării și așezării neregulate a sloiurilor.

Din cauza complicatului mecanism al înghețului, cât și grație diversității faciesurilor glaciare componente, gheața acoperitoare a Mureșului arată deci forme foarte variate.

În brațele, cu apă stătătoare, ale Mureșului, se produce gheața autohtonă, netedă, străvezie, a cărei grosime poate întrece deja 5 cm., pe când apa curgătoare este încă neacoperită.

Prin scăderi discontinue ale nivelului apei, se pot forma mai multe pături de gheață, autohtonă, suprapuse. Când, prin scăderea nivelului fluvial, sprijinirea, de către apă, a gheței se micșorează, aceasta din urmă crapă, și produce uneori pocnituri destul de puternice.

După măsurările mele, grosimea gheței acoperitoare a Mureșului este de obicei de 15—25 cm.

Durata gheței fluviale este de aproximativ 2 luni.

2. Suspensiunile Mureșului.

Pentru a măsura, cu precizie, cantitatea suspensiunilor, am utilizat centrifuga.

Cantitatea suspensiunilor depinde în primul rând de compoziția petrografică a patului și de viteza apei. Cea mai mică cantitate de

sedimente o transportă Mureșul iarna, când este înghețat. La purificarea apei contribuie faptul că, probabil, în momentul solidificării ei grăunțele de nomol suspendat servesc drept nuclee de îngheț. Dealtfel, iarna este în genere anotimpul celei mai mici eroziuni, mai ales că din lipsa de ploaie șiroirea încetează temporar. Din cauza lipsei de suspensiuni, apa Mureșului arată, când este înghețat, verde, cum vara nu se vede niciodată deoarece în anotimpul cald afluenții lui din podișul Transilvaniei sunt totdeauna tulburi. În timpul desghețului însă râul este turbure, probabil și din cauza suspensiunilor ce fuseseră cuprinse în ghiață, eliberate prin topirea ei¹⁾.

Suspensiunile sunt, firește, în cantitate cu atât mai mică cu cât proba de apă este mai aproape de suprafață, și cu cât nivelul Mureșului este mai scăzut. Bunăoară în 9 Aprilie 1929, când nivelul râului era aproape normal, cantitatea suspensiunilor era, la suprafață, exact de 1‰ din volumul apei, deci foarte mare în comparație cu alte ape curgătoare.

În 25 Martie 1930, când nivelul Mureșului era peste normal, suspensiunile erau, în apa dela suprafață, de 2,6‰ din volum.

Cantitatea suspensiunilor transportate la adâncime este cu mult mai mare decât la apa dela suprafață. În 17—19 Octomvrie 1930 bunăoară, la suprafață erau numai 0,35‰, la 50 cm. deasupra fundului 0,6‰, iar la numai 10 cm. dela fund 0,9‰ suspensiuni, deci de vreo 3 ori mai multe decât la suprafață, deși adâncimea totală nu era, în acel loc, decât de 1 metru.

În 24 Nov. 1930, când nivelul Mureșului crescuse mult, am centrifugat dela suprafață 3,2‰ suspensiuni.

Cu privire la cantitatea relativă a suspensiunilor transportate, Mureșul întrece deci pe celelalte râuri ale Europei, la care s'au făcut astfel de măsurări.

¹⁾ Contribuie desigur și coraziunea, de către sloiuri, a malului.

3. Spuma fluvială.

Mureșul crescând, ridică de pe terenurile proaspăt inundate, diferite corpuscule solide, mai ușoare decât apa. Fiind vorba despre geneza spumei fluviale, se înțelege că aici nu ne ocupăm decât de acele părți fine, care prin enormul lor număr și grație puterii lor moleculare (coeziune, tensiune superficială, etc.) sunt capabile să facă parte dintr'un spumoid.

Plutind pe suprafața apei curgătoare, o parte din acele corpuscule detritice se adună, grație adeziunii, și formează aglomerări bine vizibile și dela depărtare¹⁾.

În locurile unde apa purtătoare de detritus coboară spre adâncime — bunăoară la vârtejurile verticale — acolo majoritatea detritusului, el fiind mai ușor, va rămânea la suprafață, unde se va grămădi. Locurile de acumulare sunt deci acelea cu vârtejuri. În zona de contact dintre apa ce scoboară și cea relativ stătătoare, se produce deci stagnarea detritusului plutitor. Apa descendentă luând cu sine bule de aer, o parte din el se ridică iarăși, și dacă nimerește sub grămada de detritus, va putea s'o umfle în bășici-spumă.

Spuma se poate produce, după aceleași principii, și în locuri unde se întâlnesc apa curgătoare și malul sau alt corp solid. În tot cazul, corpul solid sau apa relativ stătătoare s'ervesc drept „filtru“ (retentor).

Componentii spumei având dimensiuni microscopice și ultra-microscopice, se înțelege că forța lor moleculară (coeziune, adeziune, capilaritate, tensiune superficială, etc.) combinată cu a apei cuprinse, este suficient de mare spre a putea forma un spumoid destul de tenace și stabil.

Aglomerarea detritusului plutitor fiind discontinuă, se înțelege că „murdăria“ capătă o stratificație pronunțată, care la început este aproximativ perpendiculară pe suprafața apei.

¹⁾ Aceste materii s'ar putea numi, în limbaj obișnuit, „murdărie“.

Când îngrămădirile de spumă devin mari, și mai ales dacă direcția vântului este favorabilă, ele pot fi luate de curent, coborând astfel la vale. Grămezile de spumă fluvială pot fi foarte mari; uneori baza lor ocupă o suprafață de 1m², înălțimea lor putând să ajungă la câțiva decimetri. Culoarea spumei este de regulă murdară, gălbue.

Insolația dăunează spumei deoarece aerul din bășicuțe, fiind încălzit, își mărește volumul încât urcarea presiunii interne le poate sparge. La aceasta contribuie și faptul că, pereții bășicuțelor încălzindu-se, pierd din viscositate, mai ales dacă pierd și apă prin evaporare.

Când spuma se fixează într'un loc solid, bunăoară la mal, atunci ea se poate usca fără să colaboreze. Ea poate să-și mențină forma, chiar dacă, frecată între degete, nu se mai simte umezeală. Vântul poate să ridice spuma uscată și s'o poarte prin aer, sau o rostogolește pe pământ, uneori fără s'o fărâme. În felul acesta microorganismele care se găsesc mai întotdeauna în spumă, pot fi transportate și răspândite pe uscat.

Stabilitatea spumei este atât de mare încât, adunată în borcane, poate fi transportată la distanțe de câțiva km. Bunăoară o probă de spumă fluvială, scoasă în 25 Martie 1930 și transportată la o distanță de vreo 3 km. există în laborator încă 2 zile mai târziu, deși mai redusă ca volum decât la început. În stare proaspătă, spuma conține mult nomol dispers care în borcan se depune la fund. Sedimentarea aceasta nu nimicește spuma ci-i micșorează numai volumul. Nomolul depus din spumoid a fost supus analizei microscopice: grosul este format din grăunțe minerale, se găsesc însă și numeroase microorganismе, bunăoară flagelate unicelulare incolore din grupa monadelor, flagelate coloniale (*Oikomonas?*), *Vorticella aff. microstoma*, ș. a. Monadine incolore se găsesc și în spumă, apoi mici diatomee, *Chilodon*, etc.

Spuma își are deci biosul ei microscopic, format mai ales din organisme capabile de închistare, ceea ce le ușurează răspândirea și pe calea aerului.

*DAS EIS, DIE SUSPENSIONEN UND DER SCHAUM
DES MURESCH-FLUSSES (SIEBENBÜRGEN).*

ZUSAMMENFASSUNG.

1. Eis.

Am Muresch tritt Eisbildung erst bei Unterkühlung des Wassers ein. Ausser dem autochthonen, dem Wasser aufliegenden Ufereis bildet sich im Flusse zartes lockeres Eis das den Eindruck untergetauchten schwimmenden Schnees (Treibschnee) macht. Als Kristallisationskerne dienen wahrscheinlich schwimmende Schlammteilchen.

Die Entstehung des Treibschnees (und sog. Grundeises) erklärt der Verfasser durch folgende Hypothese.

Beim Fliessen hat durch die fortwährende Durchmischung das Wasser in allen Tiefen praktisch gleiche Temperatur¹⁾. Bei Unterkühlung muss es eine entsprechende Bewegung haben um nicht zu gefrieren. Sobald die der betreffenden unterkühlten Temperatur entsprechende Bewegung zu gering wird, erstarbt das Wasser. Wie die Isotachen zeigen, hat das Flusswasser am Grunde seine geringste Geschwindigkeit. Dies ist somit die Ursache, dass im strömenden Teil des Flusses die Eisbildung in der Tiefe beginnt, sei es dass sich das Eis dort festsetzt oder schwebend entsteht. Vermutlich besonders stark sind der Eisbildung jene Zonen ausgesetzt (z. B. in Wirbeln und Strudeln) wo stark bewegtes Wasser möglichst gering bewegtem am meisten genähert ist.

Die Bildung untergetauchten Eises ist im fliessenden unterkühlten Wasser somit eine Funktion der Isotachen. Dass bei Verminderung seiner Bewegungsgeschwindigkeit nicht grössere Wassermassen plötzlich erstarren, erklärt sich durch Wärmeabgabe (80 Cal. kg.) des gefrierenden Teiles. Wenn das submerse Eis nicht festgesetzt ist so wird es, besonders wenn es in grösserer Menge ist, wegen seines geringeren spezifischen Gewichtes bald an der Oberfläche des Flusses als Treibschnee u. s. w. erscheinen.

¹⁾ Die flachen Uferstellen werden hier ausser Acht gelassen da sie für submerse Eisentstehung zu geringe Tiefe haben.

Sobald der Fluss durch eine vollständige Eisdecke vor weiterer intensiver Abkühlung hinreichend geschützt ist, werden Erdwärme, Zersetzungswärme faulender organischer Stoffe sowie Auftrieb das sitzende Grundeis, wo solches überhaupt vorkommt, heben. Zur Loslösung des Grundeises trägt wohl auch das diffus am Flussboden austretende, viel wärmere Grundwasser bei. Zur Erklärung der Ablösung des Grundeises ist somit die Annahme vertikaler Strömungen nicht notwendig.

Der schwimmende Treibschnee ballt sich zusammen, rundet sich beim Anstossen an Ufer, festes Eis u. s. w., ab und erfährt dabei eine Aufwulstung seiner Umrandung (schwimmender Tellerschnee). Wo Uferis oder Ufer mit dem Tellerschnee in Reibung geraten, rollt er wegen einseitiger Behinderung das Ufer entlang und rundet sich dabei ab; gleichzeitig wird auch das Uferis am Rande aufgewulstet.

Die Eisdecke des Muresch setzt sich somit aus folgenden Eis-Fazies zusammen:

1. Homogenes, glattes, gut durchscheinendes, an Ort und Stelle vom Ufer aus entstandenes Eis (Eisflügel). Wenn seine Bildung Unterbrechungen erfuhr und dabei jeder Zuwachsstreifen am Rande aufgewulstet wurde so besteht das Uferis meist aus spindelförmigen Streifen.

2. Aus angetriebenem Tellerschnee entstandenes Tellereis.

3. Angeschwemmte Schollen homogenen Eises, meist durch Druck regellos zusammengeschoben.

Aus diesen 3 Elementen setzt sich — qualitativ und quantitativ natürlich endlos vielgestaltig — die Eisdecke des Flusses zusammen, so dass seine Oberfläche dann einen sehr unregelmässigen Anblick bietet. (Siehe die Fig.)

2. Suspensionen.

An suspendierten Teilchen (schwebenden Sedimenten) ist der Muresch sehr reich, somit sein Wasser sehr trübe, mit Ausnahme des Winters wo es unter der Eisdecke praktisch rein ist und schön grün erscheint. In der wärmeren Jahreszeit kann bei Hochwasser die schwebend mitgeführte Schlammmenge 3,2% des Wasservolumens erreichen, was hauptsächlich auf die überwiegend weichen Gesteine (Tone, Lehm, Sande, Erden, etc.) des siebenbürgischen Beckens zurückzuführen ist.

Zwischen den in verschiedenen Tiefen gleichzeitig mitgeführten Schlammengen bestehen natürlich Unterschiede. Z. B. waren im Oktober 1930 bei Niederwasser an einer 1 m. tiefen Stelle des Flusses an der Oberfläche 0,35%, in $\frac{1}{2}$ m. Tiefe 0,6% und 10 cm. über dem Boden 0,9% Volumen-

menge suspendierte Teilchen. Zu diesen Messungen wurde die Zentrifuge verwendet. Die durchschnittliche mittlere Schlammführung des Muresch wird auf beiläufig $\frac{1}{2}$ — $1\frac{0}{10}$ des Wasservolumens geschätzt. Dieser Fluss ist somit einer der schlammreichsten der Erde¹⁾.

3. Fluss-Schaum.

Dieser entsteht bei Wachsen des Wasserspiegels wodurch der Fluss vom Ueberschwemmungsgelände kleinste, spezifisch leichtere feste Teilchen („Schmutz“, Detritus) in grosser Menge mitnimmt. Durch Stauung, besonders in Strudeln und bei Anprall des Wassers an feste Hindernisse, wo Oberflächenwasser in die Tiefe sinkt wird die Mehrzahl der schwimmenden Fremdkörperchen nicht mitgeführt sondern bleibt oben. Durch von unten aufsteigende Luftblasen sowie durch Kippung gehäufter Schutzmassen wird Luft eingeschlossen und es entsteht so der bekannte Flussschaum. Bei Hochwasser können die schwimmenden Schaumhaufen des Muresch 1 m^2 gross und mehrere Decimeter hoch sein. Direktes Sonnenlicht schädigt den Schaum, weil es die Blasen durch Wärmedehnung der in ihnen enthaltenen Luft zum Platzen bringen kann. Auch das Austrocknen der feinen Blasenhäutchen trägt zu deren Hinfälligkeit bei. Trotzdem verträgt ein Teil des Flussschaumes sogar vollständiges Austrocknen ohne zu kollabieren. Er hat dann manchmal eine derartige Widerstandsfähigkeit, dass ihn der Wind auf dem Erdboden rollen kann. In frischem Zustand verträgt der Schaum kilometerweiten Transport und kann in Glasgefässen tagelang stehen wobei ober Schlammabsatz erfolgt und die Schaummenge sich verringert: Sowohl im Sediment als auch im Schaume selbst fanden sich zahlreiche Mikroorganismen, besonders farblose Monadinen. Lufttransport des getrockneten Schaumes trägt somit zur Verbreitung derartiger enzystierungsfähiger Lebewesen bei.

I. Lepşi.

¹⁾ Nach Penck, Morphologie, hat der Ganges (schlammreichster Strom!) rund $2\frac{0}{10}$, der Amu Darja $1,6\frac{0}{10}$ Gewichtsteile Schlamm, in Europa die Durance bei Merindol $1,5\frac{0}{10}$.

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE ÎN ȚINUTUL HUNEDOAREI

DE OCTAVIAN FLOCA

1. Două morminte scitice.

Cele mai multe urme scitice, relativ puține în Ardeal, s'au aflat în valea Mureșului, de o parte și de alta a importantului râu¹⁾.

Aceste urme se reduc, am putea spune exclusiv, la morminte cu inventarele destul de sărăcăcioase care le însoțesc²⁾ și ale căror obiecte nu întotdeauna (și toate) sunt specific și sigur scitice, sau chiar dacă unele sunt, nu urmează că ele nu au putut aparține unei alte populații, din această regiune, care și le-a însușit³⁾.

Din urmele mai însemnate ale civilizației scitice primul loc, în valea Mureșului, îl ocupă mormintele dela: *Aiud*⁴⁾, *Târgu-Mureș*⁵⁾, *Mirislău*⁶⁾, *Gâmbaș*, *Cipău*, *Ghermesig*, etc.⁷⁾

Aproape toate aceste urme au ieșit la suprafață datorită întâmplării și numai foarte puține datorită săpăturii speciale.

¹⁾ V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 7.

²⁾ Dr. Kovács I., *A marosvásárhelyi őskori telep, skytha- és népvándorlaskori temető* în *Dolgozatok* VI. 1915, p. 266.

Ion Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien (Sonderabdruck aus dem 22. Bericht der Romisch-Germanischen Kommission 1933)*, p. 144.

³⁾ V. Pârvan, *Getica*, p. 348 sqq.

⁴⁾ Herepei K., *A Nagy-Enyedi Múzeum némely régiségeiről*, în *Archaeologiai Értesítő*, XVII 1897, p. 63—68; Herepei K., *A Nagy-Enyedi skytha leletek és emlékek folytatásáról*, în *Archaeologiai Értesítő*, XVIII 1898, p. 267—269.

⁵⁾ Kovács I., *A marosvásárhelyi őskori telep, skytha — és népvándorlaskori temető*, în *Dolgozatok*, VI. 1915, p. 226—325.

⁶⁾ Herepei K., *A Nagy-Enyedi Múzeum némely régiségeiről*, în *Archaeol. Értesítő*, XVII 1897, p. 66;

⁷⁾ Pârvan, *l. c.*, p. 352 sqq.

La *Simeria* deasemenea au fost aflate urme scitice rezultate din morminte¹⁾.

Simeria se află la câțiva km. de Deva, localitate în hotarul căreia au fost aflate, cu câțiva ani în urmă, obiecte rezultate tot din morminte, care sunt de atribuit Sciților²⁾.

Cele două morminte distruse, aflate în hotarul orașului Deva:

A) Mormântul scitic din hotarul de Vest al Devei, din „*Viile Carolina*“.

Acest mormânt poate fi clasat, pe baza obiectelor, în special a vârfurilor de săgeți aflate în el, cu oareșcare siguranță.

Mormântul a fost scos la suprafață cu ocazia unor lucrări agricole, așa că avem de a face cu un mormânt distrus. Din inventarul obiectelor (fig. nr. 1) se păstrează în Muzeul din Deva:

a) resturi din schelet;

b) un vas mic, neornamentat, din lut foarte puțin ars, de culoare roșiatică, cam pe la mijlocul corpului vasului cu două proeminente laterale (fig. nr. 2);

c) un obiect din lut negru foarte bine ars (asemenea unei pietre),

Fig. nr. 1.

Inventarul mormântului din Viile Carolina

¹⁾ Roska M., *Skytha sirok Piskiröl*, în *Dolgozatok*, IV 1913, p. 233—251.

²⁾ La acestea se referă Pârvan în *Getica*, p. 358: „Deasemenea încă inedite sunt rămășițele „scytice” notate de mine la Muzeele din Deva, Brașov și Sf. Gheorghe: anume, la Deva, vârfuri de săgeți scytice găsite probabil prin distrugerea unui mormânt în via Carolina; la Cristian o ceașcă „scytică”; la Sf. Gheorghe, idem”.

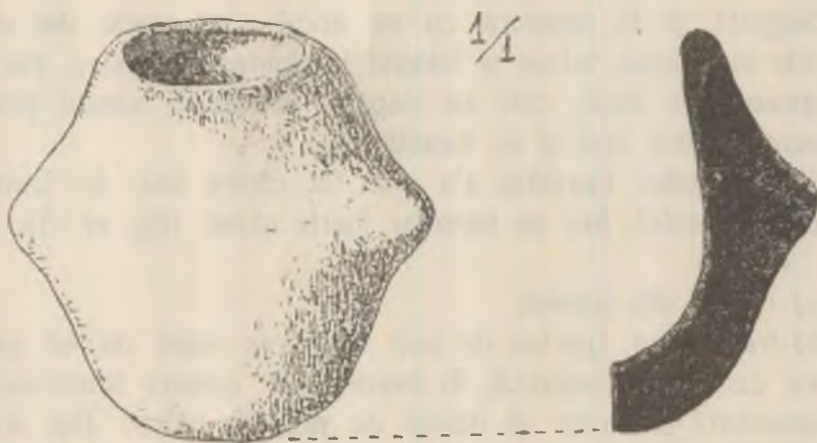

Fig. nr. 2.

lat, în formă de disc (fig. nr. 3). Pe una din fețe e simplu, neornamentat, pe cealaltă e ornamentat cu linii incizate, așa cum se vede în fig. nr. 3. Pe margini are două orificii — în părți opuse — care îl străbat dintr'o parte în alta ;

d) nouă bucăți vârfuri de săgeți de bronz, variind ca lungime dela $2\frac{1}{2}$ —4 cm. (fig. nr. 4). Toate sunt *à douille* („cu îmbucătură“).

Din aceste nouă bucăți vârfuri de săgeți, opt buc. (fig. nr. 4, *a-e*; *g-i*) sunt în trei muchii cu două aripi și una (fig. nr. 4, *f*) cu două aripi și cu nervura mediană foarte dezvoltată. Aripioarele, la toate săgețile, sunt foarte aparente. Dintre cele cu trei aripi, cinci bucăți au la bază un dinte recurbat în jos, având rostul știut de a se opri în carnea celui atins de săgeată, atunci când acesta ar încerca extragerea săgeții.

În ce privește aripile și muchiile la unele vârfuri de săgeți, ca fig. nr. 4, *d*, și *e*, se prelungesc până la bază, la altele, ca fig. nr. 4, *a*, *b*, *c*, *i*, aripile se pierd foarte discret înainte de a ajunge la baza vârfului de săgeată.

Din punct de vedere al tuturor acestor detalii, arătate mai sus, aproape nici unele din săgețile acestea nu sunt identice. Ele sunt bine executate și admirabil conservate.

Săgeata și în legătură cu ea arcul sunt unele din obiectele cele mai tipice, aduse și folosite în ținuturile noastre, mai ales de popoarele de stepă, care au stăpânit vremelnicele aceste ținuturi, împrumutate fiind apoi și de localnici¹⁾

B) Al doilea mormânt s'a aflat, la câțiva km. de Deva, în hotarul Șoimușului. Are un inventar foarte sărac (fig. nr. 5). S'au aflat:

a) resturi din schelet,

b) fragmentul (partea de jos) unui vas mare de lut ars, în exterior de culoare roșiatică, în interior de culoare brună-închisă, neornamentat, prost ars și destul de primitiv lucrat. (fig. nr. 5). Ca și vasul mic din mormântul prim, a fost executat cu mâna.

Fig. nr. 3.

In interiorul vasului s'au aflat resturi de materii organice amestecate cu pământ. Reconstituirea vasului e greu de făcut.

c) un cuțit de fier, de formă obișnuită, foarte ruginit, comun, fără vreo caracteristică demnă de relevat. (fig. nr. 6).

d) un topor dublu de fier, cel mai însemnat obiect din acest mormânt, cu tăișul îngust, iar cu brațul celalalt fără tăiș și puțin rotunjit la extremitate (fig. nr. 7). Orificiul din

mijloc, pentru mâner, e foarte puțin oval. Un instrument analog, dat ca scitic, e cel publicat de Reinecke, *o. c.*, p. 22, fig. 12—13²⁾.

¹⁾ De obicei în mormintele date ca scitice, în inventarul obiectelor figurează vârfuri de săgeți asemănătoare cu cele ale noastre. Vezi, Reinecke P., *Magyarországi skytha régisegek*, în *Archaeologiai Ertesítő*, XVII 1897, p. 19 sqq; Kovács I., *o. c.*, p. 262—263; Herepei K., *A Nagy-Enyedí Múzeum nemely régiségeiről*, în *Archaeologiai Ertesítő*, XVII 1897, p. 63—64; Herepei K., *A N.-Enyedí skytha leletek es emlékek folytatásáról*, în *Archaeologiai Ertesítő*, XVIII 1898, p. 268; Herepei, *Skytha leletek*, în *Archaeologiai Ertesítő*, XVII 1897, p. 327.

²⁾ Privitor la caracterul acestor unelte vezi și Nagy G., *Skytha leletek*, în *Archaeologiai Ertesítő*, XXXIII 1913, p. 295—318 și Pârvan, *o. c.*, p. 363 sqq.

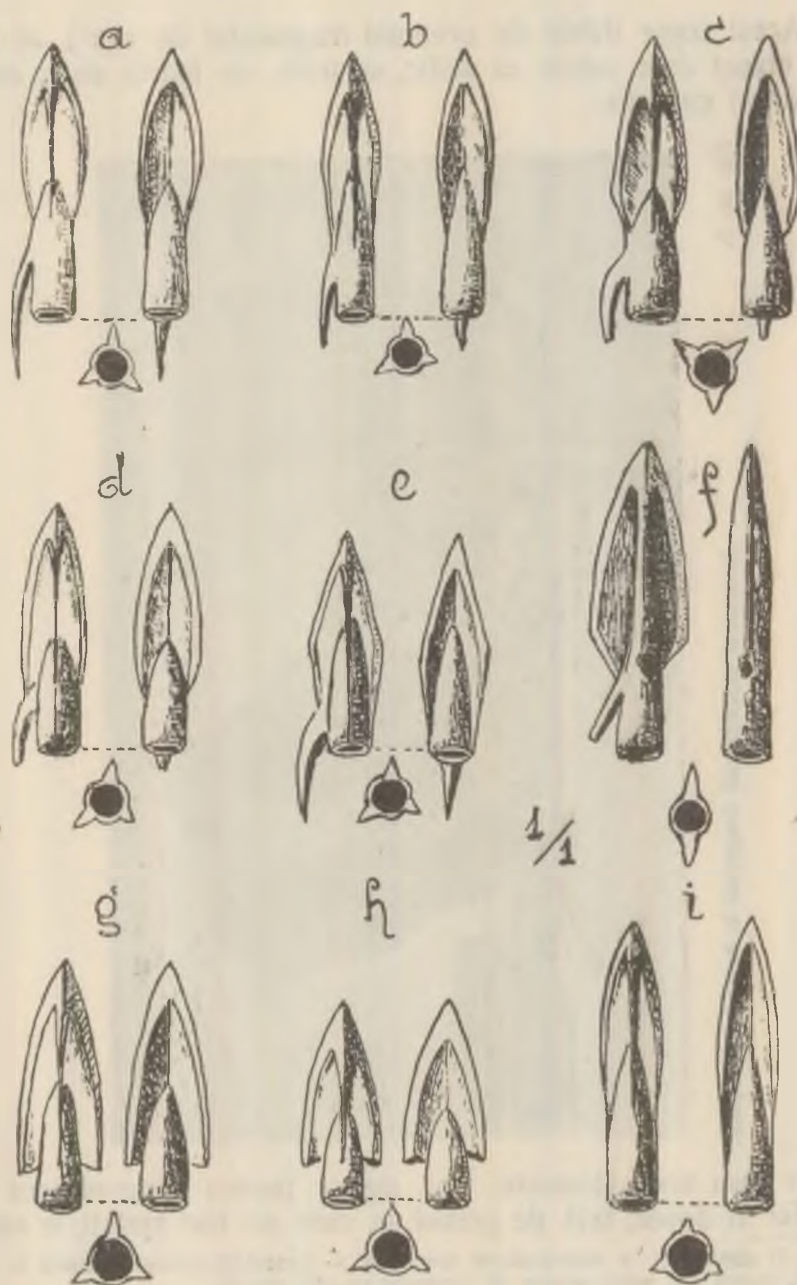

Fig. nr. 4.

Acest topor dublu (și eventual fragmentul de vas¹⁾), ar fi singurul obiect care, admis ca scitic, ar arăta, cu foarte multe rezerve, mormântul ca scitic.

Fig. nr. 5.

Inventarul mormântului desgroapat în hotarul Șolmuşului.

În lipsa unor elemente mai sigure pentru determinarea mormântului al doilea, față de primul, la care am fost ajutați, în această

¹⁾ O clasare și o sistematizare temeinică a ceramicii scitice, întâlnită la noi, nu s'a făcut, pentru a o putea separa de ceramica cu alte origini.

Privitor la vasul nostru vezi Kovács *o. c.* p. 267, fig. 34.

determinare, de vârfurile de săgeți atât de caracteristice¹⁾, nu ne putem exprima decât cu îndoială asupra naturii scitice a descoperirii.

* * *

Aceste două morminte dela Deva nu sunt nici ele mai bogate decât altele aflate în Ardeal, iar în ce privește desgruparea lor, au avut soarta celor mai multe descoperiri întâmplătoare²⁾. Au fost săpate incidental, nemetodic, fără a se reține situația clară în care se aflau atunci când au fost aduse la lumină și fără ca să se aibă

Fig. nr. 6.

în vedere atâtea probleme care sunt de observat și de notat cu ocazia oricărei descoperiri arheologice. Din aceste motive nu ne

Fig. nr. 7.

putem opri asupra locului, numărului și felului în care se aflau obiectele în mormânt, asupra specificului mormântului și mai ales

¹⁾ Pârvan, *Getica*, p. 350; Kovács, *o. c.* p. 273; Reinecke, *o. c.* p. 3 și alții, consideră aceste instrumente de luptă ca ceva caracteristic scitic.

²⁾ Nu știu dacă dl M. Roska în *Eur. Sept. Aut.* XI, p. 168 și 197 se referă la mormântul nostru dela A, despre care odată, la p. 168, spune că nu s'au găsit în el decât 7 săgeți, iar altădată, la p. 197, că împreună cu săgețile s'au aflat și fragmentele unei urne villanoviene. Probabil că vorbește de o altă descoperire, sau cunoaște numai în parte inventarele acestor morminte punând, probabil, vasul din morm. B ca fiind aflat în morm. A. Sau se poate că a eliminat intenționat câteva din obiecte ca unele ce nu pot sta alături. Ele însă sunt cele arătate de noi, chiar dacă ar părea că, se exclud. Să ne gândim însă că provin din morminte distruse.

asupra felului înmormântării, a poziției scheletului, etc., lucruri de primă importanță la descrierea și studierea descoperirilor de acest fel¹⁾.

Cele două morminte aflate la Deva, unul în „*Viile Carolina*“ celălalt în hotarul Șoimușului, fiind, cu toate lipsurile regretabile, amintite mai sus, prin inventarul lor, foarte interesante, am crezut de bine să le fac cunoscute, în limita în care este posibilă descrierea unor morminte distruse, putând servi, cred, acest material, la cercetările viitoare asupra materialului arheologic scitic descoperit în valea Mureșului.

2. Altar roman dela Micia.

Altar de piatră de augit-andezit, din cariera de pe dealul *Uroi* (Simeria). Înalt de 82 cm., lat 38 cm. Câmpul de inscripție 34X28 cm. Literele înalte de 3—4 cm. (fig. nr. 1).

Câmpul inscripției e mărginit sus și jos, cât și cele două fețe laterale, în partea superioară și cea inferioară, de o profilatură.

În partea de sus, deasupra profilaturii, fața monumentului și cele două laturi sunt împodobite cu semipalmete. Partea din dos a altarului e sumar fasonată.

Ca execuție, monumentul, împreună cu inscripția de pe el, e destul de rudimentar din cauza materialului din care e făcut, augit-andezit, piatră interesantă pentru culoarea ei roșiatică-brună, însă greu de fasonat și mai ales de săpat literele.

Proveniența altarului: comuna Veșel (ant. *Micia*), la locul numit „*La Hotară*“, pe proprietatea lui Aron Brate, la Sud de linia ferată și de castru. În locul pe care s'a aflat se constată urme de ziduri, fragmente de coloane, etc. Se prea poate ca aci să se afle urmele unui templu.

¹⁾ Sărăcia mormintelor scitice, fapt constatat de toți aceia care s'au ocupat de ele, cred că e o urmare a descoperirilor întâmplătoare, a distrugerii mormintelor și deci a împrăștierei obiectelor din cauza neatenției și ignoranței acelor care dau peste ele, și nu numai urmarea sărăciei mormântului însuși.

Săpături viitoare desigur că vor putea confirma sau combate această presupunere făcută, de data aceasta, cu multe rezerve.

Textul inscripției:

I. O. M	I (ovi) O (ptimo) M (aximo)
VET. ET. C. R	Vet (erani) et c (ives) R (omani)
PER C. ANTON	per C (aium) Anton (ium)
CRISPINVM	Crispinum
MAG. P. MIC	Mag (istrum) P (agi) Mic (iensis)

Persoana din inscripție, *Caius Antonius Crispinus, magister*

pagi, e atestată la *Micia* și într'o altă inscripție... „*Caius Antonius Crispinus veteranus ex decurione alae Pannoniorum*“¹⁾, deci ca veteran, ex decurione.

Această inscripție e ridicată în timpul domniei comune a împăraților *L. Septimius Severus* și *M. Aurelius Antoninus-Caracalla* (și *L. Septimius Gaeta, Caesar*), deci între anii 198—211 d. Chr.

În ce privește monumentul nostru, el n'a putut fi ridicat decât după anul 198, așa dar în primii ani ai secolului al III-lea d. Chr., când *C. Antonius Crispinus* devine *magister* al așezării dela *Micia*. El închină altarul, lui *Iupiter*

Fig nr. 1.

¹⁾ C. I. L. III. 1375. Imp (eratoribus) L. Septimio Severo p(ro) p(ertinaci) et M. Aur(elio) Anton(ino) Aug(ustis) et L. Septimio) [Ge]tae Caes(ari) C. Antonius Crispinus vet(eranus) ex dec(urione) al(ae) Pan(noniorum) d(omnum) d(edit).

Optimus Maximus, ca exponent al cetățenilor (*cives romani*) și al veteranilor, din categoria cărora făcea și el parte.

3. Două opaițe romane.

Muzeul Societății „Mica“ din Brad păstrează două opaițe romane de lut foarte interesante.

a) Opaiț (*lucerna*) de lut, slab ars, de culoare roșie-gălbuie, cu picior. Înălțimea, cu picior cu tot, 7.8 cm. (fig. 1). Piciorul cu talpă, face corp comun cu restul opaițului. Pe el se încolăcește de jos (dela talpă) în sus, o ornamentație în spirală în formă de șarpe încolăcit — prea probabil că reprezintă chiar un șarpe — ce se îngroașă spre partea de sus a lămpii și se termină, lățit și îngroșat, în formă de creastă, lipit de fața de sus a rezervorului¹⁾.

Talpa piciorului, de formă circulară, la fel e împodobită jur-împrejur cu creștături late, paralele, îndreptate dela centru spre exterior. Cam pe la mijlocul distanței între rezervor și talpă, piciorul reprezintă o îngroșare în formă de inel ce-l înconjoară.

Pe lângă forma opaițului (cu picior), ceea ce este interesant la această lampă e fața rezervorului. Are trei orificii pentru luminat (unul în față și două lateral, fiecare în vârful unui scurt bot) și unul central pentru combustibil. Jur-împrejur, fața rezervorului e înconjurată de o cunună care închide în interiorul ei următoarea reprezentare:

La mijloc, în picioare, se află un individ cu haina scurtă până la genunchi și cu o mantie și mai scurtă ce-i flutură la spate. Stă într'o poziție perfectă de tragere cu arcul, cu picioarele larg desfăcute și bine sprijinite. Cu mâna stângă ține arcul întins înainte. Cu dreapta, îndoită și trasă dela cot înapoi, ridicată la înălțimea umărului, stă gata să tragă. Incordarea generală în care se află, din cauza poziției luate spre a trage, și capul îi este puțin aplecat spre stânga

¹⁾ Această spirală-șarpe e executată separat de corpul opaițului. Ea a fost lipită pe când era încă moale și neuscată.

și înainte, aceasta ca rezultat al poziției luate. Figura este reprezentată în ultimul moment al tragerii cu arcul (fig. nr. 2). E o scenă plină de viață și de mișcare. Totul e studiat până în cele mai mici amănunte.

La spatele acestui arcaș, în al doilea plan, se află o figură, care se vede mai puțin, cu coiful corintic pe cap și cu lancea în mâna dreaptă ridicată în sus și înapoi, gata și ea să lovească. Cam pe la mijlocul acestei figuri avem reprezentată o bufniță (?)

În fața celor două fi-

Fig. nr. 1.

guri descrise mai sus avem un ins stârcit, cântând din flaut.

Lutul din care e făcută lampa, fiind foarte slab ars, aproape de loc, figurile s'au șters întru câtva în cursul timpului, astfel încât claritatea reprezentării suferă puțin.

Totuși suntem în măsură să dăm o interpretare acestei reprezentări unice pe opaițele din Dacia.

Admițând personagiul cu arcul ca fiind *Apollon*, figura din fund, cu coiful corintic, cu lancea și cu bufnița, ca fiind *Minerva*,

iar cel de jos, cântând din flaut, *Marsyas*, am avea de a face cu legenda bine cunoscută a lui *Marsyas*. Singurul lucru care s'ar opune acestei interpretări ar fi așezarea figurilor, care, după legendă și după reprezentările obișnuite, e deosebită de cea a acestora.

B) Al doilea opaiț, de formă mai obișnuită, e din acelaș lut foarte slab ars ca și precedentul (fig. nr. 3). Are un singur

Fig. nr. 2.

orificiu pentru fitil în vârful botului și unul central pentru combustibil. În partea opusă orificiului pentru luminat se află o mică toartă în formă de creastă.

Fața rezervorului și aici are o reprezentare reliefată: un geniu înaripat, nud, cu părul dat înapoi în șuvițe, cu aripile mari desfăcute, stă în picioare. Cu toată greutatea se lasă pe piciorul stâng. Dreptul, îndoit dela genunche, îl ține sprijinit pe vârful degetelor.

Înainte de el se află un altar pe care se sprijină cu amândouă mâinile. Dreapta e așezată cu palma pe marginea altarului (se văd degetele prinse de marginea lui). Cu stânga îndoită se sprijină cu cotul pe altar, iar cu pumnul sub bărbie.

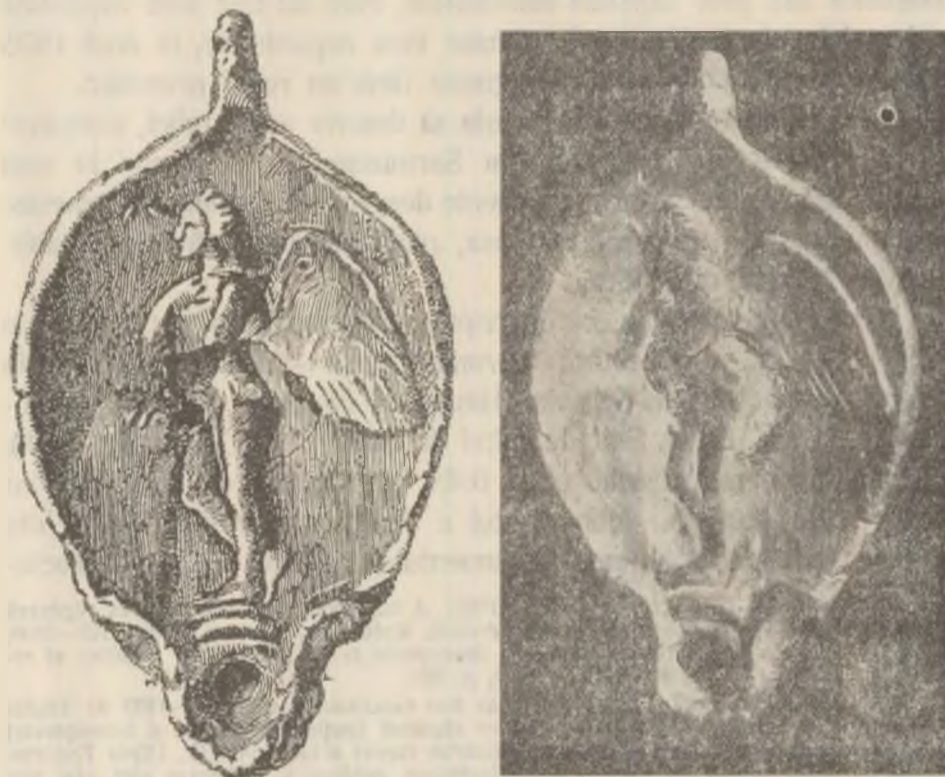

Fig. nr. 3.

Pe fund opaițul are stampila A. O. E.

Niciunul din cele două opaițe nu arată vreo urmă de foc. Se pare că nu au fost întrebuințate la luminat.

4. Câteva fragmente de reliefuri nemesiace aflate la Sarmizegetusa.

Amintirile despre existența și apreciabila răspândire a cultului zeiței Nemesis în capitala Daciei romane au fost de mult atestate

prin altarele, baso-refiefurile și chiar prin desgroparea, în imediata vecinătate de Est a amfiteatrului, a unui templu închinat zeiței destinului¹⁾).

Pe lângă materialul arheologic mai vechiu, scos la iveală în tâmplător sau prin săpături sistematice, cum au fost cele executate la templul dela amfiteatru²⁾, rămase încă nepublicate, în anul 1935 a ieșit la suprafață un nou fragment dintr'un relief nemesiac.

În cele ce urmează voi căuta să descriu acest relief, cumpărat de mine pe seama Muzeului din Sarmizegetusa și expus în acel Muzeu, cât și alte câteva fragmente desgropate la templul nemesiac dela amfiteatrul din Sarmizegetusa, păstrate, cum arătăm, nepublicate, în Muzeul din Deva.

A) Relief nemesiac, cu inscripție, desgropat, în anul 1935 în cimitirul actual al localității *Sarmizegetusa*—Grădiște, cu ocazia săpării mormântului lui Ieronim Hibais, la Nord de biserica greco-catolică, la cca. 80 m. Sud de colțul de Sud-Est al Cetății (fig. nr. 1).

Înălțimea fragmentului e de 0.48 m., lățimea de 0.22 m., iar grosimea de 0.06 m. Monumentul e din piatră de nisip. Atât din înălțimea cât și din lățimea monumentului lipsește o parte aprecia-

¹⁾ C. I. L. III 13777, 13778, 13779, 13780; *A hunyadmegyei történelmi es régészeti társulat VII-ik évkönyve az 1891 és 1892 éveiről*, Kolozsvár, 1893, p. 119; 1893—1896, p. 37; vezi bibliografia privitoare la aceste descoperiri la C. Daicoviciu, *Fouilles et recherches à Sarmizegetusa*, în *Dacia*, I 1924, p. 231.

²⁾ Săpăturile la amfiteatru și templu au fost executate în anii 1891—1893 de Teglás G., Király P. și Szinte G. Rezultatele acestor săpături (puțin sistematice și incomplete) au fost făcute cunoscute, foarte pe scurt, printr'un raport al lui Szinte G., *Ulpia Trajana. Ezelőtt Sarmizegethusa, ma Várhely amfiteatruma*, publicat în *A hunym. tört. rég. társulat*, 1891—92, p. 35—37, cu un plan. Publicarea templului și a obiectelor rezultate dela acest templu, nu s'a făcut. Ele sunt amintite doar în treacăt ca obiecte care vor fi publicate. Iată ce spune Szinte în articolul citat p. 37, despre aceasta: „Am săpat în sfârșit o clădire secundară a amfiteatrului, care, după dovada numeroaselor reliefuri cu inscripție, a putut fi sanctuarul zeiței Nemesis”. Teglás G. asemenea amintește: „În primul rând scoate în evidență rezultatele frumoase ale săpăturilor dela Grădiște (*Sarmizegetusa*), care au îmbogățit Muzeul din Deva cu 16 fragmente de reliefuri nemesiace. (*A hunyadm. tört. rég. társ. 1891—92*, p. 119) (Din aceste 16 buc. unele erau bucățele neglijabile.) Altădată tot Teglás spune: „Rezultatul săpăturilor noastre (dela templu) nefiind încă prelucrat, arătăm pe Nemesis dela Apulum”. (*Hunyadvármegye Története*, Budapest, 1898, pp. 69—70). Dl C. Daicoviciu, *l. c.*, în notă, constată același lucru: „J. Jung connaît la découverte de ce temple de Némésis et annonce la publication des résultats par Teglás G., ce qui — à mon su — n'a pas été fait. Voir: *Arch. — ep. Mitt.*, XVII. p. 10, 8; cf. aussi Teglás G., *Hm. Tört.*, I. pp. 69—70, d'où il ressort qu'il n'avait pas encore publié son article en 1902”.

bilă. Fragmentul ajuns în Muzeul din Sarmizegetusa formează partea stângă, de jos, a monumentului de odinioară. Inv. nr. 898. Placa se împarte în două registre: sus partea reliefată, jos inscripția.

Dovada că avem de a face cu o placă nemesiacă este întărită atât de inscripția din care, cu oareșcare greutate, am putut citi:

NEMESI...
[A]ELIVS...
EX VO[T].

cât și de reprezentările reliefate rămase pe fragmentul nostru: *roata*, *griffonul*, *balanța*, etc., elemente însoțitoare și legate de atribuțiunile și calitățile zeiței, cu care de foarte multe ori e reprezentată.

Fig. nr. 1.

Fragmentul nostru prezintă abia jumătate din mărimea, mai bine zis din lățimea de odinioară a reliefului. Figura principală și centrală a reprezentării o forma zeița însăși, în picioare, probabil din față, cu chiton, în mâna dreaptă, puțin ridicată, cu *libra*, iar în mâna stângă, desigur, cu *tignum quadratum*.

În stânga ei, jos, se află *griffonul*, animalul fantastic cu cap de vultur, cu corp de leu și cu aripi (pe fragmentul nostru se vede partea dinainte a animalului) și roata pe care se sprijină *griffonul* cu piciorul drept de dinainte.

La stânga acestora, sub balanță, se află un personaj, cu haina scurtă până la genunchi, cu mâna întinsă spre un altar aprins, aducând jertfe.

Acest relief, din piatră de nisip, foarte tocit și nu tocmai artistic

ca execuție și aspect, își are totuși însemnătatea lui documentară în ce privește cultul zeiței Nemesis la Sarmizegetusa.

Monumentele care urmează au fost aflate, toate, la templul lui Nemesis dela amfiteatrul din Sarmizegetusa.

Fig. nr. 2.

B) Partea inferioară (stânga) a unei table nemesiace, cu inscripție, din piatră de marmoră, înaltă de 0.30 m., lată de 0.25 m., și groasă de 0.06 m.¹⁾ (fig. nr. 2).

¹⁾ Fotografia acestui relief e reprodusă, izolat, absolut fără niciun comentariu, în *A Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat VII-ik Evkönyve az 1891—1892 évről*, p. 183.

Și acest relief e împărțit în două registre: inscripția în partea de jos, iar relieful în partea de sus.

Din inscripție se poate citi:

(C. I. L. III 13781) UI] P. FVSCINI.

dec ?] COL. EX. VO...

Partea reliefată este foarte asemănătoare cu cea descrisă la monumentul dela litera A, asemănare care se evidențiază și mai mult din cauza împrejurării că ambele fragmente, atât cel dela A, cât și cel dela B, reprezintă aceleași bucăți (partea stângă de jos) ale monumentelor, rupte, par'că intenționat, la fel.

Și aci figura principală o forma zeița în picioare, cu haină lungă (*chiton*) care îi ajunge până jos la picioare și din care pe fragmentul nostru, se vede numai foarte puțin, în mâna dreaptă cu balanța, iar în stânga, care nici aici nu s'a păstrat, cu „cotul“.

Dela zeiță spre stânga avem *griffonul* cu piciorul drept sprijinit pe roată, apoi, ca și în relieful precedent, un personaj în haină scurtă, cu mâna dreaptă întinsă asupra unui altar aprins.

C) Grup statuar, din piatră de marmoră (0.30X0.20 m.), în spate foarte sumar lucrat (fig. nr. 3).

Nemesis, ca figură centrală și principală, în picioare, cu piciorul stâng în repaus și cu toată greutatea pe piciorul drept, din care cauză partea superioară a corpului este puțin deplasată spre stânga, atitudine ce rezultă din poziția picioarelor. E îmbrăcată în *chiton*, care ajunge până jos, și mantie. În mâna stângă, peste care este aruncată haina ce-i atârnă în jos, cu simbolul măsurătorii longitudinale, iar în dreapta, care lipsește, desigur, cu balanța. De o parte și de alta a acestei figuri centrale se află, în dreapta, *griffonul* întors spre exterior, iar în stânga, roata.

Pe soclul monumentului avem următoarea inscripție:

C. I. III. 13777. DEAE. NEM. REGINAE

CAEC(ilius) ANTONINVS EX. V. P.

Exceptând individul cu haină scurtă și altarul, în acest grup aflăm aceleași elemente însoțitoare ale zeiței, ca și pe celelalte două piese descrise la început.

La niciunele din aceste trei reprezentări (*A, B, C*) nu s'a păstrat capul zeiței. Un relief identic însă cu ale noastre, aflat la *Apulum*¹⁾ (fig. nr. 4), la care s'a păstrat și capul zeiței Nemesis și o statuie, diferită de reprezentările noastre numai în ce privește gestul pe care îl face zeița cu mâna dreaptă, aflată tot la *Apulum*²⁾ (fig. nr. 5),

Fig. nr. 3.

ne face să arătăm că și pe piesele dela Sarmizegetusa, *Nemesis* n'a putut avea pe cap decât diadema cu care e reprezentată și pe piesele dela Alba-Iulia, cât și pe altele care o arată sub această înfățișare.

¹⁾ Dr. Kuzsinszky B, *Nehány szó Nemesis cultusáról*, în *Archaeologiai Ertesítő*, XVIII, 1898, p. 387.

²⁾ Statua e publicată de E. Zefleanu, *Zeița Nemesis în Apulum*, în *Anuarul Liceului Mihai Viteazu din Alba-Iulia pe anii școlari 1934—36*, p. 13—16,

D) Din al patrulea fragment de grup statuar, pe care îl descriu (înalt de 0.15 m., lat de 0.23 m.) în acest articol, tot din piatră de marmoră, nu s'a păstrat decât partea inferioară a reprezentării (fig. nr. 6).

Pe soclul monumentului se află inscripția :

(C. I. L. III 13783) M. PROC. THEODOR[us II vir]
COL. QQ. DEC. EX. VO..

Fig nr. 4.

Nemesis din *Apulum*. (Arch. Ert XVIII p. 387).

Partea sculpturală a monumentului, ceea ce ne interesează în primul rând de data aceasta, este identică, atât cât s'a păstrat, cu cea dela C. Avem partea de jos a zeiței, cu aceeași haină lungă și în aceeași poziție, cu picioarele așezate ca și în reprezentarea precedentă, iar în stânga ei roata.

Restul din monument ni-l putem închipui ușor, completându-l pe baza celorlalte și în special cu ajutorul celui dela C.

E) Tot dela templul amintit la început provin câteva fragmente mai mici, care, păstrând pe ele unele din atributele cu care e reprezentată de obicei Nemesis, arată că îi erau dedicate ei. O descriere mai amănunțită a acestora însă nu ar putea duce la niciun rezultat, ele fiind bucăți mărunte fără nicio valoare.

* * *

Luete în ansamblu, reprezentările nemesiace aflate la Sarmizegetusa prezintă, din punct de vedere artistic, caracterele comune ale artei provinciale din Dacia: artă, dacă noțiunea nu e prea pretențioasă, de mână doua, execuție de meșteșugar provincial. Caractere care ar ieși și mai mult în evidență dacă ar fi să facem o comparație, din acest punct

Fig. nr. 5.
Nemesis din *Apulum* (An. Lic A-Iulia,
1934-36, p. 14).

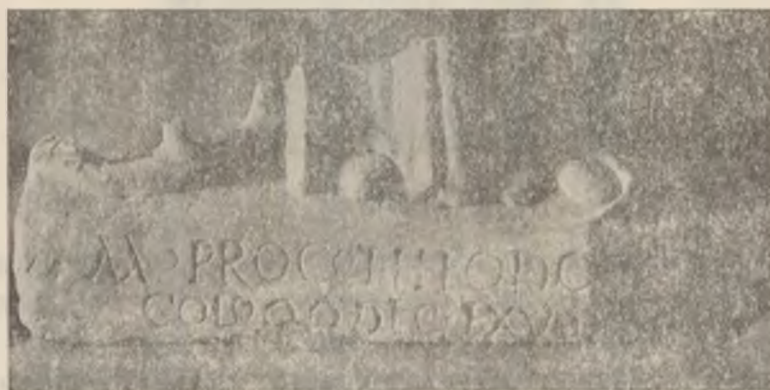

Fig. nr. 6.

de vedere, între monumentele noastre și cele din Italia sau din alte provincii ale Imperiului, cu posibilități superioare artistice.

Ca subiect monumentele noastre reprezintă pe Nemesis în picioare, din față, îmbrăcată cu chiton și mantie care îi cade în cute foarte bogate în jos, în mâini cu simbolurile măsurătorilor (în dreapta *balanța*, în stânga *tignum*) și celelalte atribute ale ei, *griffonul* și *roata*.

Din punct de vedere istoric și arheologic monumentele nemesiace dela Sarmizegetusa sunt documente de primul rang în ce privește confirmarea existenței, a răspândirii mari și deci a numărului însemnat al închinătorilor zeiței destinului în primul oraș al Daciei romane.

Ca timp, ele aparțin secolului al doilea d. Chr..

* * *

E știut că Nemesis și cultul ei erau în strânsă legătură cu reprezentările amfiteatrale. Nemesis protectoarea arenei, zeița care împarte succesul sau insuccesul și dreptatea după merit, avea atât la *Carnuntum*, cât și la *Aquincum* și *Sarmizegetusa* (sau în alte așezări), în imediata apropiere a amfiteatrului — și în legătură cu acesta — câte un templu.

Intrucât, în afară de primul, toate monumentele descrise aci provin dela templul nemesiac al amfiteatrului din Sarmizegetusa, nu putem sfârși înainte de a ne opri un moment asupra articolului lui Dr. Kuzsinszky B., *Néhány szó Nemesis Cultusáról*, în *Archaeologiai Értesítő*, XVIII 1898, p. 385—388.

Kuzsinszky B. a încercat, pe baza materialului epigrafic și sculptural, aflat la templele desgropate la amfiteatrul dela *Aquincum* și *Carnuntum*, să arate că Nemesis, ca protectoare a arenei, era reprezentată sub formă de Diana, iar când nu era în legătură cu jocurile amfiteatrale era reprezentată după „tipul mai vechiu“¹⁾.

¹⁾ Aceste afirmații ale lui Kuzsinszky au fost luate apoi de bune de foarte mulți din acei care s'au ocupat de interpretarea monumetelor nemesiace, din Dacia mai ales.

Iată ce zice el: „Totuși așa se vede că în special numai acolo unde se aflau amfiteatre, au adorat pe Nemesis în chipul Artemidei¹⁾, așa cum am văzut la *Aquincum*, *Carnuntum*. Dacă nu se termina atât de superficial cu desgroparea amfiteatrului dela Sarmizegetusa²⁾, eventual și de aci puteam trage învățăminte interesante“ (Kuzsinszky, *o. c.*, p. 387).

„*Nemesis când nu era în legătură cu reprezentările amfiteatrale, o reprezentau după tipul vechiu al lui Nemesis: pe cap cu diademă, cu chiton până la picioare și cu mantie, din față, în dreapta îi atârână cântarul cu două brațe, în stânga ține cotul. La dreapta, la picioare, stă griffonul cu un picior sprijinit pe roată*“.

Kuzsinszky, *o. c.*, p. 388.

Așa dar, din toate acestea rezultă că avem de a face cu două reprezentări ale zeiței Nemesis: una „de tip mai vechiu“ când Nemesis e arătată înafara jocurilor amfiteatrale și alta în formă de Diana, așa cum s'ar părea din cele constatate la *Aquincum* și la *Carnuntum*. Confirmarea acestor constatări o aștepta Kuzsinszky și dela descoperirile dela Sarmizegetusa unde asemenea se afla un templu al zeiței Nemesis, legat de jocurile amfiteatrale ale localității. Monumentele dela Sarmizegetusa însă nu contribuie cu nimic la susținerea acestei păreri. Dimpotrivă.

Toate reliefurile dela Sarmizegetuta, fără excepție, o arată pe Nemesis, cum zice K., „de tip mai vechiu“ cu chiton, desigur cu diademă, cu cântar și „cot“, la fel cu reliefurile și statuile dela Alba-Iulia (Apulum) (fig. nr. 33) reprezentare pe care K., o arată ca nefiind în legătură cu jocurile amfiteatrale³⁾. Nici unul din mormintele desgropate la templul nemesiac al amfiteatrului din Sarmizegetusa însă nu o arată în formă de Diana cu haină scurtă de vânătoare, cu încălțăminte de vânătoare, etc.

¹⁾ „..... spre deosebire de Nemesis de tip mai vechiu reprezintă pe Nemesis în forma tipică a Dianei, cu chiton scurt, care îi lasă gol sânul drept, pe cap cu semiluna, în picioare cu încălțăminte de vânătoare. Numai atributele nu o arată pe Diana: griffon, roata, vâsla, biciul și sabia“. Kuzsinszky, *o. c.*, p. 386.

²⁾ E vorba de săpăturile executate de Soc. Arh. din Deva, în anii 1891—93.

³⁾ Kuzsinszky, *o. c.*, p. 388 și figura dela p. 387.

Reprezentările dela Sarmizegetusa nu întăresc, ci dimpotrivă, se opun părerii de mai sus¹⁾

5. O conductă romană de apă desgropată în comuna Căbești.

Comuna Căbești se află situată pe una din văile laterale ce se desprind din valea Mureșului spre Nord, numită la început valea Băreștilor, apoi a Bozului, după comunele prin care trece, dela Nord spre Sud, spre valea Mureșului (fig. nr. 1.)

Fig. nr. 1.

Căbești. Vedere generală.

Prin această vale, pe drumuri vicinale, putem face legătura directă între șesul Mureșului și ținuturile aurifere Brad—Baia-de-Criș.

În regiunea aceasta au fost constatate, în mai multe puncte, urmele existenței omului preistoric. Chiar subsemnatul am putut fixa o astfel de așezare pe Dealul Cornetu, pe Vârful Țucla, pe proprietatea lui Iafet Lazăr, un punct central, dominant, între actualele comune Căbești, Furcșoara și Bărăști²⁾. Dealul Cornetu cu Țucla

¹⁾ Deosebirea făcută de K., așa dar nu rezultă din legătura sau lipsa de legătură a zeiței Nemesis cu amfiteatrele, ci mai de grabă din identificarea zeiței cu o divinitate băștinașă sau locală. Așa s'a întâmplat și cu Libera, care în Pannonia are înfățișarea dionysiacă (seminudă) pe când la noi e îmbrăcată în haină lungă până la glesne. Titlul de Regina ce se dă zeiței ar fi o dovadă de confundarea acestor divinități (*Diana Regina, Nemesis Regina, Libera*) cu o divinitate feminină geto-tracă. Această sugestie, — a punerii în legătură a anumitor zeități greco-romane cu divinități naționale trace, — a d-lui C. Daicoviciu, *Monumente inedite din Dacia*, în *Anuarul Institutului de Studii Clasice-Cluj pe anii 1928—1932*, p. 120 sq. vezi și Pârvan, *Getica*, 163; Roscher, *Myth. Lexikon*, s. v. Hecate și Bendis (l. l. 78 sqq.), cred că ne-ar putea preocupa în mod serios și în cazul, zeiței Nemesis.

²⁾ Am aflat urme arheologice constătătoare din ceramică, răspândită pe o întindere respectabilă, în mari cantități și un fragment dintr'o secure de piatră. La fel, pe Dealul Gligan, în hotarul Bărăștilor, s'a aflat o secure de diorit și fragmente de ceramică.

este așezat la răspântia mai multor văi și e de menționat ca un rar exemplu de înălțime dominantă, cu vederi în toate direcțiile.

Fig. nr. 2. Conducta de apă dela Căbești. Fig. nr. 3 Arzbach. Germ. Rom. 1922, p. 22, 4.

Urmele romane în aceste regiuni sunt mult mai rare și ele nu pot fi decât de ordin economic — drumuri secundare de legătură

Fig. nr. 4 Kinzigheimer Hof.

Germ. Rom. 1922, p. 22, 1.

spre Nord, spre Munții Apuseni, cariere de piatră, etc. Astfel, la Boz se cunosc urmele unor exploatări omene de piatră, la Căbești, după cum vom vedea mai jos, la fel, etc.

În fundul acestei văi secundare a Mureșului, în comuna de munte foarte respirată Căbești, pe „Coasta Varului“, în locul „Apa Rece“, pe proprietatea d-lui Loghin Popa, fost învățător al satului, am putut desgropa, în vara anului 1936, o conductă romană de apă. Conducta era formată din tuburi de lut ars, lungi de 30 cm., cu orificiile dela cele două capete neegale (diametrul la un capăt e de $8\frac{1}{2}$ cm., iar la celalalt de $6\frac{1}{2}$ cm.), astfel făcute ca să poată fi introdus capătul mai subțire al unui tub în cel mai larg al celuilalt tub în așa formă ca puse cap la cap, unul într'altul, să formeze un tub continuu (fig. nr. 2 și 5).

Lungimea totală a conductei era de 98 m. Adâncimea sub pământ de 30—50 cm. Țevile erau așezate direct pe pământul foarte stâncos al terasei. Natura stâncoasă și foarte uscată a te-

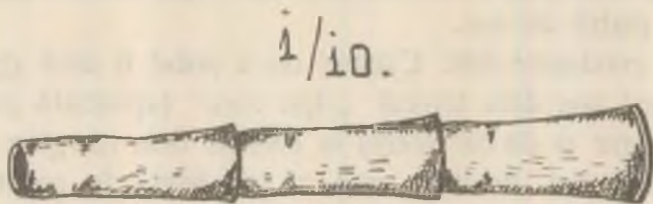

Fig. nr. 5

Țevi dela conductă din Căbești.

renului a făcut ca tuburile conductei să se păstreze bine și să putem urmări întregul fir al instalației.

Instalația de pe „Coasta Varului“ — întradevăr un platou cu marginea de jos (de Sud), dinspre pârăul dela poalele lui, abruptă, iar cu partea opusă legat, în continuare, de dealuri mari) — conducea, dela Nord, dela un izvor de apă de băut, numit azi „La apa rece“, și cunoscut în tot satul pentru calitatea apei salei, spre Sud, spre marginea de jos a platoului.

Presupunerea mea dela început, că instalația, a cărei desgropare am început-o de jos în sus, va duce la acel izvor dela poalele dealului ce se ridică ca un paravan uriaș¹⁾ la spatele platoului nostru

¹⁾ În coasta acestui deal se află o peșteră necercetată. Cercetarea ei mai de aproape poate că ar duce la rezultate de ordin preistoric.

destul de înalt și el față de nivelul apei și al drumului din fața ei, a fost pe deplin verificată odată cu desgroparea întregii conducte.

Intr'adevăr dela izvorul situat ceva mai sus decât platoul (și acesta cu o foarte ușoară înclinație dela Nord spre Sud), apa putea curge în toată voia prin tuburile, care, urmând înclinația generală a terenului, se succedeau în plan înclinat, dela izvor spre marginea abruptă de Sud a platoului „*Coasta Varului*“.

Cercetările la suprafață pe care le-am făcut în împrejurimile acestui loc, pentru a afla și alte urme romane, vreo așezare eventual, au rămas infructuoase. Tot ce am aflat se reduce la acest apeduct. Doar în coasta platoului — acolo unde ducea conducta de apă — formată din rocă calcaroasă, am putut identifica, după indiciile și constatările d-lui învățător L. Popa, urmele unor cariere romane de piatră de var.

Rostul conductei dela Căbești nu a putut fi altul decât acela de a conduce apa dela izvorul „*Apa rece*“ (apreciată pentru calitatea ei desigur și de cei vechi) la cariera dela marginea platoului. Vieața romană aci, dealtfel, cred că se limita la aceste exploatarea. Despre așezări cu alte rosturi n'ar putea fi vorba într'un ținut de munte, sărac și fără să poată oferi vreun mijloc mai ușor de trai.

ARCHAEOLOGISCHE AUSGRABUNGEN IN HUNEADER COMITAT

— KUZE BESCHREIBUNG —

1. Zwei Skythischen Gräber.

Die meisten skythischen Spuren, relativ wenige, wurden in Siebenbürgen, meistens im Mureschtal vorgefunden. Sie beschrenken sich, fast ausschlieslich, auf Gräber, deren Gegenstände nicht alle und nicht immer rein skythisch sind.

Die bedeutendsten Spuren der skythischen Zivilisation, im Mureschtal, sind diejenigen welche in den Gräbern folgender Ortschaften vorgefunden worden sind: *Aiud, Târgu-Mureș, Mirislău, Gâmbaș, Cipău, Ghermesig*, etc.

In *Simeria* wurden ebenfalls skythische Spuren, aus Gräbern zu Tage gebracht, vorgefunden. *Simeria* ist nur wenige Kilometer von *Deva* entfernt,

in dessen Umgebung, vor wenigen Jahren, zwei Gräber welche den Skythen angehören, ausgehoben wurden.

A) Das skythische Grab aus der Westseite der „Viile Carolina“ neben Deva (Abb. 1).

Das Grab wurde, gelegentlich einiger wirtschaftlicher Arbeiten ausgehoben so dass wir mit einem zerstörten Grabe zu tun haben.

Aus dem Inventar des Grabes wird einiges in Dever Museum aufbewahrt:

a) Ein kleines Tongefäss, ohne Verzierungen, von rötlicher Farbe (Abb. 2).

b) ein Gegenstand aus schwarzer Tonerde, gut gebrannt, breit, in Form eines Diskus. Auf einer Kehrseite ist er einfach, auf der anderen ist er mit vertieften Linien verziert (Abb. 3).

c) neun Stück bronzene Pfeilspitzen, zwischen 2—4 cm. Länge (Abb. 4).

Von diesen 9 Pfeilspitzen, sind 8 Stück (Abb. 4, a-b; g-i) dreikantig mit 2 Flügelchen und eine (Abb. 4, f.) mit nur 2 Flügelchen, jedoch mit sehr ausgeprägter Mittelschante.

Fast keine dieser Pfeilspitzen sind sich gleich.

Sie sind gut ausgeführt und wunderbar erhalten.

Die Pfeile und in Bezug auf ihnen auch der Bogen, sind die eigenartigsten Gegenstände welche in unseren Gegenden meistens von Steppenvölkern, welche zeitweise diese Gebiete beherrschten, eingeführt und benützt, dann auch von den Eingeborenen übernommen worden sind.

B) Das zweite Grab wurde einige Kilometer von Deva entfernt, in der Şoimuş Umgebung ausgehoben. Es hat ein sehr sperliches Inventar. Es wurden vorgefunden (Abb. 5):

a) Schädelreste und 16 Zähne.

b) Das Bruchstück (der Unterteil) eines grossen, gebrannten Gefässes, äusserlich von rötlicher Färbung, innerlich von dunkelbrauner Farbe, ungeziert, schlecht gebrannt und ziemlich primitiv ausgeführt (Abb.) Es ist, wie auch das kleine Gefäss aus dem ersten Grabe, Handarbeit. Im Innern des Gefässes wurden Überreste organischer Stoffe mit Erde gemischt, vorgefunden. Die Rekonstruktion des Gefässes ist schwierig.

c) ein Messer aus Eisen, von gewöhnlicher Form, stark verrostet, einfach, ohne bemerkenswerte Eigentümlichkeiten (Abb. 6).

d) Der bedeutendste Gegenstand dieses Grabes ist eine Doppelhacke aus Eisen (Abb. 7). Dieser (und vielleicht das Bruchstück des Gefässes) wäre der einzige Gegenstand, welcher als skythisch angesehen, das skythische Grab, mit starken Zweifeln anzeigen würde.

Aus Mangel an sichereren Elementen die zur genauen Erkennung des zweiten Grabes geführt hätten, gegenüber dem ersten, bei welchem wir Dank der so eigenartigen Pfeilspitzen in unserer Darstellung verstärkt und geholfen wurden, können wir uns über den skythischen Charakter dieses Fundes nur mit berechtigten Zweifeln aussprechen.

* * *

Die zwei, in Deva ausgehobenen Gräber sind nicht reicher als andere in Siebenbürgen vorgefundene und was ihr Ausgraben anbetrifft, haben sie das Schicksal der meisten ebenfalls gelegentlich entdeckten Gräber geteilt. Sie wurden planlos ausgegraben, ohne die klare Lage in der sie sich befanden als sie ans Tageslicht traten, in Augenschein zu nehmen und ohne die vielen Aufgaben zu berücksichtigen welche bei jedem arheologischen Fund zu bemerken, festzustellen und zu notieren sind.

Aus diesen Gründen können wir uns nicht bei der Lage, Zahl und Art der im Grabe vorgefundenen Gegenstände aufhalten, ebenso können wir keine Schlüsse über die Eigenart des Grabes ziehen, auch nichts über die Art des Begrabenswerden, der Lage des Skeletts, etc., angeben, trotzdem alle diese Angaben von allerwichtigster Bedeutung für die Beschreibung und das Studium derartiger Entdeckungen sind.

Da die beiden in Deva vorgefundenen Gräber, das erstere in den „*Ville Carolina*“, das zweite im *Șoimuș* — Gebiete, mit allen ihren obenangeführten bedauerlichen Fehlern durch ihr armseliges Inventar doch neuen Forschungsstoff bieten, habe ich für recht gehalten sie im Rahmen der Möglichkeit einer Beschreibung solcher stark zerstörter Gräber, bekannt zu machen, in dem ich annehme dass dieses bisher noch nicht benutzte Forschungsmaterial den zukünftigen Forschungen über die arheologischen skythischen Funde im Mureștal von grossem Nutzen sein könnten.

2. Römischer Altar von Micia.

Altar aus *Augit-Andesit*, aus dem Steinbruch des Berges „*Uroi*“ (*Simeria*) 82 cm. hoch, 38 cm. breit (Abb. 1). Das Inschriftenfeld ist von allen Seiten mit einer Profilatur umgeben. Herkunft der Altars, Dorf *Veșel*. Am Fundorte wurden Spuren von Wänden, Bruchstücke von Säulen, u. s. w. vorgefunden. Es ist leicht möglich, dass sich hier die Trümmer eines Tempels befinden.

Der Text der Inschrift:

I. O. M	I (ovi) O (ptimo) M (aximo)
VET. ET. C. R	Vet (erani) et c (ivis) R (omani)
PER. C. ANTON	per C (aium) Anton (ium)
CRISPINVM	Crispinum
MAG. P. MIC	Mag (istrum) P (agi) Mic (iensis)

Die Person der Inschrift, *Caius Antonius Crispinus, magister pagi* in Micia wird auch durch eine andere Inschrift bestätigt (*C. I. L. III. 1375*)... *Caius Antonius Crispinus Veteranus ex decurione alae Pannoniorum...*, demnach als Veteran, *ex decurione*.

Diese Inschrift stammt aus der Zeit der Gemmeinherrschaft der Kaiser *L. Septimius Severus* und *M. Aurelius Antoninus-Caracalla* (und *Septimius Gaeta Caesar*), also um 198—211 n. Chr.

Was unser Monument ausbelangt, konnte dieses nur *nach dem Jahre 198 errichtet werden*, demnach in den ersten Jahren de III. Jahrhunderts zur Zeit als *C. Antonius Crispinus, Magister* der Siedlung *Micia* wurde. Er widmet den Altar dem *Iupiter Optimus Maximus* als Hochgestellter der Bürger (*cives romani*) und den Veteranen, zu denen auch er gehörte.

3. Zwei römische Tonlampen.

Im Muzeum der Gesellschaft „*Mica*“ aus Brad befinden sich zwei sehr interessante römische Tonlampen.

a) Eine Tonlampe mit kurzem Fuss, schwach gebrannt, von rötlich-gelber Färbung (Abb. 1). Länge, mit Fuss, 7—8 cm.

Ausgenommen ihre Form, ist diese Tonlampe höchst bemerkenswert.

Die Aussenseite ist mit einem Kranz umgeben, welcher in seinem Innern folgende Darstellung einschliesst: In der Mitte, stehend, befindet sich eine Gestalt mit kurzem, bis zu den Knien reichendem Kleide und mit einem noch kürzern Mantel, welcher um die Schultern flattert. Sie hat eine klare Stellung als Bogenschütze, mit breit auseinander gespreitzten und stark gefestigten Beinen. Mit der linken Hand hält sie den gespannten Bogen. Mit der gebogenen und vom Ellenbogen aus zurückgezogenen Rechten, welche bis zur Schulter emporgehoben ist, steht sie in Bereitschaft.

Der Kopf ist leicht vornüber nach links gebogen.

Die Figur ist im letzten Augenblick des Loslassens des Pfeiles dargestellt. Es ist eine lebensnatürliche Darstellung, voller Kraft und Bewegung.

Hinter diesem Bogenschützen, im Hintergrunde befindet sich eine Ge-

stalt, die man weniger gut sehen kann, mit dem korinthischen Helm auf dem Kopfe und mit erhobener wurfbereiter Lanze in der rechten, nach rückwärts gebogenen Hand.

Etwa um die Mitte dieser Gestalt ist eine Eule dargestellt.

Vor den beiden obenbeschriebenen Gestalten, hockt eine flötenspielende Person (Abb. 2).

Indem wir die Gestalt mit dem Bogen als die des *Apollon*, die im Hintergrunde mit korinthischem Helme, Lanze und Eule, als diejenige der *Minerva* annehmen, ist die hockende flötenspielende Figur, *Marsyas* und wir hätten somit die gutbekannte Marsyas-Sage vor uns.

Der einzige Einwand welcher gegen diese Deutung spräche, wäre die Aufstellung der Personen, welche nach der Sage und den gewöhnlichen Darstellungen verschieden von derjenigen unserer Gestalten ist.

b) Die zweite Tonlampe (Abb. 3) hat eine gewöhnlichere Form, ist aber aus demselben schwach gebrannten Tone verfertigt. Sie hat eine einzige Öffnung für den Docht, an der Spitze des Gefässrandes nur ein Inneres für das Brennmaterial. Gegenüber der ersten Öffnung befindet sich ein Henkel in Form eines Hahnenkamms.

Die Aussenseite hat hier ebenfalls eine Reliefdarstellung:

Eine beflügelte Gottheit, nackt, mit zurückgebogenem Strähnenhaar, mit breitgeöffneten Flügeln, welche hoch aufgerichtet steht. Mit ihrer ganzen Schwere ruht sie auf dem linken Fuss.

Das rechte Bein mit gebogenem Knie, ist auf den Fingerspitzen gestützt.

Vor ihr befindet sich ein Altar, auf welchem sie sich mit beiden Händen stützt. Die rechte Hand drückt mit ihrer Fläche den Rand des Altars und man kann die gekrallten Finger leicht bemerken.

Die linke gebogene Hand stützt sich mit dem Ellenbogen am Altar und mit der Faust ans Kinn. Der Grund dieser Tonlampe hat die Siegelinschrift A. O. E. Keine von den beiden Tonlampen zeigt eine irgendwelche Spur von Feuer. Es scheint dass sie nicht zum Beleuchten benützt worden sind.

4. Einige nemesische Relief=Bruchstücke aus Sarmizegetusa.

Die Erinnerungen vom Befinden und von der bemerkenswürdigen Verbreitung des Nemesiskultus in der Hauptstadt des römischen Daciens, wurden bereits längst bestätigt.

Ausser dem älteren arheologischen Material, entweder gelegentlich, oder durch systematische Ausgrabungen aus Licht gefördert, wurde 1935 ein neues Bruchstück eines nemesischen Reliefs entdeckt.

Wir werden versuchen dieses Relief, fürs Sarmizegetusaer Muzeum gekauft und daselbst ausgestellt, zu beschreiben; gleichfalls, einige andere Bruchstücke aus dem Nemesischen Tempel vom Sarmizegetusaer Amphiteater, bis nun unveröffentlicht und in Devaer Muzeum aufbewahrt.

A) Nemesisches Relief, mit Inschrift, im Jahre 1935 ausgegraben, im Friedhofe der Ortschaft Sarmizegetusa—Grădişte, bei etwa 80 m. südlicher Entfernung von der Süd-Ost-Ecke der Festung (Abb. 1).

Die Höhe des Bruchstückes ist 0·48 m., die Breite 0·22 m., die Dicke 0·6 m. Das Monument ist aus Sandstein. Sowohl von der Länge, als auch von der Breite des Monumentes fehlt ein bemerkenswerter Teil. Das Bruchstück vom Sarmizegetusaer Muzeum hat zwei Teile: oben der Relief, unten die folgende Inschrift:

NEMESI...
[A]ELIVS...
EX VO[T]

Die Hauptfigur in der Mitte der ganzen Darstellung bildete die Göttin selber, stehend, warscheinlich „en face“ und mit „scyton“ in der rechten Hand, etwas erhoben, die Wage, und in der linken selbsverständlich das „*Tignum quadratum*“.

An ihrer linken Seite, unten, befindet sich der „Griffon“ das fantastische Tier mit Geierkopf, Löwenkörper und Flügeln und das Rad auf welchem sich der Griffon mit dem rechten Vorderfuss, stützt.

An ihrer linken Seite, unter der Wage, befindet sich eine opferbringende Gestalt mit kurzem bis zum Knie reichendem Kleide.

Dieses Relief, aus Sandstein, stark benutzt und an Aussehen und Ausführung nicht recht künstlerisch gestaltet, hat trotzdem seine dokumentarische Bedeutung betreffs des Nemesiskultus in Sarmizegetusa.

Die folgenden Monumete wurden alle im Nemesis-Tempel vom Sarmizegetusaer Amphitheater entdeckt.

B) Der Unterteil, links, einer nemesischen Tafel, mit Inschrift aus Marmorstein, 0·30 m. hoch, 0·25 m. breit (Abb. 2.).

Auch dieses Relief ist in zwei Register geteilt. Die Inschrift am Unterteil, das Relief am Oberteil.

Aus der Inschrift kann man lesen:

(C. I. L. III. 13781) VL]P. FVSCINI...
dec?] COL. EX. VO.,

Die Reliefseite ist der beim Buchstaben A des Monumentes beschriebenen sehr ähnlich. Auch hier bildete die Hauptfigur, die stehende Göttin, mit langem Kleide (*Chiton*) welches ihr bis an die Fussohlen herabhängt und aus welchem nur sehr wenig auf unserem Fragment sichtbar ist. In der rechten Hand die Wage und in der linken, welche beschädigt ist, das *Tignum q ad-ratum*. An der linken Seite der Göttin haben wir den Griffon mit dem rechten Fusse auf dem Rad und dann, wie auch im vorigen Relief, eine Gestalt in kurzem Kleide, mit der rechten Hand, über einem brennenden Altare ausgestreckt.

C) Statuengruppe aus Marmorstein (0.30 X 0.20 m.) (Abb. 3). Stellt vor: Nemesis, als Central- und Hauptfigur, stehend, mit dem linken Fusse ruhend und mit dem ganzen Gewicht auf dem rechten Fusse, aus welchem Grunde der obere Teil des Körpers ein wenig nach links gebeugt ist, Haltung die sich aus der Stellung der Füße ergibt. Sie ist mit dem *Chiton* welcher bis unten herabhängt und mit einem Mantel bekleidet. In der linken Hand, über welcher das herabhängende Kleid geworfen ist, mit dem Zeichen des Längenmasses und in der Rechten, welche fehlt mit der Wage. An beiden Seiten dieser Centralfigur befinden sich, rechts der Griffon nach aussen gewendet, links das Rad.

Auf dem Sockel des Monumentes haben wir folgende Inschrift:

(C. I. L. III. 13777) DEAE. NEM. REGINAE
CAEC (ilius) ANTONINVS. EX. V. P.

D) Aus dem in diesem Artikel beschriebenen vierten Fragment (Abb. 6) der Statuengruppe, ist nur der untere Teil der Darstellung aufgewahrt geblieben.

Auf dem Sockel des Monumentes haben wir folgende Inschrift:

(C. I. L. III. 13783) M. PROC. THEODOR [us II vir]
COL. Q. Q. DEC. EX. VO. . .

Aus dem Denkmal haben wir den unteren Teil der Göttin, mit demselben langen Kleide und mit den Füßen in der selben Stellung wie in der vorigen Darstellung und links das Rad. Man kann sich leicht den Rest des Monumentes vorstellen, indem man ihn auf Grund der andern, und besonders mit Hilfe des beim Buchstaben C abgebildeten, ergänzt.

E) Ebenfalls von dem anfangs beschriebenen Tempel, stammen noch ein Paar andere kleinere Bruchstücke. Eine besondere Beschreibung dieser Fragmente hat keinen Zweck weil sie kleine und unwichtige Stücke sind.

* * *

In ihrer Gesamtheit zeigen die bei Sarmizegetusa gefundenen Nemesischen Darstellungen vom künstlerischen Standpunkt aus die gemeinschaftlichen

Charactere der Provinzialkunst aus Dazien. Kunst, wen der Begriff nicht zu anspruchsvoll ist, minderen Ranges.

Unsere Denkmäler stellen als Gegenstand Nemesis vor, stehend „en face“ mit in reichlichen Falten herabhängendem *Chiton* und Mantel gekleidet. In den Händen hält sie das Symbol der Messungen, die Wage und das *Tignum*. Unten neben ihr befinden sich die anderen Attribute der Göttin, der Griffon und das Rad.

Sowohl vom geschichtlichen als auch vom archaeologischen Standpunkte, sind die nemesischen Denkmäler von Sarmizegetusa erstklassische Dokumente bezüglich der Existenz, der grossen Verbreitung und folglich der beträchtigen Zahl der Anbeter dieser Schicksalsgöttin der ersten Stadt des römischen Daziens.

Es ist bekannt das die Göttin Nemeis und ihr Kultus in enger Verbindung mit den amphitheatralischen Aufführungen standen.

Nemesis, Beschützerin der *Arena*, die Göttin welche Gunst und Erfolg Ungunst und Missgeschick nach gerechtem Verdienst, verteilt, hatte sowohl in *Carnuntum* als auch in *Aquincum* und Sarmizegetusa, in unmittelbarer Nähe des Amphitheaters — und in Verbindung mit demselben — je einen Tempel.

Da ausser dem ersteren, alle hier beschriebenen Denkmäler vom nemesischen Tempel des Sarmisegetusaer Amphitheaters herrühren, können wir nicht abschliessen ohne einen Augenblick beim Artikel des Herren Dr. B. Kuzsinszky, *Nehány szó Nemesis Cultusáról*, in *Archaeologiai Értesítő*, XVIII. 1898, p. 385—388, zu verweilen.

Kuzsinszky versuchte gestützt auf dem epigraphischen und bildhauerischen in den ausgegrabenen Tempeln des Amphitheaters von *Aquincum* und *Carnuntum*, vorgefundenen Material, zu beweisen, dass Nemesis, Beschützerin der *Arena*, als Diana dargestellt wurde, wen sie jedoch nicht in Verbindung mit den amphitheatralischen Spielen stand, dann nach „älterem Typus“ dargestellt war.

Er meint dazu folgendes: „Trotzdem scheint es im Speziellen so zu sein dass nur dort wo Amphitheater sich befanden, sie Nemesis in der Gestalt der Artemis anbeteten, wie ich es in *Aquincum* und *Carnuntum* sah. Wenn man nicht so oberflächlich mit der Ausgrabung des Sarmizegetusaer Amphitheaters vorgegangen wäre, hätten wir eventuel auch aus dieser Stelle lehrreiche Schlüsse ziehen können“ (*Kuzsinszky*, 387).

„Nemesis wenn sie nicht in Verbindung mit den amphitheatralischen Vorstellungen stand, wurde nach der alten Art der Nemesis dargestellt. Mit dem Diadem auf dem Haupte, mit dem *Chyton* bis zu den Füßen, mit Man-

tel, rechts hatte sie die zweiarmlige Wage, in der linken Hand eine „Elle“. Rechts zu den Füßen hockt der *Griffon* mit einer Tatze am Rad“ (Kuzs. 388).

Folglich könnte man daraus schliessen, dass wir mit zwei Darstellungen der Göttin Nemesis zu tun haben: eine „von älterem Typus“, wenn Nemesis ausser der *Arena*, und der amphitheatralischen Spielen dargestellt, und eine andere als *Diana*, mit den amphitheatralischen Spielen in Verbindung. Die Denkmäler von Sarmizegetusa tragen zur Behauptung dieser Meinung mit garnichts bei. Im Gegenteil!

Alle Sarmizegetusaer Reliefs, ohne Ausnahme, zeigen uns die Nemesis des „älteren Typus“, mit *Chyton*, selbverständlich mit Diadem, mit Wage und „Elle“, wie auf dem Alba-Iuliaer (*Apulum*) Relief, welchen Kuzsinszky als nicht in Verbindung mit den amphitheatralischen Spielen stehend, anzunehmen bereit ist. (Kuzs. 388).

Keiner der beim nemesischen Tempel des Sarmizegetusaer Amphitheaters ausgegrabenen Denkmäler (folglich in Verbindung mit der *Arena*) stellt sie uns als Diana mit kurzem *Chyton*, mit Jagdschuhen, etc. vor.

Die Darstellungen von Sarmizegetusa bekräftigen diese Meinungen nicht, im Gegenteil sie widersetzen sich ihnen.

5. Eine römische Wasserleitung, entdeckt in der Gemeinde Căbești.

Die Gemeinde *Căbești* befindet sich in einem der Nebentäler die sich aus dem Mureștal, nach Norden verzweigen (Abb. 1).

In dieser Gegend wurden an mehreren Stellen Spuren über das Dasein des Urmenschen gefunden.

Die Spuren der Römer sind hier viel seltener und können nur wirtschaftlicher Art sein: Nebenverbindungsstrassen nach Norden zu den Goldgruben in den West-Gebirgen Transilvaniens (Munții Apuseni).

Im Hintergrunde dieses Nebentals des Mureș in der Gemeinde *Căbești* am „*Coasta Varului*“ (Kalkabhang), an dem Ort „*Apa Rece*“ (Kaltwasser) genant, konnten wir im Frühjahr 1936 eine römische Röhrenleitung ausgraben. Die Leitung war aus gebrannten Lehmrohren mit einer 30 cm. Länge derart hergestellt, dass die zwei ungleichen Öffnungen derselben, die ängere in die weitere eingeführt, ein fortlaufendes Rohr bildeten (Abb. 2).

Die Gesamtlänge der Leitung war 98 m. Die Rohre waren unmittelbar auf das felsige Gestein der Terasse gelagert.

Die felsige und trockene Beschaffenheit des Bodens hat die Rohre gut erhalten und ermöglichte es, uns den ganzen Lauf der Anlage zu verfolgen.

Die Leitung am „*Coasta Varului*“ (in Wirklichkeit eine Terasse, dessen unterer Rand (Süden) abschüssig, die entgegengesetzte Seite aber fortlaufend mit hohen Bergen verbunden ist) führt vom Norden einer Quelle, heute „*Apa Rece*“ (Kaltwasser) genannt und im ganzen Dorf wegen ihres guten Wassers bekannt, nach Süden, zum unteren Rand des Plateaus zu einem römischen Steinbruch.

Die Forschungen die wir an der Oberfläche der Umgebung unternahmen um auch andere Römerspuren oder Niederlassungen zu finden, blieben fruchtlos. Alles was wir fanden, beschränkt sich auf die oben beschriebene Leitung. Nur am Abhang des Plateaus, wo sich die Leitung befand konnten wir Spuren römischer Kalksteinbrüche feststellen.

Der Zweck der Căbești-er Röhrenleitung konnte kein anderer sein, als das Wasser der Quelle „*Apa Rece*“, dessen Güte die Alten sicher zu schätzen wussten, zum Steinbruch, am Rande des Plateaus zu führen.

Die Ansiedlung der Römer an diesem Ort — glaube ich — beschränkte sich im übrigen nur auf die Ausbeutung dieses Steinbruches. Von einer wahren Niederlassung, in einer bergigen und armen Gegend, ohne eine leichtere Lebensmöglichkeit, konnte keine Rede sein.

O. F.

DESPRE TEMPERATURA MUREȘULUI

de I. LEPSI

1. Introducere. 2. Clima văii Mureșului. 3. Patul minor al Mureșului. Debitul de apă. 4. Temperatura medie anuală și lunară a Mureșului. 5. Temperatura diurnă a Mureșului lângă Orăștie. 6. Anomalii hidrotermice ale Mureșului. 7. Temperatura afluenților. 8. Temperatura micilor ape stătătoare din regiunea inundabilă a Mureșului. 9. Temperatura nomolului emers și a nisipului.
Zusammenfassung.

1. Introducere.

Rezultatele termografice pe cari le rezum în nota de față, se bazează pe cercetările făcute de mine, între anii 1921—1931, asupra Mureșului Hunedorean. Ele nu sunt decât numai o parte dintr'un studiu multilateral, pe care împrejurări vitrege nu mi-au permis să-l termin și să-l public sub o formă monografică. Dureroasă renunțare!

Măsurările pe cari le dau aici, s'au făcut, — numai de mine personal, — la Mureșul din apropierea Orăștiei și numai ocazional — bunăoară cu prilejul unei călătorii făcută cu barca dela Gelmar la Arad — și în alte porțiuni ale frumosului nostru râu.

Totuși, spre a putea face oarecari comparații termografice și cu alte puncte ale Mureșului, în 1929 Dl Profesor Leuco a făcut, în urma rugămintii mele, măsurări la Reghinul Săsesc, iar Dl I. Covaciu la Arad. Acestor singuri colaboratori ai mei le sunt foarte îndatorat pentru sprijinul lor desinteresat; le mulțumesc.

La toate măsurătorile s'au notat, pe lângă temperatura apei, și ora, temperatura aerului, acoperirea cerului, nivelul apei, vântul, precipitațiunile, înghețul, ș. a. Măsurările le-am făcut cu termometre chimice; numerele din prezenta lucrare arată grade Celsius.

Erorile posibile se pot evalua la $\pm 0,1^{\circ}$. Diferențe mai mici de $0,1^{\circ}$ se neglijează, deci, în prezenta contribuție. În timpul nopții și mai ales pe timp furtunos, — când se produc mici valori — diferențele puteau fi $\pm 0,2^{\circ}$, aceasta din cauza dificultăților de cetire, fără a se scoate din apă partea cu mercur a termometrului. Uneori măsuram apa într'un vas de 1 litru, în clipa în care îl scoteam din râu; aceasta, bine înțeles, după ce vasul fusese un timp oarecare scufundat în râu, spre a-i lua temperatura.

Dat fiind faptul că, simultan și la distanțe mici, temperatura râului arăta uneori deosebiri remarcabile, preciziunea până la zecimi de grad are, deci, prea puțină valoare. Asupra acestor diferențe sicerone, voi vorbi mai târziu.

2. Clima văii Mureșului.

Temperatura apelor depinzând în primul rând de a atmosferei, se impune o scurtă privire asupra climei din valea Mureșului.

În regiunea cursului superior al Mureșului, — calculat dela izvor și până la ieșirea lui din defileul dintre munții Călimanului și ai Gurghiului, deci până la Reghin, — atmosfera are o temperatură medie anuală de 7—8° C. În porțiunea cursului mijlociu, adică până la începutul strâmtoarei dintre Poiana Ruscă și munții Apuseni, media anuală a atmosferei se ridică la 8—9°.

Dela Deva în jos, temperatura medie a aerului crește la 9—10°, iar dela ieșirea râului dintre munți, media anuală trece de 10°, atingând la frontiera ungară 11°. În valea Mureșului media anuală a temperaturii atmosferice este, deci, cuprinsă între 7 și 11° C, temperatura crescând dela izvor spre vărsare.

Pentru cercetările noastre hidrotermice, de mai mare importanță decât temperatura medie anuală a aerului este media anotimpului cald.

În porțiunea cursului superior, media atmosferică a lunii Iulie este de 18—20°, în regiunea cursului mijlociu (podîșul Transilvaniei) de 20—21°, în defileul apusean puțin mai mică de 20°, iar în câmpia arădeană de 20—23°.

În Ianuarie, mediile lunare sunt de—5 până—7°, apoi până la Orăștie de—5 până—4°, între munții Apuseni de—4 până—2°, iar în câmpia arădană este puțin mai cald de—2°.

Între regiunea de obârșie a Mureșului și locul unde râul părăsește teritoriul românesc, temperaturile anuale medii ale atmosferei au, deci, o diferență de aproximativ 4°, care-și are cauza principală în deosebirea altitudinilor absolute: 100 m în câmpia Panonică, 600—800 m în cursul superior. Atât în Iulie cât și în Ianuarie, diferența mediilor lunare este de 5°.

Amplitudinea dintre media maximă (Iulie, 23°, frontiera ungară) și cea minimă (Ianuarie, —7°, NE de Toplița) este de 30°.

Iarna mediile lunare ale aerului cresc foarte regulat dela izvor la Tisa, — vara însă, în podîșul ardelenesc găsim o neregularitate, reprezentată printr'o insulă isotermică cu un plus de până la 1° (la Alba Iulia).

La Orăștie, — lângă care localitate am făcut cele mai multe măsurări hidrotermice la Mureș, — media temperaturii din Iulie este de 20°, în Ianuarie de—3¹/₂°, media anuală fiind de aproximativ 9°.

3. Patul minor al Mureșului. Debitul de apă.

Încălzirea râului de către aer și soare — principalii factori termogeni — depinzând în primul rând de adâncimea și întinderea orizontală a apei, se impune o caracterizare morfologică a patului minor, adică a formei geometrice pe care o are masa apei.

În tot parcursul românesc, patul minor al Mureșului are înclinație suficientă spre a împiedeca râul să stagneze și să producă bălți însoțitoare. Mureșul ocupă un șanț cu limite distincte, arareori șterse prin locuri mocirloase. Terenul uscat se întinde până la apa curgătoare, accesul fiind posibil aproape pretutindenea.

Numai între munții Călimanului și ai Gurghiului patul râului este stâncos, având deci caracterele unui curs de munte, pe când în câmpia Miclăușului, în podișul Transilvaniei, dealungul flancului sudic al munților Apuseni (fig. nr. 5) cât și în câmpia Aradului, Mureșul și-a săpat albia în sedimente fine, în majoritate depozitate de el însuși. În comparație cu aceste sedimente fine, pietrișurile și prundișurile joacă un rol secundar, fiind de obicei ascunse sub apă.

Față de volumul apei, suprafața Mureșului nu este prea întinsă, adâncimea lui relativă fiind deci destul de mare, impresie sporită încă prin înălțimea malurilor cari pe mari distanțe sunt abrupte.

Arboretul care adeseori însoțește râul, nu-i aduce decât puțină umbră, a cărei influență de retentor de soare se poate neglija, mai ales când avem în vedere lățimea Mureșului. Aproape întreaga suprafață a râului este deci expusă insolației.

Dela Reghin în jos, Mureșul are o lățime remarcabilă.

Pe timp de nivel normal, lângă Orăștie, Mureșul este deja lat de vreo 80—120 m, adâncimea fiind de 1—2 m. Viteza obișnuită a apei este de circa 1m/sec, debitul obișnuit de aproximativ 70m³/sec.

După un calcul sumar, suprafața basinului, în sus de strâmtoarea Radnei, se poate evalua la 26.000 km² (1). Media precipitațiilor anuale fiind în basinul ardelenesc de circa 700 mm, volumul lor total ar fi acolo de 18,2 km³, din care la nivel normal se scurg prin Mureș 2,2 km³, aceasta dacă punem în calcul debitul obișnuit, care însă rămâne cu mult sub debitul mediu, fiindcă nu reprezintă decât abia 12% din totalul precipitațiilor. Factorul de scurgere al Tisei până la Seghedin fiind de 27%, pare probabil că apele mari ale Mureșului transportă diferența dintre cele vreo 12% ale debitului obișnuit și totalul scurgerii.

1) În câmpia Aradului — peneplenă — cumpăna apelor nu poate fi stabilită cu precizie multumitoare, deci nici suprafața porțiunii panonice care hidrograficește aparține Mureșului.

4. Temperatura medie anuală și lunară a Mureșului.

Curbele din figura 1 arată mersul temperaturii medii a aerului și a apei la Arad și Reghin în 1929, după măsurările făcute de Dnii Prof. Leuco și Covaciu. Cu puține excepții, aceste măsurări s'au făcut după amiază, de obicei între orele 14—16, încât rezultatul reprezintă mediile maximelor diurne, — apa cât și aerul având cea mai ridicată temperatură la acele ore ale zilei. Măsurările dela Orăștie fiind făcute la ore diferite, curba respectivă nu putea fi desenată laolaltă cu cele dela Arad și Reghin.

În anul 1929, temperatura medie anuală a Mureșului era, în orele de după amiază, de circa 10° la Reghin și de $12,4^{\circ}$ la Arad, — media aerului fiind în acele localități și la aceleași ore de 14° (R) și $15,25^{\circ}$ (A). În medie, Mureșul a fost deci la Reghin cu $2,4^{\circ}$ mai rece decât la Arad, diferența temperaturilor atmosferice simultane fiind numai de $1,25^{\circ}$. Media hidrotermică a celor două puncte este de $11,2^{\circ}$.

Curbele ne arată că, atât la Reghin cât și la Arad, cea mai pronunțată încălzire a râului a avut loc în Aprilie—Mai (R. + $13,8^{\circ}$; A. + $16,2^{\circ}$), răcirea durând mai mult, și începe cu luna Septembrie. Este interesant că la Reghin răcirea Mureșului a fost aproape uniformă timp de 4 luni, diferențele mediilor lunare din August până în Decembrie fiind acolo de $6,3$ — $4,8$ — $4,2$ și $4,8^{\circ}$, pe când diferențele Martie—Mai fuseseră de $5,0$ și $8,8^{\circ}$. Mai constatăm că în lunile de vară (Mai—August) încălzirea Mureșului era ceva mai înceată la Reghin decât la Arad, — aceasta probabil sub influința apelor răcitoare dela munte. În August însă temperatura râului se apropie, la Reghin, foarte mult de aceea dela Arad, nerămânând între mediile acelei luni, decât o diferență de $1,3^{\circ}$.

Se poate spune că (în 1929) încălzirea Mureșului primăvara și răcirea lui toamna au fost ceva mai brusce la Arad (câmpie!) decât la Reghin (munte!). În termen mediu, după amiază râul este, în ambele localități, din Martie și până în Decembrie mai rece decât aerul, însă de regulă mai cald în Ianuarie și Februarie, fiindcă temperatura lui nu poate scădea sub circa 0° ⁽¹⁾. Media lunară maximă, atât a Mureșului cât și a atmosferei, a fost atinsă, la Arad și Reghin, în August, — minimul termic al apei fiind în Ianuarie.

Deși aceste concluziuni sumare se bazează, — în ceea ce privește Mureșul la Arad și Reghin, — numai pe un singur an (1929) de observațiuni, totuși cred că, în principiu, ele caracterizează regimul termic general al râului, încât

¹⁾ Firește, cu excepția gheței dela suprafața râului.

măsurări de mulți ani ar putea modifica întru câtva cifrele, nu însă caracterizarea generală, sumară, așa cum încerc s'o formulez în rândurile de față.

Din punctul de vedere termografic, Mureșul de lângă Orăștie este intermediar între însușirile lui dela Reghin și cele dela Arad, media lui anuală variind între 10° și $10,5^{\circ}$, cifră care însă nu se bazează pe măsurări făcute numai după amiază, ci unde s'au calculat și înregistrările nocturne, și nu numai dintr'un singur an.

Făcând o comparație între media anuală a aerului și a apei, se constată că lângă Orăștie Mureșul era în termen mediu cu $1-1,5^{\circ}$ mai cald decât aerul. La Reghin temperatura medie a Mureșului era după amiază cu $1\frac{1}{2}^{\circ}$ mai urcată decât temperatura medie reală a aerului, însă cu 4° mai scăzută decât cea de d. a. La Arad, Mureșul este, ca medie anuală, d. a. cu cca. $2,2^{\circ}$ mai cald decât media anuală a aerului și cu $2,85^{\circ}$ mai rece decât aerul după amiază.

În general, temperatura medie anuală a Mureșului este cu câteva zecimi, — cel mult însă cu 2 grade — mai urcată decât a aerului, aceasta și din cauza că iarna temperatura apei nu scade sub 0° .

Maximul absolut al apei a fost la Arad 28° (25 VII. 1929, 16^h), la Orăștie 29° (12 VIII. 1929, 14^h), la Reghin $24,5^{\circ}$ (5 VIII. 1929, 16^h). La Orăștie, în timpul când în (sic!) apă începea să se formeze gheața, am măsurat temperaturi de circa $0,1^{\circ}$ sub zero și chiar de $-0,2^{\circ}$ (23 XII 1929).

Hidrografii au împărțit, din punctul de vedere al regimului termic, râurile Europei în 4 categorii. Mureșul aparține categoriei râurilor de câmpie („Flachlandsflüsse“), caracterizată prin aceea că în termen mediu apa este mai caldă decât aerul.

Afirmația pe care o face Ule (*l. c.*) că temperatura acestei categorii de râuri ar depinde numai de insolație, nu este exactă deoarece ar însemna să negăm influența termică a atmosferei; cel mult dacă Ule înțelege aerul numai drept intermediar între soare și apă și deaceia nu-l amintește ca factor care contribuie la temperatura râului.

5. Temperatura diurnă a Mureșului lângă Orăștie.

Când acoperirea cerului împiedecă încălzirea solară, mici diferențe în plus sau în minus ($+3^{\circ}$) ale atmosferei față de apă, n'au decât o influență calorică neînsemnată asupra Mureșului. Bunăoară în 12—13 Iulie 1929, când dela minimul aerului (14° la 6^h) până la maximul lui ($16,4^{\circ}$ la 14^h) nu era decât o diferență de $2,4^{\circ}$, temperatura râului a oscilat cu $+0,4^{\circ}$ și $-0,3^{\circ}$ în jurul mediei de $17,0^{\circ}$ (figura 2), deci cu $\frac{2,4}{0,7} = 29\frac{1}{10}$ din oscilația termică a atmosferei.

Când într'un interval de 24 ore media termică a atmosferei era egală cu a apei, nici fluctuațiunile de $17,5^{\circ}$ ale aerului nu produceau, nici cu ajutorul insolației, la temperatura Mureșului o oscilație mai mare de $3,4^{\circ}$. De ex. în graficul din figura 3, unde media Mureșului era de $10,9^{\circ}$, iar a aerului de $11,1^{\circ}$, deci aproape egale (18—19 Oct. 1929), apa nu a oscilat în jurul mediei sale decât cu $+1,7^{\circ}$, adică 19% din oscilația aerului (aerul $9,1^{\circ}$ sub, și $8,4^{\circ}$ peste media lui). Încălzirea apei cu 2° în 1 oră (19 Octomvrie 1929, 12—13^h) constituie un caz rar, la care au contribuit, probabil, și frecvențele diferențe termice pe cari, la aceeași oră, le constatăm destul de des în diferite puncte ale aceluiași profil transversal. Chiar și în 24 ore, încălzirea apei cu peste 3° nu este ceva obișnuit.

În 12 VIII. 1929, zi caldă și cu plin soare, Mureșul s'a încălzit, excepțional, între 12 și 14 ore, dela $26,3^{\circ}$ la 29° (aerul dela $28,5$ la $31,4^{\circ}$), deci cu $1,35^{\circ}$ pe oră (anomalie?).

Cele mai mari variațiuni diurne de temperatură le are Mureșul în lunile cele mai calde (Iulie și August), cele mai mici — practic zero — în Ianuarie și Februarie, când este acoperit de gheață.

Un exemplu bun pentru a demonstra influența nestingerită a soarelui cât și a nopților senine și reci, — factori cari împreună puteau să producă oscilațiuni diurne și interdiurne mari, — vedem în graficul din figura 4, care cuprinde un interval de 2 zile (17—19 Oct. 1930) cu condițiuni meteorologice aproximativ identice. În aceste două zile, în primele 24 ore media aerului era de $11,77^{\circ}$, în cele următoare de $11,9^{\circ}$, deci aproape constantă, media amândurora fiind de $11,88^{\circ}$, pe când a apei era în primele 24^h de $13,9^{\circ}$, în cele următoare tot de $13,9^{\circ}$, media diurnă fiind, deci, de $13,9^{\circ}$. Vedem prin urmare că, în mijlociu, apa era cu 2° mai caldă decât aerul. Acest plus de căldură nu poate fi din alt izvor decât numai din radiațiunea solară, care era intensivă în acele 2 zile.

În aceste 48 ore, oscilațiunea termică extremă a aerului era de $16,9^{\circ}$, a apei numai de $2,8^{\circ}$, deci cu $14,1^{\circ}$ mai mică decât a atmosferei ($\frac{16,9}{2,8} = 17\%$).

În curba din fig. 4, minimele de temperatură erau la orele 4—8¹). Pentru a se răci sau încălzi cu 1° , râului îi trebuia un timp de 2—9 ore, mai frecvent și în termen mijlociu 4 ore. Încălzirea directă prin soare dura în termen mijlociu numai 3 ore, pe când răcirea (în lipsa de soare) 5 ore pentru 1° .

Influența răcoritoare (lim. $\pm 0,1^{\circ}$) a aerului se poate manifesta la Mureș după mult mai puțin timp decât 1 oră. Este interesant de remarcant că ră-

¹) La orele 8, când soarele nu se ivise din cauza ceței dese.

cirea apei poate începe deja atunci, când aerul este încă mai cald. Dease-menea se poate întâmpla ca apa să se încălzească, deși aerul este încă mai rece. Este probabil că la producerea acestor anomalii contribuie temperatura patului fluvial și a afluenților. Aceste chestiuni complexe nu s'ar putea lămuri decât prin măsurări termografice simultane, făcute de o mulțime de cercetători.

Minimul de temperatură îl are Mureșul de obicei dimineața, înainte de răsăritul (vizibil al) soarelui, între orele 4—8, după anotimp, — iar maximul în zilele soroase, pe la orele 16, deci mult după culminația soarelui.

În curba fig. 4, diferențele termice din succesiunea max. — min. — max. etc., ale apei sunt de 3,2—2,8—2,2 și 2,0°, deci din ce în ce mai mici, în termen mediu fiind de 2,55°. De aici rezultă pentru fiecare oră o fluctuațiune medie de aproximativ 0,2°, aceasta, firește, numai pentru zile cu relativ mari fluctuațiuni termice ale atmosferei și cu soare nestingherit. Gradientul de 0,2°, oră poate fi considerat drept medie a maximelor de oscilațiune hidrotermică.

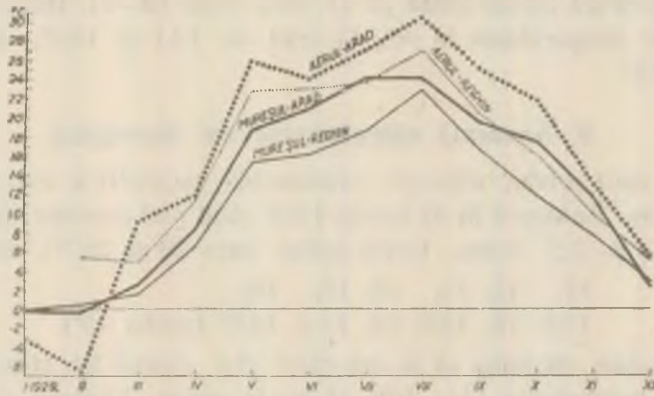

Fig. 1.

Oscilațiunea medie zilnică a temperaturii apei este maximă în lunile cele mai calde, minimă în cele mai reci; sub gheață e practic nulă.

Când nu este soare, căldurii aerului îi trebuie timp foarte mult ca să poată ridica temperatura Mureșului. Bunăoară în 14 IV. 1930, dela 11—16 ore râul și-a păstrat temperatura constantă de 12°, deși aerul avea 21°; cauza neîncălzirii apei era cerul înnorat. Pentru încălzirea repede a apei, razele solare directe sunt deci mult mai importante decât căldura aerului.

Ule (*l. c.* pag. 79) se exprimă cu privire la oscilațiunile interdiurne, în modul următor:

„Die rollende Bewegung der Wassermassen in einem Flussbett verhindert im allgemeinen auch das Entstehen einer täglichen Temperaturschwankung.

Sie ist vielfach vorhanden, aber erreicht sehr geringe Beträge, die meist unter 1° herabgehen. Die Wendepunkte der Tageskurve fallen in Mitteleuropa etwa auf 7 bis 8 ha (Minimum), und auf 3 hp (Maximum), das Mittel annähernd auf 11 ha. Die letztere Tatsache ist von praktischer Bedeutung. Zur Bestimmung der Wassertemperatur genügt eine Messung täglich, wenn sie etwa zwischen 10 und 11 ha vorgenommen wird“.

Pentru Mureș, cele afirmate de Ule nu corespund întocmai. Înainte de toate, ora minimului, și a maximului nu sunt constatate tot timpul anului ci depind, în zilele senine, de apariția și dispariția soarelui, sunt deci variabile după anotimp și gradul de insolație.

Oscilațiunile diurne nu sunt, cum susține Ule, de obicei mai mici de 1° , ci (la Mureș) mai mari, dacă e soare, firește cu excepția iernii, când mai ales gheața menține temperatura apei aproape constantă.

După cercetările mele, pentru a obține media, nu este deajuns să măsurăm temperatura numai odată pe zi, între orele 10—11. Bunăoară în curba din figura 4, temperaturile la ora 11 erau de $13,1$ și $13,2^{\circ}$, media celor 2 zile însă $13,9^{\circ}$.

6. Anomalii hidrotermice ale Mureșului.

Apele mari produc adeseori considerabile turburări și neregularități termice la Mureș. Bunăoară în 30 Aprilie 1929, când râul crescuse mult, încât avea o viteză de $1,4—1,5$ m/sec, (aerul având între 20 și $26,3^{\circ}$), am măsurat la

11, 12, 13, 14, 16, 18ⁿ
15,3. 16, 15,9, 14, 14,5, 14,6^o (media 15°).

Aici vedem anomalia că la ora când râul normal își atinge de obicei maximul de temperatură ($14—16^{\circ}$), el era la minim. Probabil că la acest fenomen contribuiau pâraele reci ce vin din munții Sebeșului și din cei Apuseni, mai ales că de 2 zile erau călduri atnorme cari grăbeau topirea zăpezii din munți¹⁾.

Mai ales în anotimpul cald, Mureșul are adeseori — în unul și același profil transversal și la aceeași oră — temperaturi diferite, ceea ce surprinde când avem în vedere că este vorba de o apă curgătoare, deci mereu amestecată. Câteva exemple de astfel de anomalii vor arăta amplitudinea lor și cum pot ele să falsifice măsurările obișnuite.

¹⁾ În aceeași zi, pârâul Sibișelului avea, la 10h, $10,9^{\circ}$, era deci cu $3,1^{\circ}$ mai rece decât minimul constatat la Mureș. Pârâul Sibișelului vine din munții Godeanului și străbate, înainte de a se vărsa în Mureș, pe o distanță de vreo 15 km câmpia Orăștiei.

Cât de însemnată este puterea de insolație asupra apei mici, se poate vedea și din faptul că tot în 30 IV 1929, lângă mal Mureșul avea, la 12 și 13 h, nu mai puțin de 22,3 și 21,5°, deci cu 6,3 și 5,6° mai mult decât în locurile cu curgere iute și apă afundă. Această înrâurire a soarelui este atât de mare încât o baltă izolată de râu, avea la aceleași ore 24 și 25°, deci numai cu 1,7 resp. 3,5° mai mult decât Mureșul lângă mal.

Astfel de neregularități am găsit adeseori și aceasta ne învederează cu câtă precauțiune trebuie să se procedeze la măsurarea temperaturii apelor curgătoare.

Vedem deci că, pe timp de insolație puternică, temperatura apei de lângă mal poate fi mai apropiată de a celor stătătoare decât de a Mureșului din plin curs.

Deaceea, afirmația făcută de Ule¹⁾ că „innerhalb eines Querschnittes herrscht an allen Punkten nahezu die gleiche Temperatur“, nu corespunde întotdeauna realității.

Deosebiri termice simultane am constatat uneori între apa dela malul convex și aceea a malului concav. De ex. în 19 Oct. 1929 la 15 ore, apa avea lângă malul convex 11,3°, lângă malul concav (mai liniștit!) 12,6°.

Între apa din largul Mureșului și cea de deasupra reniei pot să existe deci deosebiri mai mari de 1°.

Nu pot avea decât influențe cu totul locale, izvoarele de lângă râu, cantitatea lor de apă fiind infimă față de a Mureșului, încât ele nu-i schimbă temperatura decât într'o măsură prea mică spre a se putea constata. Așa era un izvor pe malul drept (nordic) al Mureșului, în sus de brudina Cigmăului. În 23 XII 1929, acest izvor avea 11°, pe când Mureșul 0°.

7. Temperatura afluenților.

Deosebiri între temperatura Mureșului și a afluenților săi sunt obișnuite. Astfel de constatări am făcut mai ales la pârâul Șibișelului, care vine din munții Godianului (altitudine maximală 1659 m) și se varsă în Mureș, după ce a parcurs, pe o distanță de circa 15 km, câmpia Orăștiei.

În 5 Ian. 1929, când Mureșul — parțial acoperit cu ghiață — ajunsese la 0°, Șibișelul avea, la circa 1 km în sus de gura lui, 2,2°. Cantitatea de apă a Șibișelului nefiind însă decât $\frac{1}{100}$ până (cu totul excepțional) $\frac{1}{10}$ din a Mureșului, la $\frac{1}{2}$ km în jos de vărsarea lui nu s'a putut constata nici o încălzire a receptorului.

¹⁾ W. Ule, *Physiogeographie des Süßwassers*, Leipzig u. Wien 1925, p. 78

În 17 Ian. 1929, Șibișelul era puțin mai rece decât Mureșul și arătă, în plin curs, — 0,3°; apa nu putea, cu toată temperatura ei scăzută, să înghețe, din cauza mișcării repezi ce o avea (aerul — 6°).

În 27 Ian. 1929, atât Mureșul cât și Șibișelul aveau, la fel, 0°, temperatura atmosferei fiind de + 5°.

În 30 IV. 1929, când râul avea 15°, afluentul său arăta numai 10,9° (aerul 20°), ceea ce se explică prin obârșia, din munții apropiați, a pârâului.

În 12 VII. 1929, la 12^h Mureșul avea 17°, Șibișelul 16¹/₃°. (Egalizare de vară).

În 25 III. 1930, la 12^h râul avea 9,9°, afluentul său 10,4° (aerul 15,8). Fiind zi soroasă, pârâul se încălzise în cursul său prin câmpia Orăștiei.

În 24 XI. 1930, Mureșul avea la 12^h 6,5°, pârâiașul foarte mic al Cigmăului, — care-și are valea adânc tăiată între coline și o cădere mare, — 6,1°; 2 ore mai târziu, receptorul se încălzise abia cu 0,1°, afluentul însă cu 0,6° (aerul simultan 6,8—7,2°).

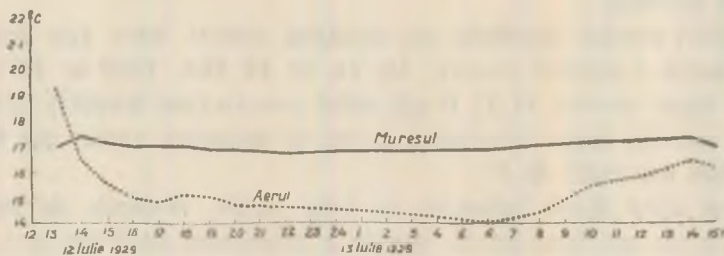

Fig. 2.

Comparând Șibișelul cu Mureșul, vedem că cel dintâiu, având un debit cu mult mai mic, este mai sensibil la schimbările termice ale atmosferei decât cel din urmă. Șibișelul având adâncime mică, și insolația are asupra lui mai mare putere decât asupra Mureșului.

În ceea ce privește temperatura Șibișelului în porțiunea în care el curge încă printre munți, numeroase date se găsesc într-o altă lucrare de a mea¹⁾. Printre munți, temperatura acestui pârâu are, mai ales în anotimpul cald, mai puține fluctuațiuni decât după ce a parcurs soroasa câmpie a Orăștiei.

8. Temperatura micilor ape stătătoare din regiunea inundabilă a Mureșului.

La Mureș, astfel de ape sunt foarte puține, mici și de scurtă durată. Ele se produc mai ales atunci când nivelul râului scade sub normal încât la

¹⁾ I. Lepși, *Planaria alpina și Planaria gonocephala la Godeanu și Retezat (Carpații Sudici)*. Acad. Rom. Mem. Secț. Șt. Seria III. T. IX. 1934, 253—295.

marginea chiar a patului minor rămân prin mici adâncituri ape reziduale cari nu mai au legătură cu cea curgătoare.

Temperatura acestor smârcuri este, firește, cu mult mai nestatornică decât a Mureșului. La insolație, ele sunt foarte sensibile și se încălzesc foarte repede. Să dăm câteva exemple.

În 30 Aprilie 1929, la 13^h, când Mureșul avea 16°, o băltoacă laterală avea 25°, în nomol însă (la 10 cm adâncime) abia 14°. Aerul avea, la aceeași oră, 26,3°, soarele încălzia intensiv. — În aceeași zi, la 10^h o baltă similară vecină a pârâului Sibișel (10,9) avea numai 15,6° nomolul la 5 cm adâncime (i. e. la 30 cm sub nivelul apei) 13,8° (aerul 20°).

La 9 Aprilie 1929, la 15 ore, când Mureșul avea 6,8°, o băltoacă avea la suprafață 11°, în nomol, la 30 cm. sub suprafața apei, numai 6,4°. 4 ore mai târziu temperatura dela suprafață scăzuse la 9,4°, a nomolului însă crescuse la 7,2°; apa și mîlul își apropiaseră deci temperaturile.

În timpul nopții, aceste mici basinuri de apă stătătoare nu se răcesc repede, căldura nomolului de desubt servindu-le drept rezervor termic, bunăoară (18—19 Oct. 1929).

	20 ^h	24 ^h	3 ^h	6 ^h
Mureșul	11	10,3	9,7	9,2°
balta	11	10,6	10,4	10,1°
aerul	7	3,3	3,5	2

Vedem aici un caz când, cu tot volumul lui neînsemnat, un smârc se răcise, în decursul nopții, mai puțin decât apa curgătoare a Mureșului. Explicația stă în căldura solară pe care, în ziua precedentă, o adunase nomolul bălții și în faptul că apa nemișcată pierde la aer mai puțină căldură decât apa curgătoare, mereu amestecată.

Importantul rol, — dealtfel cunoscut — pe care-l are, ca păstrător de căldură, acoperișul de ghiață, se poate vedea și din următorul exemplu :

Șoimoștăul¹⁾, un lăcușor natural foarte mic, situat într'o adâncitură a terenului, lângă Orăștie, arăta în 27 Ian. 1929 (după ce timp de 10 zile temperatura medie a aerului fusese de — 10 până —20°), sub cei 15 cm de ghiață 0°, la fundul celor 35 cm de apă (excl. ghiață) 1,5°, iar la 30 cm în nomolul dedesubt (i. e. la 80 cm sub suprafața gheței) 3 până 4°. — În aceeași zi, nomolul pârâului Sibișelului avea, la 20 cm adâncime, numai 0°.

¹⁾ I. Lepși, *Protozoare din Șoimoștău. Public. Muz. Jud. Hunedoara II. 1926, 32-49.*

În 5 Martie a aceluiași an, gheața Șoimoștăului ajunsese la o grosime de 25 cm; totuși, la 40 cm sub gheață, la câțiva cm sub suprafața nomolului temperatura era tot de 4°.

9. Temperatura nomolului emers și a nisipului.

De interes este temperatura nomolului umed care stă în contact cu atmosfera și este expus acțiunii directe a razelor solare. În graficul din figura 4 este desenată, pe lângă temperatura aerului și a Mureșului, și aceea a nomolului la 2 și 10 cm adâncime. În partea stânga a graficului am indicat numai valorile medii ale nomolului, pe când în partea dreaptă maximul și minimul sincron, deoarece, în unul și același moment și la aceeași adâncime nomolul arăta temperaturi diferite. Nomolul la care am făcut aceste măsurări avea suprafața generală aproximativ orizontală, parțial însă neregulată din cauza unor mici undulațiuni.

În primul rând vedem că la 2 cm adâncime temperatura interdiurnă a mълului este cu mult mai variabilă decât la 10 cm. Din cauza insolației, nomolul este la 2 cm. cu mult mai cald decât aerul, se răcește însă, spre seară, mai repede; în timpul nopții, el rămâne cu puțin mai cald decât atmosfera.

La 10 cm adâncime, nomolul rămâne, cu toată insolația puternică, mai rece decât aerul, noaptea cu mult mai cald.

Maximul și minimul sincron sunt, la 10 cm adâncime, cu mult mai mici decât la 2 cm.

Pentru a nu îngreuna lizibilitatea graficului, nu am desenat curba nomolului și dela alte adâncimi (5,15,20 cm) măsurate. Rezultatul general este însă că, la 20 cm temperatura nomolului era mai constantă și mai apropiată de a Mureșului decât de a adâncimilor de mъл mai mici.

Cu cât un punct este mai adânc în nomol, cu atât maximul lui termic este mai târziu. Spre suprafața nomolului, isotermele devin din ce în ce mai neregulate și mai puțin orizontale. Cele mai mici neregularități în micromorfologia suprafeței nomolului produc, la mici adâncimi, anomalii în răspândirea temperaturii.

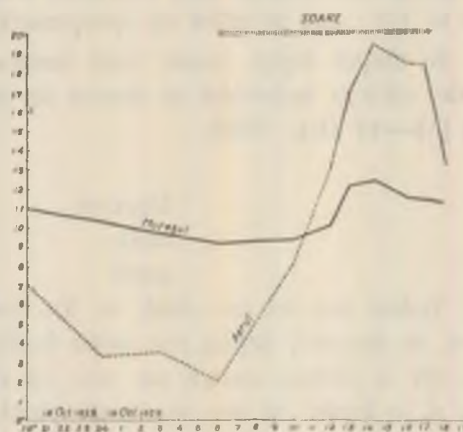

Fig. 3.

Când, în plină vară, câteva zile dearându-l vremea este răcoroasă și înnorată, temperaturile din diferite adâncimi ale nomolului se apropie mult deolaltă și de a Mureșului; bunăoară în 12—13 Iulie 1929:

		15 ^h	17 ^h	20 ^h	10 ^h	
Mureșul		17,1	17,0	16,9	17,1°	
Nomolul la	10 cm	19,3	18,5	17,3	17,0°	} în verticale } diferite
	20 cm	18,5	17,7	17,3	17,0°	
Aerul		15,5	14,8	14,7	15,4°	

Când soarele e puternic, el poate încălzi nomolul dela 20 cm adâncime cu circa 1—2' pe oră.

Spre anotimpul rece, diferențele de temperatură dintre diferitele adâncimi de nomol devin din ce în ce mai mici.

Cel mai mare efect încălzitor îl are soarele asupra nisipului uscat pe care, ici-colo, îl găsim în patul Mureșului. Bunăoară în 12 Aug. 1929, la 14^h, nisipul insolat avea la suprafață 48—52°, aerul numai 31,4°, apa Mureșului 29°. Nisipul era atât de fierbinte încât piciorul gol nu-l putea suporta. În schimb niște lăcuste (*Psophus*) ședeau de preferință tocmai pe acest nisip înfierbântat.

Încă în 18 Oct. 1929, la 12 ore, când aerul avea numai 15,4°, soarele încălzise nisipul la suprafață până la 30°, la 10 cm adâncime la 17—20°.

ZUSAMMENFASSUNG.

Die vorliegende Arbeit berichtet über **Temperaturmessungen** die am **siebenbürgischen Flusse Muresch** vorgenommen wurden. Dieser Fluss entspringt in den Ostkarpathen, durchbricht das Eruptivgebirge zwischen den Stöcken des Căliman und Gurghiului, durchfließt das siebenbürgische Becken, zwingt sich sodann zwischen der Poiana Rusca (Transsylvanische Alpen) und dem siebenbürgischen Erzgebirge hindurch (Fig. 5) und tritt darauf ins Pannonische Becken um sich schliesslich in die Theiss zu ergiessen.

Die Mehrzahl der Messungen wurde am Muresch bei Orăștie (Seehöhe etwa 200 m) vorgenommen, ferner nur im Jahre 1929 bei Reghin¹⁾ und bei Arad²⁾.

Die mittlere Jahrestemperatur der Luft beträgt bei Reghin etwa 8°, bei Orăștie 9°, bei Arad fast 11°.

¹⁾ Hier tritt der Fluss ins siebenbürgische Becken.

²⁾ Arad liegt nicht weit vor der Mündung des Muresch in die Theiss, also in der pannonischen Ebene.

Die mittlere Julitemperaturen betragen an jenen 3 Orten rund 20, 20 und 22°, die entsprechenden Jännertemperaturen sind -5 , $-3\frac{1}{2}$ und -2 °. Die absoluten Seehöhen sind rund 400 bis 100 m.

Mit Ausnahme seines Durchbruches beim Călimangebirge hat der Muresch meist die Morphologie eines Flachlandflusses. Sein Wasser ist gewöhnlich schlammgetrübt. Stehende Nebengewässer (tote Arme, Sümpfe, Seen) sind sehr wenige vorhanden, das Flussbett sehr deutlich abgegrenzt und auf grosse Strecken von steilwändigen Ufern begleitet. Höhere Vegetation findet sich im Muresch fast nirgends, Laubbäume dagegen begleiten ihn auf weite Strecken.

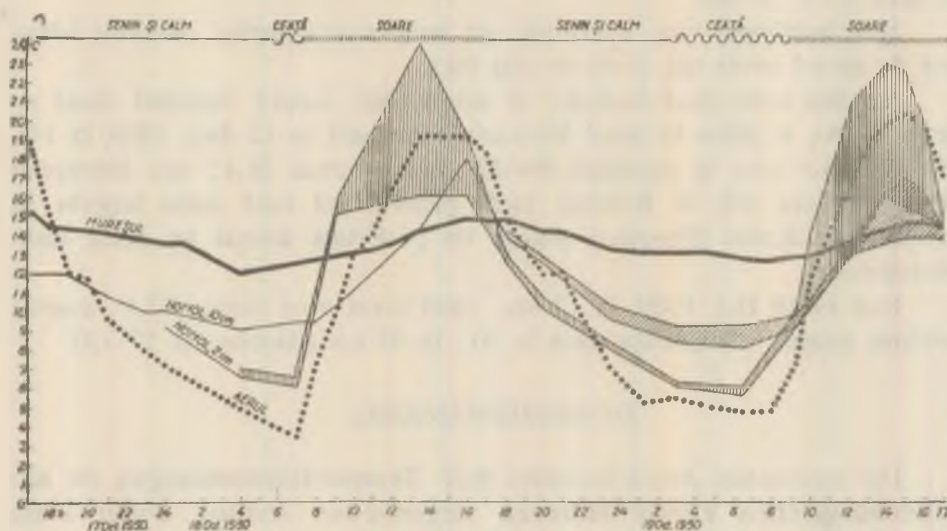

Fig. 4.

Figur 1 zeigt die mittleren monatlichen Nachmittagstemperaturen (14-16^h) des Muresch (ausgezogen) bei Reghin und Arad, sowie die gleichzeitigen Lufttemperaturen (punktiert) für das Jahr 1929. Die Wassertemperaturen stellen somit den Durchschnitt der Tagesmaxime dar. Das Jahresmittel der nachmittägigen Wassertemperatur betrug bei Reghin 10°, bei Arad 12,4°, war demnach höher als die wirkliche mittlere Lufttemperatur. Da soeben aus dem Gebirge austretend, ist der Fluss bei Reghin gegenüber der verhältnismässigen Lufttemperatur im mittleren Jahresmittel p. m. um 1,15° kälter als bei Arad.

Bei Orăştie, wo Messungen nicht nur in einem einzigen Jahre, sondern zu allen Tageszeiten vorgenommen wurden, beträgt die mittlere jährliche Fluss-temperatur 10—10,5° und ist somit höher als die der Luft.

Das absolute Maximum der Wassertemperatur betrug bei Reghin $24,5^{\circ}$ (5. VIII. 1929, 16^h), bei Orăștie 29° (12 VIII. 1929, 14^h), bei Arad 28° (25 VIII. 1929, 16^h). Bei Orăștie mass ich während der Eisbildung im (sic!) Wasser $-0,2^{\circ}$ (23. XII. 1929).

Nach seinem Wärmehaushalt gehört der Muresch zu der Kategorie der Flachlandflüsse¹⁾.

Figur 2 zeigt, wie gering die Wirkung ist, welche kleine Temperaturunterschiede zwischen Luft und Wasser bei fehlender Sonnenstrahlung (d. h. bedecktem Himmel) auf den Fluss haben. Die Schwankung der Wassertemperatur betrug in diesen 24 Stunden 29% derjenigen der Lufttemperatur.

Im Beispiel Fig. 3, wo innerhalb 24 Stunden die mittlere Lufttemperatur der des Flusses fast gleich war, verursachte, trotz starker Besonnung, eine Luftamplitude von $17,5^{\circ}$ doch nur eine maximale Schwankung von $3,4^{\circ}$ (19%) der Wassertemperatur.

Die grössten täglichen Temperaturschwankungen zeigt der Muresch in den wärmsten Monaten (Juli—August), die geringsten im Jänner—Februar; praktisch 0 sind sie unter der Eisbedeckung.

Ein Beispiel, wie ungestörte Sonnenbestrahlung und kühle wolkenlose Nächte auf die Flusstemperatur wirken, zeigt Figur 4²⁾. Hier sind somit Faktoren zusammengetreten, die grosse Temperaturunterschiede zwischen Tag und Nacht bei der Luft hervorrufen mussten. Die mittlere Lufttemperatur war in den aufeinanderfolgenden 2×24 Stunden $11,77$ und $11,9^{\circ}$, demnach praktisch gleich. In beiden Intervallen blieb die mittlere Wassertemperatur konstant $13,9^{\circ}$, somit um 2° höher als die der Luft. Die maximale Schwankung der Flusstemperatur gegenüber der Luft betrug nur 17% .

Es kommt vor, dass die Temperatur des Flusswassers fällt wenn die der Luft noch höher ist; und auch umgekehrt: dass der Fluss wärmer wird wenn (auch ohne Sonne) die Atmosphäre noch kühler ist.

Zu diesen Erscheinungen trägt wahrscheinlich die Temperatur des wasserbedeckten Flussbettes bei und wohl auch die der Zuflüsse.

Das Temperaturminimum hat der Muresch gewöhnlich früh vor Sonnenaufgang um 4 bis 8^h, je nach der Jahreszeit; das Maximum fällt an sonnigen Tagen etwa auf 4 Uhr nachmittags.

Das Mittel der maximalen stündlichen Schwankungen der Wassertemperatur kann man auf $0,2^{\circ}$ schätzen.

¹⁾ Klassifikation bei Ule, *l. c.*

²⁾ Soare — Sonne; Ceață — Nebel; Nomol — Schlamm; Aerul — Luft.

Zur raschen Erwärmung des Flusswassers ist die direkte Sonnenbestrahlung viel wichtiger als selbst bedeutend wärmere Luft. Bei bedecktem Himmel erhöht selbst in 6 Stunden 10' wärmere Luft die Wassertemperatur oft nur unmerklich. Volle Sonne hingegen kann das fließende Flusswasser besonders an seichten Stellen ausnahmsweise bis um 2' in einer Stunde erwärmen.

Die Meinung Ules (*l. c.*) dass zur Bestimmung der mittleren Wassertemperatur eine einzige, zwischen 10 und 11 ha vorgenommene Messung genüge, scheint für den Muresch nicht zuzutreffen.

In seiner Physiogeographie des Süßwassers erwähnt Ule, dass innerhalb eines Querschnittes an allen Punkten nahezu die gleiche Temperatur herrsche.

Fig. 5.

Mureşul între Munţii Apuseni şi Poiana Ruscă, în sus de Lipova (între Cioca Balmoş, cota 343 şi Poiana lungă, cota 213). Vedere în sus. — Der Mureschfluss zwischen dem Siebenburgischen Erzgebirge und der Poiana Rusca.

In der warmen Jahreszeit stimmt dies, wie ich öfter feststellen konnte, nicht immer zu.

So findet man zwischen dem Wasser des konvexen und konkaven Flussufers manchmal Temperaturunterschiede die mehr als 1° betragen können, was der Sonnenstrahlung zu verdanken ist. Besonders bei Hochwasser kommt es vor, dass die Stunden des täglichen Maximums und Minimums ganz verschoben sind.

Zum Vergleich mit dem Muresch wurden auch am Sibişelbach, einem seiner Zuflüsse der aus dem bis über 1600 m hohen Godianugebirge kommt und vor seiner Mündung 15 km. weit über die Ebene von Orăştie fließt, Messungen vorgenommen. Mit Ausnahme der Zeit der Eisbedeckung sind, Temperaturunterschiede zwischen diesen beiden Gewässern etwas gewöhnliches.

Am Sibişelbach wurde Unterkühlung im stark strömenden Wasser bis zu $-0,3^{\circ}$ gemessen. Nähere Angaben über die Temperatur des Sibişelbaches innerhalb des Gebirges finden sich in meiner Arbeit über die Planarien des Godianugebirges (l. c. 1934).

In Kap. 8 der vorliegenden Arbeit werden Angaben über stehende Kleingewässer des Uberschwemmungsgebietes gemacht, die aber sehr wenige sind da der Muresch sein Flussbett ziemlich tief eingegraben hat und zu grossem Teil steilwandige Ufer hat.

In der wärmeren Jahreszeit kühlen sich diese Wasser nach starker Besonnung nicht rasch ab weil wegen der geringen Tiefe der Schlamm tagsüber reichlich Wärme aufgespeichert hat. Die kleine Tabelle im rumänischen Text zeigt, dass nach sonnigen Tagen sich so ein Kleinwasser trotz gleicher Anfangstemperatur (hier beide 11°) gelegentlich nachts sogar weniger ab kühlen kann als der Fluss.

Kapitel 9 behandelt die Temperatur des nicht wasserbedeckten nassen Schlammes und trockenen Flussandes. Ein Beispiel des Temperaturganges des Schlammes in 2 und 10 cm Tiefe ersieht man aus Figur 4.

Im linken Teil sind die Mitteltemperaturen der betreffenden Schlamm-tiefen eingezeichnet, im rechten Teil die gleichzeitigen Maxima und Minima. Auffallend sind die grossen Unterschiede die in 2 cm Tiefe bestanden; der Hauptgrund dürfte das Mikrorelief der Schlammoberfläche sein, somit der verschiedene Einfallswinkel der Sonnenstrahlen. Zu bemerken ist, dass die oberste Schlamm-schicht sich stärker erwärmen kann als die Luft. Gegen Abend bewirkt die niedrigere Temperatur der tieferen Schlamm-schichten im Verein mit der oberflächlichen Verdunstung ein rasches Fallen der Temperatur, die bis unter die der Luft heruntergehen kann. In 10 cm Tiefe blieb auch bei starker Besonnung der Schlamm tagsüber kühler als die Atmosphäre, in der Nacht aber bedeutend wärmer.

In beiläufig 20 cm. Tiefe wurde die Temperaturkurve des Schlammes der des Flusses sehr ähnlich. Je tiefer ein Punkt im Schlamm gelegen ist um so später nach dem Höchststand der Sonne erwärmt er sich.

Nach mehreren sonnenlosen Tagen nähern sich die Temperaturkurven der verschiedenen Schlamm-tiefen immer mehr der des Mureschwassers. Eine

bezügliche Temperaturreihe ist als Beispiel im rumänischen Text gegeben. Starke Besonnung kann den Schlamm in 20 cm Tiefe um 1—2° pro Stunde erwärmen. Je kälter die Jahreszeit, um so geringer werden die Temperaturdifferenzen der verschiedenen Schlammtiefen¹⁾.

In trockenem Flusssand mass ich im Hochsommer knapp unter der Oberfläche bei intensiver Sonnenstrahlung bis zu 48—52° Wärme, im Oktober immer noch bis zu 30°.

¹⁾ Es wurden Messungen bis etwa 50 cm Tiefe gemacht; es ist dies somit die Maximaltiefe auf die sich meine Angaben beziehen

I. L.

RELIEFUL DELA GRĂDIȘTEA MUNCCELULUI PĂSTRAT ÎN MUZEUL DIN DEVA

DE ALEX. FERENCZI

În literatura arheologică, acest relief (fig. nr. 1) este cunoscut de aproape o sută de ani. Au scris despre el A. Fodor¹⁾ W. Henzen²⁾, J. F. Neigebaur³⁾, C. Goos⁴⁾, G. Téglás⁵⁾, G. Finály⁶⁾ și V. Pârvan⁷⁾. Unii au scris mai mult alții mai puțin. Nici unul însă nu i-a dat importanța care i se cuvine. În cele ce urmează voi căuta să completez aceste lipsuri, căci acest relief — cu tot aspectul său rudimentar — este una din cele mai interesante și valoroase piese sculpturale aflate la noi.

I.

După informațiile lui Fodor⁸⁾, a fost aflat la Grădiștea de Munte (*Grădiștea Muncelului*) „în jurul izvorului și a groapei“ împreună cu un alt relief⁹⁾, privit în literatură ca mai important decât cel de care ne ocupăm aci, și cu o „vază“ de porfir spartă, (înaltă de 126 cm., lată și adâncă de 63 cm.) Din desemnul¹⁰⁾ și dimensiunile pe care le dă privitor la monumentul din urmă se vede că Fodor sub „vază“ nu înțelegea altceva decât acel basin de peatră¹¹⁾ care zace și azi lângă poteca care duce, pe lângă laturea internă a zidului estic al cetății, peste cetate, la Muncel. Având în vedere că în imediata apropiere a basinului, însă înafara zidului cetății (dela potecă mergem spre Muncel, spre dreapta), se află o groapă adâncă de mai mulți metri — și că, dacă mergând mai departe pe potecă ajungem îndată la izor — e clar că relieful a fost aflat în partea aceasta (de Est) a cetății, undeva în jurul basinului de piatră, mai binezis în locul ce se află între punctul de strătaiere a potecii cu laturea de Est a zidului cetății și izvorul amintit. Dela punctul de strătaiere amintit, poteca coboară destul de repede spre izvor¹²⁾. *Această împrejurare face*

posibilă presupunerea că ambele reliefuri — dacă Fodor întrădevăr le-a aflat înafara zidurilor, între groapa amintită și izvor — au ajuns din interiorul cetății, mai jos, acolo unde au fost aflate cca. acum o sută de ani. Așa dar ele provin din cetatea propriuzisă, sau mai exact de pe zidurile acesteia, aparținând cetății și nu așezării civile.

Téglás G. a aflat relieful în apropierea izvorului. De acolo l a transportat, cu concursul brigadierului silvic V. Romoșan, în Muzeul din Deva. Transportarea a fost foarte anevoioasă: până la împreunarea Pârăului Alb cu Valea Godeanului a fost dus pe tăvăluge cu forța brațelor¹³). Azi, relieful se află tot în Muzeul din Deva. Materialul din care e făcut monumentul pare a fi identic cu cel folosit la zidurile cetății. Piatra de var *Cerithium*, dela ziduri pare a proveni, după constatările lui *Ant. Koch*, de pe dealul „Măgura“ de lângă băile Călan¹⁴). — Figura nr. 2 ne dă, în amănunte, toate dimensiunile monumentului. E de prisos, deci, să le mai dăm încă odată. Monumentul s'a conservat aproape în întregime. Nu-i lipsește decât colțul superior din dreapta, care s'a rupt probabil atunci când monumentul a căzut din locul în care a fost așezat la început¹⁵). Cu atât mai mult a suferit însă reprezentarea reliefată. Intemperiiile, mai ales ploaia, au șters, în cursul timpului, foarte mult din suprafața neacoperită a reliefului. În aceste condițiuni, se înțelege că Téglás are un mare merit că a pus la adăpost monumentul condamnat altfel la distrugere și nimicire completă.

Toate laturile monumentului sunt drepte înafară de cea din spate pe care, pe întreaga ei înălțime, de sus și până jos, se află o scobitură regulată, semicilindrică, adâncă de 6 cm. și lată de 37 cm. Atât această tăietură cât și restul suprafeței din dos sunt tot atât de bine cioplite ca și cele două fețe laterale sau fața principală a monumentului. Chiar și patina tuturor laturilor — a întregului monument deci — e aceeași, ceea ce arată că au fost cioplite de-odată, dela început.

E evident în urma acestora, că monumentul nu a fost așezat lângă un zid sau încastrat în zid (în acest caz spatele și cele două suprafețe laterale ar fi fost executate numai foarte sumar), ci dela început el a fost așezat înaintea unei coloane, sprijinit fiind de coloana care intra în scobitura din spatele monumentului. Întrucât nu există nicio urmă care să arate că monumentul ar fi fost

Fig. 1.

fixat cu fier sau printr'un alt mijloc, cred că acea scobitură a servit la susținerea lui și în acest caz într'adevăr a fost nevoie ca și părțile din dos, care nu se văd, inclusiv scobitura, să fie ciop-

lite cu atenție, pentru ca monumentul să se poată adapta cât mai bine la suprafața coloanei care îl susținea.

Fața cu reprezentarea este înconjurată de un cadru reliefat, care, sus și lateral, e mai îngust decât partea inferioară, unde e de cca. patru ori mai lat. În interiorul acestui cadru se află reprezentarea, în relief foarte puțin ridicat, pe care o vom descrie în cele ce urmează.

Pe monumentul dela Grădiște putem deosebi două figuri umane: una în picioare și alta trântită la pământ. Prima e reprezentată din față, sprijinită pe piciorul drept, iar cu stângul călcând pe genunchii individului din față, respective din stânga lui, care nici nu șade, nici nu stă întins ci, trântit la pământ, zace cu genunchii trași în sus, cu mâinile aduse în față la mijlocul corpului și puțin ridicat dela umeri. Figura de jos e foarte mică față de cealaltă, cam jumătate. Figura principală ține în mâna dreaptă, puțin ridicată în sus, o lance foarte înaltă (65 cm.) față de persoană. Capul, mâna stângă și o parte din laturea stângă a trunchiului acestui individ, nu se văd din cauza deteriorării monumentului. Despre poziția lor nu putem spune nimic precis¹⁶⁾. Am putea spune, eventual, atât — dacă ceea ce pare că se vede ca fiind un rest din mâna stângă e într'adevăr urma acesteia și nu o formație rezultată din eroziunile apei — că poziția mâinii stângi e asemănătoare cu cea a mâinii drepte (îndoită dela cot și ridicată în sus), la fel cu poziția mâinii figurilor de pe reliefulurile dela *Karlsruhe* (fig. 5) și *Samsun*, monumente despre care vom vorbi ulterior.

În ce privește îmbrăcăminte a persoanei în picioare, cu toate că e foarte greu de descris mai de aproape, se poate spune că nu este reprezentată nudă, așa cum a fost descrisă și desemnată (fig. 4) de Neigebaur. Partea inferioară a cămășii, ce îi ajunge până aproape de genunchi și cutele ce le face din cauza ridicării piciorului stâng, arată lămurit că era îmbrăcată. Partea superioară a corpului este atât de ștearsă, încât nu putem preciza ce fel de îmbrăcăminte avea. Pe cap a avut, probabil, un coif, sau ceva analog, dacă urmele ce

se văd nu sunt altceva decât niște urme șterse de păr lung, asemănător cu cele pe care le putem vedea de atâtea ori pe reprezentările de pe columna Traiana și în general în felul de reprezentare a părului barbarilor. Picioarele sunt atât de schematic redată, atât de sărace în detalii, încât nu putem constata dacă sunt îmbrăcate sau nu. Eu cred că au fost îmbrăcate, cu toate că încălțăminte în formă de „cismă“ sau „jambiere“, cum se vede în desemnul lui Fodor (fig. 3), nu există pe relief. Despre îmbrăcămintea persoanei de

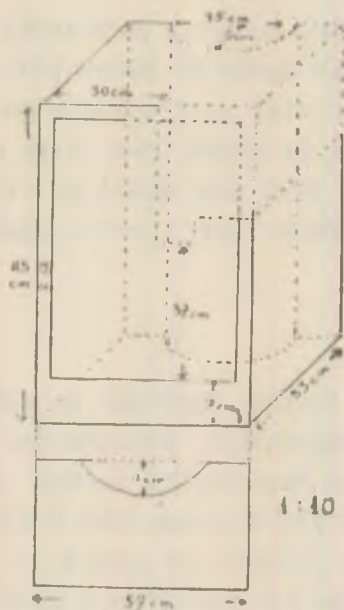

Fig. 2.

jos avem și mai puține de spus. Nu avem nicio bază pentru a putea spune măcar atât că era îmbrăcată sau nu. Raportată la alte reliefuli asemănătoare, ea putea fi îmbrăcată, seminudă sau nudă. Un lucru însă este clar: individul de jos n'a fost înarmat, nu avea nicio armă, nici măcar un scut.

Autorul monumentului dela Grădiștea de Munte a putut fi un bun pietrar, în niciun caz însă, el n'a fost un artist. Diferitele părți componente ale persoanei de jos sunt destul de proporțional execu-

tate, proporția însă între picioarele și trunchiul individului în picioare — presupunând că inițial, trunchiul era la fel cum se vede acum și nu a fost diformat numai de apă — e complet nerespectată. Această reprezentare, luată în ansamblul ei, vedem că nu trădează un simț artistic superior; monumentul este opera unui artist de mâna a doua. Numai așa se explică poziția rigidă a figurilor și împrejurarea că persoana principală este reprezentată din față, călcând cu piciorul stâng pe individul din stânga care este reprezentat din profil.

Impărțirea spațiului și așezarea persoanelor este mai acceptabilă. Există chiar un contrast destul de isbitor între felul cum este împărțită suprafața cu relief, cum sunt așezate persoanele și între felul cum au fost executate, în detalii, cele două persoane. E sigur că împărțirea aceasta (cu ceva mai bună) nu e meritul pietrarului, ci al unei reprezentări mai bune care a servit, după toate probabilitățile, ca model.

II.

Pe monumentele romane imperiale de câteva ori aflăm reprezentări reliefate asemănătoare. Reprezentări înrudite, exprimând aceeași idee, avem pe monumentul funerar al lui *Licaus Iauletis f. miles Cohortis VII Delmatarum* aflat la Cherchel (Mauretania¹⁷); pe unele reliefuri ale plăcilor de piatră cu indicații de distanță așezate, pe lângă valul lui Antoninus Pius, în jurul anului 143, de *legiunea a II-a Augusta* (la Castlehill, Bridgeness¹⁸); pe monumentul funerar dela Köln al lui *T. Flavius Bassus Mucalae f. Dansala eques Alae Noricorum*, din sec. I. d. Chr.¹⁹); pe monumentul funerar al lui *Dolanus Esbeni f. Bessus eques ex Coh. IV Thracum* dela Wiesbaden²⁰); pe monumentul funerar al lui *Caius Romanus eques Alae Noricorum Claudia Capito Celeia* înainte de 74 d. Chr., aflat la Zahlbach — Mainz²¹); pe monumentul funerar al lui *Andes Sexti f. cives Raetinio eques Alae Claudiae* (Novae) dintre anii 70—75 d. Chr., aflat la Zahlbach—Mainz²²); pe cel al lui *Annauso*

Sedavonis f. cives Betasius eques Alae II Flaviae Geminae, probabil tot din sec. I. d. Chr., din Mainz²³); pe monumentul funerar al lui *Petronius Disacentus Dentubrisae f. eques turma Longini ex cohorte Thracum*, din timpul neronian, aflat la Mainz^{23a}); pe monumentul unui alt călăreț dela Mainz²⁴); pe monumentele funereare ale celor doi călăreți din *Ala I Hispanorum* (*Qu. Carminius Ingenuus signifer* și *Licinus Clossi f. Helvetius eques*) dela Worms²⁵); pe monumentul funerar al lui *Leubius Clapi f. eques missicius alae Sebosiana* din jumătatea a doua a sec. I. d. Chr. tot dela Worms^{25 a}); pe câmpul inferior al monumentului funerar foarte rudimentar sculptat, dela Felsődörgicse (Pannonia²⁶); pe metopele

Fig. 3.

nr. 5 și 6 de pe *Tropaeum Traiani*²⁷); și în sfârșit pe grupul sta-tuar de pe coloana dela Schirstein din Muzeul din Wiesbaden, pre-cum și pe alte monumente asemănătoare cu aceasta din urmă din jurul orașului Mainz²⁸).

Monumentele înșirate mai sus formează un grup de reprezentări strâns legate între ele. Toate se aseamănă prin aceea că persoana călare, înarmată, care e așezată pe partea stângă a reliefului, străpunge cu lancea, pe care o ține în mâna dreaptă ridicată, pe individul ce stă în colțul drept al reliefului, sub picioarele ridicate ale calului, și care individ în mâna stângă ține uneori un scut și în majoritatea cazurilor e complet desarmat, culcat pe spate²⁹). Reprezentarea persoanei de jos de pe monumentul lui *T. Flavius Bassus, Dolanus, C. Romanus, Annauso* și al călărețului ultim dela Mainz se aseamănă foarte mult cu persoana de jos de pe monumentul dela Grădiște: picioarele la toți acești indivizi le sunt trase dela genunchi în sus și nici unul din ei nu zace complet pe pământ. Diferă numai în ce privește poziția mânilor. Prin aceste reprezentări desigur că voiau să arate ultimul și cel mai însemnat moment al luptei, lovitura de grație, reprezentând victoria finală.

E indiscutabil că aceste reprezentări, ca scene și evenimente de luptă, mai corect ca reprezentări victorioase, aveau de scop să transmită urmașilor calitatea de războinic victorios a aceluia care este reprezentat pe monument. După cât știu nimenea nu le-a dat o altă interpretare. Nici nu le putem explica altfel. Dacă cineva s'ar îndoi de aceasta, ar fi suficient, cred, să ne referim la metopa 4 de pe *Tropaeum Traiani* unde călărețul înarmat străpunge pe un individ neînarmat, care ține scutul înaintea lui în mod defensiv, sau la metopa 7 unde capul celui tăiat este ridicat în sus, iar corpul, fără cap, zace sub picioarele calului³⁰). Ne putem referi în această privință și la relieful dela Castlehill, amintit deja, pe care, în colțul stâng de sus, se află Victoria care ține o cunună, sau eventual, ne putem referi la acea reprezentare a reliefulor de pe *thensa Capitolina* care reprezintă, fără discuție, căderea lui *Hector*, deci victoria lui *Achilles*³¹).

* *

Hector însă e înarmat și nu stă pe spate ci căzut în genunchi, cu partea superioară a corpului întors spre *Achilles* care nu e călare și nici în car de luptă căci s'a luptat pedestru cu *Hector*. — Pe acel *scarabaeus* din British Museum, reprezentând lupta dintre *Heracles* și *Kyknos*³²), *Heracles* stă în partea stângă. În mâna stângă ține arcul, iar în dreapta, ridică cu mult avânt deasupra capului, cio-magul cu care vrea să izbească pe *Kyknos* care se află deja la pământ. Mâna dreaptă și-o ține apărându-se din față. Se mai sprijină puțin în piciorul drept, stângul însă stă aproape orizontal la pământ. — Pe monumentul rudimentar al lui *Aelius Septimus* dela Brigetio (Pannonia³³), învinsul îngenunchiază în colțul drept din față, cu trunchiul puțin încovoiat. Cel victorios stă în colțul stâng însă nu străpunge pe adversar cu sabia scurtă din mâna dreaptă ci îl străpunge, în spate, cu cea pe care o ține în mâna stângă. Jos, înaintea învingătorului zace un cap retezat dela gât. — Pe metopele 16—17 dela *Tropaeum Traiani* luptă un soldat roman, înarmat cu o sabie, ce se află în partea stângă a reprezentării, cu un barbar așezat în partea dreaptă. În fața celui din urmă zace un tovarăș de arme mort³⁴). Pe metopa 20 un soldat roman luptă cu un barbar care îngenunchiază pe un camarad al său mort³⁵). Pe metopa 21 soldatul roman vrea să străpungă un barbar căzut într'un genunche³⁶). Pe metopa 31 vrea să străpungă cu lancea pe arcașul ce îngenunchiază pe o cracă de lemn³⁷). Pe metopele 18—19, îl și străpunge pe barbar³⁸). Pe metopa 22 își înfige sabia într'un barbar căzut cu genunchii pe un camarad al său³⁹). Pe metopa 35 străpunge cu lancea pe barbarul ce stă înaintea unui car în timp ce soția acestuia șade în partea dreaptă a carului, iar copilul lor se refugiază în colțul de jos⁴⁰).

Aceste reprezentări reliefate asemenea formează un grup, fiind strâns legate între ele. Și anume: lupta între pedestrul învingător și pedestrul învins. Deși aceste reprezentări par asemănătoare cu cele precedente, totuși se deosebesc mult unele de altele. Pe acestea din

urmă lupta este cu mult mai vehementă: reprezintă o adevărată luptă. Invingătorul din stânga nu numai că se pregătește să străpungă pe adversarul din dreapta ci îl străpunge chiar, iar acesta din urmă nici când nu cade pe spate ci întotdeauna stă în picioare, sau cel mult cade în genunchi. De obicei pe aceste reprezentări sunt și figuri secundare, din care cauză, de cele mai multeori, câmpul reprezentării este foarte încărcat.

*

Pe monumentul dela *Samsun* (*Amisos* lângă *Pont*) gladiatorul învingător stă în stânga, în amândouă mâinile, ridicate în sus, cu câte o sabie scurtă⁴¹). În spatele lui se află o ramură de palmier, ca semn al biruinței. Cel biruit din colțul drept, cu piciorul drept puțin îndoit dela genunchi, cu mâna stângă răzimându-se în cot, cu trunchiul puțin aplecat spre spate, stă și cere, cu mâna dreaptă ridicată în sus, îndurare. Înțelesul monumentului este clar, chiar fără de cele șase rânduri ale inscripției explicative din partea inferioară a monumentului.

Ant. Hekler⁴²) consideră lupta lui *Heracles* cu *Kyknos* de pe un relief spart dela Dunapentele (*Pannonia*) ca o lucrare romană provincială. În stânga, din față, stă un bărbat puternic cu haina până la genunchi iar în mâna dreaptă, lăsată în jos, cu un ciomag uriaș. În partea dreaptă, lângă persoana amintită, zace, fără putere căzut în genunchi, un individ desbrăcat cu mâinile atârând în jos.

Aceste două monumente, amintite în urmă, reprezintă, în fond, și ele o luptă, însă nu atât de înverșunată, în formă, ca luptele arătate mai sus: cele dintre pedestru și pedestru. Sunt de un cuprins mai puțin violent. Atât gladiatorul cu cele două săbii în mâni și învinsul răpus la pământ cerând îndurare, cât și *Kyknos*, îngenunchiat de *Heracles*, care deja stă liniștit cu ciomagul aplecat în jos, reprezintă o victorie, însă fără toate precedentele ei sângeroase.

*

Pe un *signum cohortis*⁴³) ieșit la suprafață la castrul roman dela *Nieder-Bieber* bei *Neuwied*, vedem reprezentate, în partea

de jos a acestuia, o grămadă de arme, căști, etc., orânduite cu oareșcare gust și artă. În partea stângă a acestei prăzi de războiu se află culcat pe spate un individ cu părul și barba lungă, cu piciorul drept îndoit dela genunche, cu piciorul stâng sub grămada de arme. Mânile nu i-se văd. Din cauza poziției umerilor însă, putem deduce că mâinile îi erau legate la spate. În mijloc se află un comandant (*Alexandru Sever?*) cu piciorul stâng pe prada de războiu, iar cu cel drept, puțin ridicat în sus, pe umărul celui trântit la pământ. În stânga, puțin ridicată în sus, ține o lance cu care se reazimă pe grămada de arme. Dreapta, puțin ridicată și ea în sus, și-o sprijină ușor de partea inferioară a platoșei.

Regret că nu posed literatura privitoare la reliefurile nr. C. 3499 dela Karlsruhe (fig. nr. 5). S. Ferri¹⁴⁾ nu spune despre el decât „*Jupiter e mostro anguivo*“ și îl amintește, împreună cu Iupiter care calcă pe gigantul de pe *crux signi* dela Strasburg și cu reliefurile asemănătoare ale *Afroditei* și *Doris* dela Pergamon, ca analogii romane și helenistice ale reprezentării tipului învingător care calcă pe cel învins.

După cum se vede din fotografie și acest relief este foarte prost conservat. Totuși, în afară de orânduirea inversă a persoanelor, putem spune că este aproape identic cu cel dela Grădiște. Persoana principală stă pe piciorul stâng iar în mâna stângă, puțin ridicată, ține vertical o lance. Mâna dreaptă deasemenea o ține puțin ridicată. Piciorul drept însă și-l sprijinește pe pieptul sau pe umărul celui care zace în colțul stâng, răpus la pământ. Capul, spatele, genunchii trași în sus și extremitatea picioarelor sunt atât de asemănătoare cu părțile corespunzătoare ale învinsului de pe monumentul nostru, încât în niciun caz nici cel de pe monumentul dela Karlsruhe nu poate fi considerat ca șarpe. Nu poate fi nici aceasta decât o figură omenească, un individ care asemenea celui de pe monumentul lui *Dolanus* dela Wiesbaden, etc., se reazimă cu cotul stâng pe pământ. Având în vedere că lângă figura în picioare de pe

monumentul dela Karlsruhe nu se află niciun atribut pe baza căruia să putem spune, cu toată siguranța, că această persoană este Iupiter, acest monument, înafară de câteva amănunte neînsemnate (așezarea inversă, persoanele umplu mai bine câmpul reliefat, cel învins se rezimă pe mâna stângă), se aseamănă perfect cu acel dela Grădiștea-de-Munte (chenarul sus și lateral e cam pe jumătate așa de lat ca jos, nu putem deosebi niciun fel de haină la cele două persoane, deși cel puțin cea principală trebuie să fi fost îmbrăcată, căci organele genitale nu sunt marcate). Cele două reprezentări se aseamănă și prin faptul că învingătorul este cam de două ori mai mare decât cel răpus. E exclus să admitem că acest relief repre-

Fig. 4.

zintă pe Iupiter călcând pe un gigant. El nu este decât un relief asemănător, având același înțeles, cu monumentul dela Grădiște.

În vârful aceluia *crux signi*⁴⁵⁾ (partea superioară de bronz în formă de T a unui *signum*, resp. stindard), odinioară a stat o sta-

tuetă a lui Iupiter (s'au păstrat numai picioarele) înaintând și călcând cu piciorul pe stomacul unui gigant care sta pe spate.

Reprezentările înșirate în urmă, asemenea formează, din punct de vedere al semnificației lor, un grup care ține împreună⁴⁶). Ele însă nu reprezintă lupta în sine ci rezultatul ultim al acesteia: figura de jos reprezintă pe de o parte victoria completă a unuia, iar pe de altă parte învingerea desăvârșită a celuilalt. Exprimarea în sculptură a acestei idei nu este prezentată printr'o scenă plină de mișcare ci ea este prezentată într'un cadru mut, în liniște, dar cu atât mai expresiv.

* * *

Persoana de jos de pe monumentul nostru, cât și de pe toate celelalte monumente, aduse de noi în discuție, nu reprezintă altceva decât un adversar înfrânt. Dacă această constatare este corectă, și ea nu poate fi decât absolut justă, atunci persoana mai mare, în picioare, de pe monumentul dela Grădiște, nu poate simboliza altceva decât un învingător. E extraordinar de băcător la ochi că și reliefurile cel mai lipsite de mișcare, cel mai puțin bogate în detaliu și cel mai simplu ca execuție din primele trei grupe, citate de noi ca analogii, este mai plin de viață decât cel dela Grădiște. Fie călare, fie pe jos lupta e în curs. Dar chiar dacă ea s'a încheiat, cum este pe metopa 7 dela Tropaeum Traiani (călărețul ține în mână capul celuilalt), pe monumentul dela *Samsun* sau pe cel dela Dunapentele (Hercules deja ține ciomagul liniștit în jos), victoria totuși este în așa fel redată (cu toate stângăcia artistului), e atât de vie, încât cu toate că nu ne prezintă întreaga desfășurare a acțiunii totuși reies, din aceste scene, toate precedentele victoriei, sau ale înfrângerii.

Față de aceste reliefuri, al nostru, ca și cele citate în grupul IV, arată o liniște completă. Figura în picioare de pe grupul ultim se aseamănă în fond cu învingătorul din primele trei grupe. Totuși ținuta, ațitudinea le este alta: stau nemișcate ținând, în stânga sau

în dreapta, lancea sprijinită pe pământ, iar cu piciorul, stâng sau drept, calcă pe cel căzut la pământ, ceea ce este cu totul caracteristic pe monumentele din grupa ultimă față de cele din grupele prime.

Deosebirea diferitelor evenimente reprezentate pe aceste monumente (care de fapt par asemănătoare) poate fi explicată, numai dacă admitem că primele grupe sau cel puțin exemplarele mai vechi ale acestora, reprezintă anumite evenimente petrecute și în realitate. Relieful dela Grădiștea-de-Munte, împreună cu monumentele din grupa IV în schimb nu reprezintă un anumit episod de luptă petrecut, ci vrea să simbolizeze o victorie deja raportată asupra unui inamic. Ele nu redau răpunerea unei anumite persoane inamice ci învingerea inamicului; înfațișează victoria în sine, așa cum o aflăm pe unele monete cu „*Pax*“, „*Victoria*“, etc., ale împăraților biruitori, reprezentări dintre care unele pot fi puse în legătură cu cea de pe monumentul nostru.

*

Dintre analogii, am înșirat în primul rând pe cele care țin de gruparea de monumente reprezentând pe călărețul victorios asupra celui răpus la pământ. Aceste monumente le-am folosit mai ales pentru subiectul reprezentării. Ca formă, m'am folosit mai puțin de ele, căci nu se aseamănă decât prin faptul că biruitorul stă în partea stângă, ținând lancea în mâna dreaptă. Asemănarea între învingători nu este mare, totuși ne poate servi ca punct de sprijin pentru cele ce urmează.

De fapt, nici în ce privește prezentarea celui învins nu aflăm analogii perfecte pe monumentele amintite mai sus, totuși, cred, că e admisibilă o comparație între ele: cel învins dela Grădiște, căzut la pământ pe spate, cu genunchii ridicați în sus, precum și poziția spatelui și a capului, este asemănător cu cele mai multe dintre figurile trântite la pământ de pe monumentele amintite mai sus. Faptul că celui dela Grădiștea-de-Munte îi lipsește scutul (nici pe monumentul funerar al lui *Dolanus*, nici pe cel al lui *Romanus* cel

învins nu are scut) nu este un impediment pentru a le folosi ca material comparativ. Nuditatea sa completă, iarăși, nu este un impediment, învinsul de pe monumentul lui *Dolanus* fiind, la fel, complet nud.

Biruitul de pe relieful din Muzeul din Deva se deosebește mai pronunțat de ceilalți numai prin faptul că nu se rezază pe mâna stângă și nu ridică mâna dreaptă. Pe al nostru, el ridică paralel, picioarele dela genunchi în sus, ținând ambele mâni unite în față sau, eventual, întinse de-alungul corpului. Faptul că nu se sprijinește pe mâna stângă (cum este reprezentat pe celelalte monumente) nu formează o deosebire însemnată. Și învinsul lui *Dolanus* se sprijinește în cotul drept, în timp ce mâna stângă o ține la piept. Ținuta mâinilor celui învins de pe monumentul lui *Carminius Ingenuus* este identică cu a celui de pe monumentul lui Dolanus; atât numai că la primul este sigur că în mâna stângă ținea un scut înaintea lui. Deoarece reprezentările de pe grupul de monumente luate de noi ca piese comparative nu sunt perfect identice, căci în amănunte se deosebesc și ele unele de altele⁴⁷). Nici deosebirile dintre monumentul nostru și celelalte nu sunt atât de mari, atât de însemnate, ca să putem nega înrudirea dintre ele. Dimpotrivă.

Având în vedere că monumentul dela Grădiște este cu mult mai rudimentar (opera unui pietrar mai puțin instruit) și admițând că pietrarul prin poziția identică a mânilor și picioarelor nu a urmărit altceva decât să-și ușureze, prin omiterea executării lor în mod diferit, munca, trebuie să spunem că individul de jos de pe monumentul dela Grădiștea-de-Munte este strâns legat, atât ca reprezentare cât și ca forma, de învinsul de pe monumentele cu călăreț, și făcând excepție dela micile deosebiri arătate, este identic cu acelea.

Până acuma singur *Koepf* s'a ocupat mai serios de aceste grupe de reprezentări⁴⁸). După cum a constatat el, aceste monumente au ieșit la iveală aproape toate în jurul orașului Mainz. Geograficește ele sunt atât de izolate încât cu toate că reprezentările cu călă-

rețul săltând spre dreapta, în ținutul militar învecinat dela Rin sunt foarte răspândite, totuși acolo numai odată, pe monumentul funerar al lui *Flavius Bassus*, aflăm inamicul înfrânt, trântit sub cal. Constatarea geografică a lui Koepp deși este corectă, totuși trebuie să fie completată cu aceea că monumente asemănătoare au fost aflate și în Mauretania, Pannonia câte 1, iar în Britannia 2.

Cei menționați în monumentele de pe Rin aparțin — după cum constată Koepp — aproape toți trupelor auxiliare. Chiar și în cazul când vreunul dintre ei era *civis Romanus* e sigur că nu era din Italia ci, împreună cu ceilalți, erau barbari din Apus și din Răsărit. Datorită acestei împrejurări Koepp nu consideră origina acestor reprezentări ca fiind italică ci — cu toate că, atât în timp, cât și în spațiu, sunt cu totul separate — mai repede se gândește la o derivare a lor din monumentul funerar al lui Dexileos⁴⁹). Ferri⁵⁰) primește întru totul rezultatele lui Koepp și le susține cu noi dovezi. La sfârșit afirmă chiar cu toată hotărârea, că acest fel de reprezentare a ajuns din Grecia la Rin, adus de către *alae auxiliares* și *equites missici*.

Făcând o grupare geografică și pe naționalități a militarilor de pe aceste monumente, putem constata că această formă de reprezentare a fost adoptată mai ales de trupele auxiliare recrutate în nordul Balcanilor. În ce privește monumentul nostru, acest fapt este cu atât mai însemnat cu cât între cei de origine nordbalcanică se află și un *Bess* (în sec. I. d. Chr. în Dobrogea, în jurul *Capidavei*⁵¹) locuiau *Bessi*) a cărui monument în multe privințe se aseamănă cu cel dela Grădiște, cu mult mai mult decât unele din celelalte monumente citate de noi.

Koepp pune originea celor mai multe monumente în epoca Flaviiilor, în sec. I. d. Chr. Într'adevăr cele mai precis databile sunt din acest timp, din partea a doua a sec. I. d. Chr. Nu este lipsit de interes să punem în legătură aceste rezultate cu constatările lui *G. Rodenwaldt* și *Paul L. Strack*. După cele stabilite de primul⁵²) pe monetele familiei *Iulia-Claudia* împăratul, călare (în galop), este

reprezentat încă fără inamic. Pe cele ale *Flaviilor* aflăm și pe adversar la fel de mare, căzut la pământ, dar luptând încă⁵³). Pe monetele lui *Traian* s'a păstrat încă tipul precedent, însă sunt monete pe care adversarul a ajuns deja sub cal. El nu se apără ci, ridicând o mână, cere îndurare⁵⁴). La *Caracalla* aflăm o nouă variantă: înaintea calului îngenunchiază un barbar mic⁵⁵). Începând cu *Maximianus* unul dintre adversari zace sub cal, iar celalalt cere iertare. Aceștia din urmă sunt egal de mari cu împăratul (conform tradiției clasice), sau cu mult mai mici decât acesta⁵⁶). *Strack*⁵⁷) a arătat că astfel de reprezentări nu se întâlnesc înainte de anul 68 d. Chr. pe monete. Părerea lui *Rodenwaldt* se deosebește numai într'aceea de celalaltă că el crede că, concepția orientală a acestei reprezentări apare, pentru prima dată în arta romană, nu în timpul lui *Traian*, ci înainte de el, pe monetele lui *Titus* și eventual pe alte monumente⁵⁸).

Nu este o simplă întâmplare că monetele și reliefurile care țin de grupa acum amintită (a călărețului cu cel învins), aparțin, cele mai multe epocii *Flaviilor*. Desigur că au o strânsă legătură. Deocamdată nu ne interesează pe care din aceste monumente a existat prim dată această reprezentare, pe monete sau pe monumentele funerare.

Acum reținem numai atât că — *deși unele exemplare ale acestei grupe, care au o înrudire foarte strânsă cu relieful din Grădiștea-Muncelului, le aflăm și la alte popoare, și deși unele exemplare sunt dintr' o epocă mai recentă (cele ridicate pe lângă valul lui Antoninus Pius sunt din preajma anului 143 d. Chr.), sau în sfârșit, deși unele exemplare sunt dintr' o epocă ceva mai veche (în caz că dintre datările timpurii făcute de Strack cel puțin una va rămâne neschimbată) — totuși majoritatea reprezentărilor care au o înrudire foarte strânsă cu relieful din Grădiștea-de-Munte au o origine nord-balcanică încă, au fost făcute chiar în treimea ultimă a secolului I. d. Chr. în amintirea luptătorilor din unele*

triburi care locuiau nu departe de locul unde a fost așezat relieful nostru.

*

Grupa a doua a monumentelor puse de noi în discuție, ca analogii (lupta între pedestrul biruitor și pedestrul invins), la începutul acestui articol, în fond, nu se aseamănă decât în ce privește așezarea persoanelor (victoriosul în stânga, învinsul în dreapta) cu

Fig. 5.

monumentul dela Grădiște. Din orice alt punct de vedere ele se deosebesc foarte mult. *De altfel nici nu le-am citat pe acestea pentru o eventuală analogie ci mai mult pentru a arăta cât de mult se deosebește monumentul dela Grădiștea-Muncelului de această grupă — de care de fapt ține — atât de răspândită și cu care, ar trebui să se asemene mai mult. Inafară de unele amănunte,*

cum ar fi ținuta lui Kyknos de pe scarabaeus-ul din British Museum, nicio înrudire nu este între ele.

*

Al treilea grup de monumente puse în discuție ca analogii — în special relieful dela Samsun — are o anumită înrudire, atât ca formă cât și ca fond, cu al nostru. *Dar și acolo este clar că nu există o legătură mai strânsă între ele, decât cel mult în ce privește așezarea și poziția biruitului. Sunt și în această privință unele deosebiri.*

*

Relieful dela Karlsruhe Nr. C. 3499, din ultima grupă descrisă de noi ca analogie, făcând excepție dela orânduirea inversă a persoanelor, este copia aproape fidelă a celui dela Grădiște, însă, după cum am spus, nu-i cunosc literatura, iar ceea ce cunosc privitor la el nu mi-se pare verosimil. Acest monument nu-l putem folosi pentru datarea celui dela Muncel. Intru cât însă sunt înrudite de aproape, datarea unuia ar aduce după sine și datarea celuilalt, chiar dacă nu cu toată exactitatea, dar cel puțin cu oareșcare aproximație.

Relieful de argint dela Nieder-Bieber este mai bine lucrat, e mai artistic. Deoarece acest relief e unul dintre cele mai asemănătoare cu cel dela Grădiște, e bine să ne servim de el. E greu să tragem din el concluzii în ce privește caracterul său etnic. Probabil că discul de signum n'a fost executat separat pentru fiecare cohortă în parte, ci de sigur că au fost făcute deodată într'un singur loc, câte un exemplar, de cohorte. E un exemplar făcut „la centru“ (probabil în Roma?), căci e foarte puțin verosimilă executarea lui locală (în Germania). Nu poate fi privit ca fabricație locală, și nici ca monument de importanță etnică. El nu ne dovedește decât eventual că reprezentarea învingătorului călcând pe un învins s'a înrădăcinat cu timpul atât de mult în arta romană încât o executau și oficial. În ce privește epoca fabricării lui, Koepf nu spune decât că a fost

aflat în „castelul“ (*castellum*) clădit în timpul lui *Commodus* (176—192), pe seama celor doi „numeri“ și că a aparținut unei cohorte duse acolo, ca ajutor, între anii 259—260⁵⁹). Schumacher însă susține că acest signum al *cohortei VII Raetorum equitata* a fost făcut în prima jumătate a sec. III d. Chr. De altfel nici nu avem motive să ne ocupăm de așezarea în timp a monumentului dela Nieder-Bieber întrucât el este opera unei epoci mai târzie și nu poate fi pus în legătură cu cel dela Grădiște, care trebuie să fi fost executat înainte de anii 105—107 d. Chr., când cetățile dela Grădiște cad în mâna Romanilor, și în niciun caz nu după aceasta dată.

La rezultate cu mult mai concludente putem ajunge referindu-ne la monete incomparabil mai ușor și mai exact databile, sprijinindu-ne pe lucrările atât de valorose (și care se completează reciproc) ale lui *Rodenwaldt* și *Strack*⁶⁰). *Rodenwaldt* are dreptate⁶¹) când afirmă că statua lui *Hadrian* dela *Hierapytna* este cea mai veche statuă (din cele care au rămas), care reprezintă pe împărat călcând pe inamicul înfrânt⁶²). În această operă biruința este reprezentată destul de blând: piciorul împăratului se află pe spatele inamicului căzut cu fața la pământ. Mai târziu, în secolul IV, începând cu *Theodosius*, reprezentările de acest fel sunt mai violente: piciorul învingătorului se află pe pulpa inamicului trântit pe spate⁶³). Deoarece chiar între monetele lui *Traian* aflăm de acelea pe care el sau *Pax* își reazămă piciorul pe câte un Dac⁶⁴), *Rodenwaldt*, pe bună dreptate, trage concluzia că tipul statuei în care învingătorul calcă cu picioarele pe inamic, exista deja în timpul lui *Traian*. Nu a putut exista însă cu mult înainte de *Traian* căci *Titus* pe monetele cu „IUDAEA-CAPTA“ își sprijinește piciorul pe un coif⁶⁵). După *Strack*⁶⁶) piciorul sprijinit pe coif exista deja în timpul lui *Vespasian*,⁶⁷) iar călcarea cu piciorul pe cineva apare deja în timpul lui *Domitian*, când împăratul se sprijinește cu piciorul pe Rin-ul culcat⁶⁸).

Să examinăm acum mai de aproape monetele care pot fi luate în considerație în acest articol.

Pe monetele lui *Iulius Caesar* lângă trofeul de pe mijlocul piesei șed doi, respectiv un prizonier, cu genunchii trași în sus, iar cu corpul puțin aplicat înaintea din cauza trofeului⁶⁹). La *Brutus* aflăm același lucru⁷⁰). Reprezentările nu au inscripție, și nu în totdeauna se află prizonier lângă trofeu. Tipul monetelor din timpul lui *Iulius Caesar* există și în timpul lui *August* (mânile prizonierului însă sunt legate la spate) totuși se schimbă foarte mult concepția artistică. Pe acestea avem AEGYPTO CAPTA cu crocodil, ARMENIA CAPTA cu *Victoria* îmblânzind taurul (sau cu *Armenia* îngenunchind) sau SIGN(IS) RECE(PTIS), etc., cu un Parth îngenunchiat care ține un *signum*. Uneori pe acestea aflăm și arme. *Ba ce e mai mult în timpul lui August (39 n. Chr.) deja apare și motivul unde se „calcă cu piciorul“.* Mars, (fig. 6, moneta nr. 10), *nud, cu coif, stă pe piciorul drept, ținând în mâna dreaptă, vertical, lancea, iar cu piciorul stâng, puțin ridicat se sprijinește, pe un scut*⁷¹). Pe monetele lui *Germanicus* cu inscripția SIGNIS RECEP(TIS) și DEVICTIS GERM(ANIS) *Germanicus* stă pe piciorul stâng, iar dreptul îl ține în repaus lângă cel stâng⁷²).

Claudius în schimb, pe monetele cu inscripția DE BRITANNI(S) saltă cu calul între cele două trofee așezate sus pe marginile unui arc de triumf.⁷³) Pe cele ale lui *Vespasian* mai există încă tipul amintit de noi la început: pe cele cu inscripția IUDAEA, (fig. 6, moneta nr. 11), înaintea trofeului întoarsă cu spatele spre el șezând Iudaea. Ea este prezentată cu picioarele ridicate dela genunchi în sus, răzămându-se cu cotul pe genunchi, iar cu palma sub barbă⁷⁴). Pe monetele lui *Titus* cu inscripția IUD(AEA) CAP(TA), avem aproape aceeași reprezentare: la stânga palmierului din mijloc avem o persoană feminină (o evreică) asemănătoare cu cea precedentă iar în dreapta un evreu stând liniștit⁷⁵).

Pe monetele lui Vespasian și Titus apare deodată, din nou, motivul unde se „calcă cu piciorul” însoțit, la amândoi, de inscripția IUDAEA CAPTA și anume în anul 71, resp. 72 d. Chr.

Fig. 6*)

(fig. 6, monetele nr. 5 și 9). E adevărat că asemenea zeului Mars de pe monetele lui August și cei doi împărați (Vespasian și Titus) își sprijinesc piciorul stâng puțin ridicat pe câte un coif sau sferă

*) Numerotarea monetelor de pe fig. 6 se va face dela stânga la dreapta și anume: în rândul de sus, dela stânga la dreapta, sunt monetele nr. 1, 2, 3, în rândul al doilea nr. 4, 5, 6, în rândul al treilea nr. 7, 8, 9, iar în rândul ultim monetele nr. 10 și 11.

și acestea ar putea fi o perpetuare a cubului, prorei, etc., motive aflate la alte statuete mai vechi. Cred că aceste reprezentări ar putea fi socotite ca primele apariții, încă foarte palide, ale motivului caracterizat prin „călcarea cu piciorul“ pe cel învins⁷⁶⁾.

Această „călcare cu piciorul“ pe monetele lui *Domițian* în schimb e reprezentată nu numai prin coif sau sferă, etc.: împăratul ține în mâna dreaptă un *parazonium*, în mâna stângă puțin ridicată sus, ține în mod vertical o lance, iar piciorul drept puțin ridicat îl sprijinește pe *Rin*-ul care e culcat pe spate (fig. 6, moneta nr. 2). Tipul de trofeu de pe monetele lui *Titus*, supraviețuește cu mici deosebiri pe monetele cu inscripția GERMANIA CAPTA (fig. 6, moneta nr. 3⁷⁷⁾).

Dintre monetele lui *Traian* în primul rând trebuie să amintim pe acelea⁷⁸⁾ pe care împăratul, eroizat (nud) sau îmbrăcat, stă în picioare, ținând, în mâna stângă ridicată, vertical, o lance, iar *cu piciorul drept sprijinit pe capul unui Dac* (fig. 6, moneta nr. 8). Pe monete nu este reprezentat decât capul și spatele Dacului. Acest fel de monete a fost bătut înainte de anul 102 d. Chr.⁷⁹⁾. Monetele bătute tot atunci, după încheierea primului războiu, sunt mai puțin interesante. Pe ele aflăm: *Victoria* cu piciorul pe un coif⁸⁰⁾, trofeul cu doi prizonieri sau fără de ei, etc.⁸¹⁾. Dintre acestea ar putea fi interesante pentru noi, eventual, monetele pe a căror revers se află o *mică Dacia* îngenunchind înaintea împăratului care merge spre stânga⁸²⁾.

Pe primele monete, bătute după terminarea războiului al doilea cu Dacia, în locul împăratului apare Pax⁸³⁾ (fig. 6, moneta nr. 4), ținând piciorul pe ceafa inamicului. Pe aceste monete nu se vede numai capul și o mică parte din spatele adversarului ci ceva mai mult, dar nici acum nu se vede încă întreaga lui figură. Pe monetele pe care apare *Roma* în locul împăratului, *Roma* stă pe piciorul drept (fig. 6, moneta nr. 6). În mâna stângă ridicată ține în mod vertical o lance, iar înaintea ei îngenunchiază un Dac de

statură mică⁸⁴). *Mars Ultor* în schimb (fig. 6, moneda nr. 7), rezimându-se pe piciorul drept, ține în mâna dreaptă, în felul arătat mai înainte, o lance. În stânga lui, cu spatele spre el, îngenunchiază un Dac mic, având pe umărul stâng scutul pe care *Mars Ultor* își reazimă mâna stângă⁸⁵).

Din seria acestor monete ținem să mai amintim pe acelea pe reversul cărora avem reprezentant pe *Danubius* atacând *Dacia*. *Dacia* este căzută deja la pământ. Partea superioară a corpului e încă ridicată căci cu mâna dreaptă se reazimă pe pământ. Cu mâna stângă, în schimb, caută să pareze lovitura puternică a zeității, care cu piciorul drept îngenunchiază pe *Dacia*, iar cu mâna stângă caută să o prindă de gât⁸⁶). E foarte caracteristic la monetele cu inscripția DACI(A) CAPT(A), că *Dacia*, plângând, este așezată (în diferite forme) pe o grămadă de arme⁸⁷).

În niciun caz nu putem lăsa nemenționat faptul că pe monetele mai târzii (115—116 d. Chr.) între monetele cu inscripția ARMENIA ET MESOPOTAMIA IN POTESTATEM P R REDACTAE (fig. 6, moneda nr. 1), împăratul, în două cazuri, stă pe piciorul drept ținând în mâna dreaptă ridicată în sus o lance, în stânga un *parazonium*, iar cu piciorul stâng pe pulpa *Armeniei* sau a *Mesopotamiei*, așezate la picioarele lui, între *Tigru* și *Euftrat*. Pe alte monete aflăm exact aceeași reprezentare, însă cu totul inversată⁸⁸).

Reprezentările de pe monetele lui *Theodosius* și ale urmașilor săi (împăratul, stând pe piciorul drept, ține în mâna dreaptă ridicată un stindard cu coada până la pământ, în mâna stângă, puțin ridicată, o Victorie ce stă pe o sferă; piciorul stâng îl sprijină pe genunchii trași în sus ai adversarului căzut la pământ, răzimat în cotul stâng, iar de spate e ridicat puțin în sus, nu sunt tocmai identice, dar foarte asemănătoare cu cea de pe reliefurile noastre⁸⁹).

Aceste reprezentări însă, ca și monumentul dela Nieder-Bieber, din cauza distanței mari a epocilor de fabricație, nu pot fi folosite

pentru datarea monumentului dela Grădiște. Deci nu ne vom ocupa de ele.

Examinând reprezentările precedente, vedem că nici pe monete nu găsim o analogie perfectă a reliefului dela Grădiște. Comparând și examinând însă diferitele părți ale acestora, vom ajunge la următoarele rezultate:

1. Tipul de monete cu împăratul (*Mars, Mars Ultor*) stând pe piciorul drept, iar în mâna dreaptă ținând vertical o lance sprijinită pe pământ, apare la *August, Vespasian, Titus și Traian*. *August (Mars), Vespasian și Titus* își reazimă piciorul stâng, puțin ridicat, pe un scut așezat pe pământ (*Vespasian și Titus* se sprijinesc pe câte o piesă pe glob). *Traian*, în schimb, ca și *Mars Ultor* stă fără a se sprijini cu piciorul pe ceva, căci *Dacia* îngenunchiază alături de el. Pe monetele cu *Armenia* sau *Mesopotamia*, numai *Tigrul și Eufratul* stau la o parte căci împăratul stă cu piciorul stâng pe *Armenia* sau pe *Mesopotamia*.

2. Pe monetele lui *Domițian și Traian (Roma, Pax)* aflăm pe împărat stând pe piciorul stâng, ținând în mâna stângă, vertical, o lance (*Pax* cu cornul abundenței), iar cu piciorul drept, ridicat, calcă pe inamicul căzut la pământ.

Motivul cu persoana în picioare de pe monumentul dela Grădiștea-de-Munte se află așa dar pe monetele lui *August, Vespasian, Titus și Traian*, amintite în prima grupă. La primii trei însă nu-l aflăm pe ce-l învins, așa încât împărații își sprijinesc piciorul stâng pe un scut, coif, sferă, iar *Traian* pe una dintre monete își sprijină piciorul direct pe pământ. Pe două monete târzii ale lui *Traian* însă, împăratul calcă cu piciorul stâng pe *Armenia* sau *Mesopotamia*, căzute la pământ. Tipul acestor monete se înțelege că nu încetează odată cu *Traian*. El continuă până în secolul al V-lea.

Motivul cu cel înfrânt trântit la pământ îl aflăm pe monetele lui *Domițian*, cât și pe două monete târzii ale lui *Traian*. Cel înfrânt la pământ de pe monetele lui *Domițian* este identic cu cel de pe

monumentele reliefate cu călăreți, amintite la început. Cel de pe monumentul dela Grădiștea-de-Munte nu se deosebește de cel de pe reversul monetelor lui *Domițian*, sau de cel de pe monumentele cu călăreți, decât în ce privește felul cum zace răzimat în coate, exceptând firește orânduirea înversă.

Pe monetele lui Traian orânduirea este identică, *Mesopotamia* totuși nu-și ridică genunchii, și deși uneori se reazimă pe mâna stângă, totuși partea de sus a corpului este aproape verticală. Țin să atrag atenția că față de acestea, poziția corpului *Iudeei* și al *Germaniei* de pe monetele cu inscripția IUDAEA CAPTA și GERMANIA CAPTA, este aproape identică cu poziția celui trântit la pământ de pe monumentul nostru. Ele zac în profil, cu genunchii ridicați, iar în mâinile așezate cu coatele pe genunchi își țin fața. În ce privește spatele acestor personaje ele se deosebesc puțin de reprezentarea noastră căci sau șed drept, sau stau puțin aplecate înainte din cauza trofeului dela spate. Persoanele învinse din a doua grupă a monetelor lui Traian, citate de noi, sunt mai puțin asemănătoare cu persoana de jos de pe monumentul dela Grădiște. Cel învins nu este arătat din profil ci, ca și pe statua lui Hadrian dela Hierapytna, din față, din care cauză nu se vede decât puțin din partea de sus a corpului.

În concluzie așa dar, o analogie perfectă pentru reprezentarea de pe monumentul dela Grădiște, nu aflăm pe monete. Dacă ținem însă seamă că monumentul dela Muncel nu a putut fi executat după anul 105 d. Chr., și dacă avem în vedere că cele mai multe din monumentele pe care persoana învinsă este mai asemănătoare de cea de pe monumentul nostru au fost executate în ultima treime a secolului I. d. Chr., în amintirea unor indivizi din nordul Balcanic, putem concluda pe bună dreptate că reprezentările amintite în urmă, cam din aceeași epocă, ne pot servi și ele ca analogii atât de importante încât bazați pe ele să putem spune cu certitudine că *între reprezentările de pe monetele descrise și monumentul sculptural dela*

Grădiștea-Muncelului există o strânsă legătură atât în ce privește epoca cât și reprezentarea însăși.

Așezarea inversă a persoanelor (în stânga sau în dreapta monumentului) nu este un fapt important. Această alternanță ne conduce la două tipuri de bază:

a) Primul reprezintă victoria îndată după luptă, căci ține încă lancea în mâna dreaptă, deci în mâna cu care a luptat. Este continuarea imediată a luptei. Aceasta este, din punct de vedere artistic, o reprezentare mai primitivă, deci probabil o concepție mai veche.

b) Al doilea tip nu reprezintă victoria imediat după luptă, căci mâna dreaptă a biruitorului este liberă, ținând lancea în mâna stângă mai puțin aptă pentru a lupta. Această reprezentare este mai abstractă, mai artistică și desigur mai nouă. Totuși amândouă concepțiile sunt atât de simple încât nu cred că din cauza acestei mici deosebiri e nevoie să presupunem că toate reliefurile asemănătoare au la bază două modele care au servit ca prototip. Chiar și mai târziu, cred că cele două tipuri (*a.* și *b.*) de reprezentări au putut să ia naștere și au putut fi făcute independent de orișicare prototip, și anume un pietrar mai slab și cu mai puțin abil a executat primul tip, iar un meșter mai dibaciu și mai bun artist pe al doilea tip.

Monumentul nostru este o operă rudimentară atât din punct de vedere artistic cât și tehnic. În niciun caz nu putem spune că cel care a executat-o a făcut opera din inspirație proprie. El nu a făcut altceva decât a copiat după un model original sau după o copie a originalului. Credem că în acest relief nu există nicio originalitate, înafară de unele mici schimbări datorite nu atât intenției, cât nedibăciei lapidului.

Ar fi destul de logic să credem că reversurile monetelor lui *Domitian*, ale lui *August*, *Vespasian*, *Titus* și *Traian*, amintite în grupa primă de monete, sau cele cu inscripția IUDAEA CAPTA și GERMANIA CAPTA, citate de noi, să fie considerate ca modele

pentru reprezentarea de pe monumentul nostru. Eu nu împărtășesc această presupunere.

Având în vedere (A) că reprezentările de pe monete de cele mai multe ori nu sunt altceva decât copii luate după lucruri existente, ca statui, clădiri, etc., (așa de exemplu reprezentarea cu Traian, care își reazimă piciorul pe capul celui învins, Rodenwaldt⁹⁰) și Strack⁹¹) susțin că această reprezentare n'a fost făcută special pentru monetă ci ea a fost copiată după vre-o statuă executată în vreun oraș grecesc¹), având în vedere (B) observația foarte justă a lui A. Hekler⁹²) că statua dela Hierapytna a lui Hadrian nu este primul caz când cel învins e călcat cu piciorul, căci deja între anii 138—133 a. Chr. a fost ridicată o statuă lui *Attalos III* în care Attalos călca cu piciorul pe o grămadă de arme având în vedere (C) că în orient cu mult înainte a fost un obicei foarte răspândit ca învingătorul să-și sprijine piciorul pe cel învins⁹³) și având în vedere (D) că cu 100—80 ani mai târziu aflăm această reprezentare aproape în aceeași formă pe reversul unei monete a lui Marc Aurel⁹⁴), *cred cu mult mai probabil că monumentul nostru a fost executat după un model din Asia Mică, de concepție și spirit oriental sau meșterului nostru i-a servit de model vreo statuă sau relief făcut, în epoca Flaviilor, mai ales a lui Domițian, de un artist de concepție orientală, pe seama vreunui oraș din ținuturile învecinate (poate Moesia).*

III.

Am arătat deja că părerea lui Rodenwaldt, Strack și Ferri, este că, în ce privește mai multe amănunte, aceste reprezentări ne conduc la arta orientală. Tot din Orient provine o altă caracteristică, până acum nediscuțată, a monumentului nostru: proporția 1:2 dintre învins și învingător. La Greci și la Romani învingătorul (sau cel mai mare în grad) nu era reprezentat mai mare decât cel învins (sau cel mai mic în grad). Acest fel de reprezentare e străină sufletului grec și roman; mai ales Grecilor care (după Rodenwaldt⁹⁵) pe trofee nici nu reprezentau pe inamic. Chiar dacă doreau

să facă o deosebire între ei atunci, în epocile mai târziu — după I. Bodonyi⁹⁶⁾ — pe primul (învingător sau mai mare în grad) îl așezau sus, iar pe celalalt (învins sau mai mic în grad) jos.

În arta orientală vecină începând cu Ur-Nina⁹⁷⁾, Naram-Sin⁹⁸⁾ și Menes-Normer⁹⁹⁾ și trecând prin arta egipteană¹⁰⁰⁾ și mesopotană¹⁰¹⁾ până la arta persană¹⁰²⁾ aflăm foarte multe exemple când domnitorul cu învingătorul sau plimbându-se, vânând, etc., este arătat într-o atitudine mai impozantă, decât cei învinși sau cei care îl însoțesc. El este cam de două ori mai mare decât aceștia. Inruidirea între această concepție și a noastră este clară. Foarte rar ea apare și la Romani¹⁰³⁾, mai ales în epocile mai târzii. Despre monumentele ale căror epocă este mai mult sau mai puțin nesigură nu mai facem mențiune. E suficient să ne referim la moneda lui *Marc Aurel*, amintită mai înainte¹⁰⁴⁾, la statuetele lui *Hadrian*, dela Hierapytna și Kisamos¹⁰⁵⁾, la monetele lui *Traian*¹⁰⁶⁾, *Domițian*¹⁰⁷⁾, *Titus*¹⁰⁸⁾ și *Vespasian*¹⁰⁹⁾, care dovedesc foarte bine că în acea epocă (ultima parte a sec. I. d. Chr.) această concepție a intrat atât de adânc în arta romană, încât monetarii nu se sfiiu a arăta deosebirea între învins și învingător și prin deosebirea de mărime a celor două persoane.

Disproporția dintre cel biruitor și cel biruit deci nu scade cu nimic (ca piese comparative) valoarea monumentelor sculpturale și ale monetelor din epoca Flaviilor. Această lipsă de proporție nu exclude legătura dintre monumentele citate și reliefurile noastre astfel încât reliefurile dela Grădiște nu se leagă exclusiv numai de monumentele orientale.

*

La fel stăm și cu reprezentarea din profil a celui învins. Această atitudine este caracteristică artei egiptene. O legătură între monumentele egiptene și al nostru însă, având în vedere marea distanță în spațiu și timp ce le desparte, nu e verosimilită. Luând în considerare nivelul scăzut în ce privește pregătirea artistului nostru și având în vedere că executarea profilului perfect (se cioplește nu-

mai un singur picior și o singură mână) se află des și în arte primitive și mai mult, se găsește și pe o monetă a lui Vespasian¹¹⁰) cred că e mai bine, dacă, pe baza profilului perfect nu facem legătură strânsă între relieful nostru și artele din teritoriile mai îndepărtate, ci atribuim ignoranței artistice și tehnice a meșterului această particularitate.

* * *

Anumite lucrări ca: A) reliefurile *b și d* de pe ulciorul 2 din tezaurul dela Sânnicolaul-Mare (Torontal¹¹¹) (pe care biruitorul ce duce pe cel învins de păr e cu mult mai mare decât prisionierul, leopardul sau chiar și calul), sunt lucrări care au puternice legături cu arta orientală, sasanidă sau, cum arată G. Supka, cu arta greco-budistă¹¹²); B) căldarea de argint dela Gundestrup, (Jütland), pe care zeitățile sunt mult mai mari decât celelalte viețuitoare, oameni sau animale, vas care după Drexel¹¹³), atât în timp cât și în spațiu, nu stă departe de locul și timpul, unde și în care a luat ființă monumentul nostru, și a cărei ornamentații sunt, în parte, foarte ușor de pus în legătură de Drexel¹¹⁴) și Supka¹¹⁵), cu arta persană-indică și în sfârșit ca (C) metopa 8 de pe *Tropaeum Traiani*¹¹⁶) cu animalele cu picioare comune, ne pot face să ne punem întrebarea că, oare monumentul dela Grădiștea-de-Munte, nu a luat ființă înafara hotarelor culturale și artistice greco-romane, fiind opera unor barbari care au urmat concepția artei orientale, eventual operă a unei arte specific dacice?

Ori cât de mult ne-ar tenta această posibilitate, totuși, având în vedere că nici unul dintre monumentele orientale nu ne arată mai de aproape un prototip al nostru¹¹⁷), nici măcar atât cât se aseamănă cu cele citate mai sus din arta romană și că legătura monumentului nostru cu artă orientale se referă mai mult la unele concordanțe în concepția artistică a monumentului, nu putem încă afirma că există o legătură strânsă între monumentul nostru și arta orientală sau că

monumentul a luat ființă înafara (la Nordul) hotarelor artistice și culturale greco-romane, independent de acestea, sau că a luat ființă sub influența orientală ca operă barbară sau eventual ca manifestare artistică exclusiv dacică.

O analogie perfectă nu i-am aflat nici în arta greco-romană. Eu totuși cred că monumentul nostru este o imitație a unor lucrări greco-romane făcute sub influență orientală.

* * *

Am amintit că nu e probabil ca monumentul dela Grădiște să fie un monument funerar, sau un monument care să reprezinte o luptă de gladiatori. El nu reprezintă o anumită scenă de război care s'a petrecut de fapt, înfrângerea unui anumit inamic, a unei persoane, ci înfrângerea inamicului în general: simbolizează *victoria*. De aceea cred că Dacii l-au ridicat în amintirea unui războiu terminat cu bine. Și deoarece o victorie mai mare pretinde un monument mai mare, cred că trebuie pus în legătură cu o biruință însemnată și nu cu o bătălie de mână a doua căci relieful nostru după toate probabilități a făcut parte dintr'un monument impunător și destul de mare. La început am amintit că împreună cu el s'a aflat și un alt relief. Vom vorbi și despre aceasta într'o altă lucrare. Acum amintim numai că G. Finály¹¹⁸⁾ și după el Pârvan¹¹⁹⁾ cred pe baza schiței lui Neugebauer că pe acest monument se află săpată o copie mărită după stampila de pe cărămizi a legiunei Flavia Felix și că prin aceasta Dacii voiau să amintească o înfrângere a acelei legiuni¹²⁰⁾.

Suntem de aceeași părere cu Finály și Pârvan, anume că monumentul dela Grădiște, păstrat în Muzeul din Deva, *se referă, fără îndoială, la vre-o biruință mai de seamă a Dacilor. Intrucât cele două monumente (relieful nostru și monumentul cu stampila legiunii) au fost aflate împreună, putem crede că și pe vremuri au fost înălțate lângolaltă, prea probabil împreună cu alte monumente în parte de Est a zidului cetății dela Grădiște, ceea ce*

înseamnă că pe vremuri la locul semnalat a existat un monument dacic triumfal mai mare, compus din mai multe reliefuri prin care Dacii urmăreau să immortalizeze vreo biruință a lor.

Dacă într'adevăr monumentul din urmă avea să amintească înfrângerea Legiunii a IV Flavia Felix, fapt neîndoielnic — și dacă ambele (deci și al nostru) se referă la aceeași biruință, atunci e sigur că monumentul studiat aci a fost ridicat între anii 70—105 d. Chr. căci *Vespasian* a înființat legiunea în primăvara anului 70 d. Chr.¹²¹), iar cetățile dace durează până la 105—107, când sunt nimicite de Romani. Sau și mai exact, luând în considerare că legiunea după înființare a staționat la început în *Burnum* (Dalmația) de unde abia pe la 86 e adusă în *Moesia Superior*, probabil la *Viminacium*, putem socoti anii 86—105 d. Ch., ca dată a ridicării monumentului. În acest interval, cel mai însemnat războiu câștigat de Daci, la care se poate referi monumentul nostru, este cel purtat de Domițian între anii 85—89 d. Chr. S'ar părea că acestei afirmații i-se opune faptul că Domițian fiind obligat să dea lui Decebal măștrii și ingineri, acestora nu li-se poate atribui un monument cu un nivel artistic atât de scăzut. Dacă ne gândim însă că Domițian desigur că nu a trimis din oamenii lui pe cei mai buni și mai talentați, atunci este explicată și execuția puțin dibace a monumentului, lăsând verosimilă supoziția, că el a fost ridicat în amintirea încheierii cu succes a războiului cu Domițian dintre anii 85-89 d. Chr. Această afirmație nu se poate face însă cu toată hotărârea căci au putut să ridice monumentul și după războiul din anii 101-102, care asemenea s'a încheiat destul de mulțumitor pentru Decebal. Mai probabilă însă e supoziția primă. Un fapt însă e aproape sigur: *monumentul a fost ridicat în amintirea unui războiu la care a luat parte — și a fost bătută — și legiunea IV Flavia Felix*¹²²).

* * *

Așa dar monumentul dela Grădiștea-de-Munte — a cărui origine e de pus între anii 86—105 d. Chr., — se apropie mai

mult, atât ca împărțire a spațiului reliefat, a grupării figurilor, cât și în ce privește armele, îmbrăcămintea, așezarea în profil a persoanelor (o mână, un picior) și înfățișarea mai impunătoare a învingătorului față de reprezentarea cu mult mai mică a celui învins, de monumentele datate în ultima treime a sec. I. d. Chr. care reprezintă călărețul învingător și de unele reprezentări de pe reversul monetelor Flaviilor și ale lui Traian. Asemănare perfectă nu au nici cu acestea¹²³. Deoarece este foarte puțin probabil ca monumentul nostru să fie o operă concepută independent, și având în vedere că nici celelalte monumente citate de noi nu sunt opere originale ci copii după alte lucrări anterioare, *nu putem spune altceva decât că, monumentul nostru ridicat, probabil, în amintirea biruinței Dacilor asupra lui Domițian, sau eventual a terminării războiului I al lui Traian (86—105 d. Chr.), a fost executat după o statuă sau un relief de natură orientală helenistică sau romană, făcute pentru vreun oraș din provinciile învecinate (Moesia), deci după un model pătruns de multă influență răsăriteană sau a fost făcut de un meșter de concepție orientală.*

Continuarea săpăturilor la Grădiștea-de-Munte vor scoate la iveală, desigur, și alte monumente. Până atunci să ne mulțumim cu ceea ce putem conclud din acest singur monument sculptural dacic rămas până la noi. Un fapt totuși se desprinde din cele arătate: Dacii, deși se aflau înafara teritoriului greco-roman, totuși, cunoșteau, chiar înainte de cucerire, multe din tainele artei sculpturale cultivate de aceștia, așa încât putem spune că afirmația lui Pârvan: „*Dacii vor învăța a ciopli chipurile umane abea după ce se vor fi așezat Romanii la noi*“¹²¹), nu mai este întemeiată.

NOTE

¹⁾ *Hon és Külföld*, 1847, p. 362; apoi în opera lui rămasă nepublicată: *Útmutató... a három Daciakban*. Prelucrarea C. Vol. I, p. 36, § a și Desemne Vol. I, pl. XLIX, fig. a.

²⁾ *Bullettino dell' Istituto di Corrispondenza Archeologica*, 1848, p. 34.

³⁾ *Dacien*. Kronstadt, 1851, p. 101 n. 14. L'a publicat din nou G. Finály, *Archaeologiai Értesítő*, 36—1916, pag. 29 și 27, apoi *Archäologischer Anzeiger*, 40—1925, col. 301—302.

⁴⁾ *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, Hermannstadt 1876, p. 39.

⁵⁾ *Rövid kalauz a Hunyadmegyei történelmi es régészeti társulat múzeumának látogatói számára*, Déva, 1890, p. 6; *A hunyadmegyei tört és rég. társulat Evkönyve*, VI. 1889—90, p. 111; *Hunyadvármegye története*, Budapest, 1902, Vol. I p. 20; *Hunyadvármegyei kalauz*, Kolozsvár, 1902, p. 140.

⁶⁾ *Archaeologiai Értesítő*, 36—1916, p. 27, 29; *Archäologischer Anzeiger*, 40—1925, col. 301—302.

⁷⁾ *Getica*, București, 1926, p. 480—481.

⁸⁾ *Útmutató...* Prelucrarea C. Vol. I, p. 36, § d.

⁹⁾ G. Finály a publicat, în *Archaeologiai Értesítő*, 36—1916 p. 27, fig. 3 (în colțul stâng de jos), desenul, făcut de Neigebaur despre acest relief; tot despre el au scris Finály, *Arch. Ert.* 35—915, p. 374 și 36—1916, p. 28—29 și 40 apoi în *Archäologischer Anzeiger*, 40—1925, col. 303—304 (col. 301—302, fig. 3 desenul lui Neigebaur); în sfârșit V. Pârvan, *Getica*, p. 480.

¹⁰⁾ Desemne, Vol. I, pl. XLIX, fig. c.

¹¹⁾ Fotografia a fost publicată de Finály, *Archaeologiai Értesítő*, 36—1916, p. 38, fig. 9.

¹²⁾ Ca orientare confer. fig. 3 din D. M. Teodorescu, *Cetatea dacă dela Grădiștea-Muncelului în Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice Secția pt. Transilvania*, 1930—931, p. 51. Groapa amintită se află cam în dreptul literei h, iar basinul de piatră, dela aceasta spre apus, lângă fața internă a zidului de cetate. Izvorul, situat dela acestea spre Nord, se vede exact în acest plan de situație.

¹³⁾ *Hunyadvármegye története*, Vol. I, p. 20. N'am putut stabili mai de-aproape când a fost transportat. În „*Rövid kalauz*” apărut în 1890, la arătat ca monument așezat în muzeul din Déva, unde se află și acum.

¹⁴⁾ *Archäologischer Anzeiger*, 26—1911, col. 348; *Archaeologiai Értesítő*, 36—1916, p. 42; Teglás spune că monumentul este din margă dela Sântămăria de Piatră (*Hunyadvármegyei tört. es rég. társulat Evkönyve*, VI. 1889—90, p. 111).

¹⁵⁾ Din desenul lui Fodor (fig. 3) s'ar părea că partea de sus a monumentului lipsește. E o greșeală a desemnatorului. Dealtfel se pare că acesta a desemnat monumentul din memorie, după ce îl văzuse.

¹⁶⁾ După desenul lui Fodor s'ar părea că persoana în picioare a avut un coif pe cap. Se prea poate, cu precizie însă nu putem susține acest lucru. La Neigebaur (fig. 4) e arătat cu fața frumoasă și cu părul pieptănat înapoi. Desenul lui însă e foarte departe de a fi o reproducere fidelă a monumentului așa încât nu îl luăm în discuție.

¹⁷⁾ Dahremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités*, Vol. II, p. 786, fig. 2741; Salomon Reinach, *Repertoire de reliefs grecs et romains*, Vol. II, p. 3, fig. 4.

¹⁸⁾ G. Macdonald, *The roman wall in Scotland*, ed. II, Oxford, 1934, pl. LXIV, fig. 1 (*C. I. L. VII. 1130*) și pl. III, fig. 2 (*C. I. L. VII. 1088*); Ritterling, Pauly—Wissowa—Kroll, *Realencyclopädie* Vol. XII, 2 col. 1463.

¹⁹⁾ S. Reinach, *Repertoire de reliefs*, vol. II, p. 59, fig. 1; C. Cichorius, *PWRE*, vol. I, col. 1252; *C. I. L. XIII. 8308*; K. Schumacher, *Germanendarstellungen*, Mainz, 1935, p. 21, pl. 26, fig. 82.

²⁰⁾ Fr. Koepp, *Die Römer in Deutschland*, Leipzig, 1905, p. 126, fig. 119; *Römische Bildkunst am Rhein und an der Donau (Bericht der römisch-germanischen Kommission,*

XIII. 1921, p. 17); *Die Grabdenkmäler (Germania Romana, Bamberg, 1926, vol. III, ed. II.)* pl. VII. fig. 2 și p. 33; C. Cichorius, *PWRE*, vol. IV. p. 340—341; C. I. L. XIII. 7585; S. Reinach, *Repertoire de reliefs*, vol. II. p. 94, fig. 1; S. Ferri, *Arte romane sul Reno*, Milano 1931, p. 64; Schumacher, *o. c.* p. 19, pl. 24, fig. 77.

²¹⁾ L. Lindenschmidt, *Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*, vol. III. 1881, fasc. VIII. pl. 4; C. Cichorius, *PWRE*, vol. I. col. 1252; Fr. Koepp, *Die Römer in Deutschland*, p. 73, fig. 69, *Römische Bildkunst*, p. 14, 15, 16, *Die Grabdenkmäler*, ed. II. pl. VII. fig. 3 și p. 33; C. I. L. XIII. 7029; S. Reinach, *Repertoire de reliefs*, vol. II. p. 70, fig. 5; S. Ferri, *Arte romane sul Reno*, p. 63, fig. 2; Schumacher, *o. c.* p. 20, pl. 24, fig. 78.

²²⁾ L. Lindenschmidt, *Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*, vol. I. 1864, fasc. II, pl. 6, fig. 2; Dahremberg—Saglio, *Dictionnaire des antiquités*, vol. IV. 2, col. 1420, fig. 6522; C. I. L. XIII. 7023; C. Cichorius, *PWRE*, vol. I. col. 1237—1238; S. Reinach, *Repertoire de reliefs*, vol. II. p. 72, fig. 7; Fr. Koepp, *Römische Bildkunst*, p. 16 și *Die Grabdenkmäler*, ed. II. pl. IX. fig. 1 și p. 34; S. Ferri, *Arte romane sul Reno*, p. 65, fig. 4; Schumacher, *o. c.* p. 20—21, pl. 24, fig. 81.

²³⁾ Fr. Koepp, *Die Grabdenkmäler*, ed. II. pl. VII. fig. 1 și p. 33, apoi *Römische Bildkunst*, p. 16; C. I. L. XIII. 7025; Schumacher, *o. c.* p. 22, pl. 26, fig. 84.

^{23 a)} Schumacher, *o. c.* p. 20, pl. 25, fig. 79.

²⁴⁾ S. Reinach, *Repertoire de reliefs*, vol. III. p. 527, fig. 2. După Fr. Koepp, *Römer in Deutschland*, p. 64, îl citează. În ediția din 1905 însă care îl stă la dispoziție, nu figurează.

²⁵⁾ L. Lindenschmidt, *o. c.*, vol. I. 1864, fasc. 3, pl. 7, fig. 1—2; C. I. L. XIII. 6233—6234; C. Cichorius, *PWRE*, vol. I. col. 1247—1248; Dahremberg—Saglio, *Dictionnaire des antiquités*, vol. IV. 2, p. 1314, fig. 6421; S. Reinach, *o. c.*, vol. II. p. 91, fig. 2—3; Fr. Koepp, *Römische Bildkunst*, p. 16, apoi *Grabdenkmäler*, ed. II. pl. VI. fig. 4 și p. 32 (numai *Carminius Ingenius*); Schumacher, *o. c.*, p. 18—19, pl. 23, fig. 72.

^{25 a)} Schumacher, *o. c.*, p. 19, pl. 23, fig. 74.

²⁶⁾ I. Hampel, *Budapest régiseget*, vol. IV. 1892, p. 68—69 și *Archaeol. Ertesítő*, 30—1910, p. 315 și 316, fig. 2; B. Kuzsinszky, *Balaton környékének az archaeológiája*, Budapest, 1920, p. 153 și 154, fig. 193.

²⁷⁾ Gr. Tocilescu, *Monumentul dela Adamclissi*, Wien 1895, p. 66, fig. 53—54. S'ar părea că aci este de clasat și reprezentarea de pe metopa 30 (p. 78, fig. 78) pe care „Decebal călare trece peste un barbar căzut”. Intrucât însă călărețul nu își înfinge lancea în cel de jos (imbrăcat la fel) — ci o ține înainte, dealungul calului care merge în galop, călărețul întors fiind cu partea de sus a corpului spre soldatul roman care vrea să-l străpungă — această reprezentare nu o putem clasa la cele precedente.

²⁸⁾ Fr. Koepp, *Die Römer in Deutschland*, p. 140—141, fig. 132—132 și p. 146.

²⁹⁾ Uneori sunt mai mulți. Pe cel al lui *Licaus* zac sub cal trei persoane nude. Pe cel dela *Bridgeness* patru (unul fără de cap). Pe cel dela *Castlehill* se află numai doi indivizi cu mâinile legate la spate, aceștia doi din urmă însă nu zac ci șed pe pământ. Cel dela *Felsődörgicse* ingenunchează. Pe monumentul dela *Schirstein* stă pe burtă. Pe monumentul lui *Andes*, germanul învins zace sub cal căutând cu mâna dreaptă ridicată să înfigă sabia în pieptul calului. Acest detaliu se deosebește total de celelalte. Nu e imposibil să avem de a face cu un fapt petrecut întocmai la care se referă reprezentarea, din care cauză s'a adus această schimbare modelului inițial.

³⁰⁾ Gr. Tocilescu, *Monumentul dela Adamclissi*, p. 65, fig. 52 și p. 67, fig. 55. Pentru a fi cât mai complet, mai amintesc un monument dela Augsburg (Fr. Koepp, *Die Grabdenkmäler*, ed. II. pl. VIII. fig. 3, și p. 33; Schumacher, *o. c.* pag. 18 și pl. 22, fig. 71), a cărui călăreț se aseamănă cu cei precedenți, în locul celui trântit la pământ însă nu se află decât un cap retezat. Deci nu poate figura între cele amintite de noi.

³¹⁾ F. Staehlin, *Die Thensa Capitolina, Mitteilungen des K. D. Archäologischen Instituts, Rom. Abt.* vol. 21—1906, p. 347, fig. 5 și p. 348; S. Reinach, *Repertoire de reliefs*, vol. I. p. 378, fig. 4 (reprezentarea din mijloc).

³²⁾ R. Engelmann, *W. R. Roscher Ausführliches Lexikon der Mythologie*, vol. II. 1, col. 1692; A. Furtwängler, *ibid.* vol. I. 2, col. 2210—2211.

³³⁾ C. I. L. III. 10969; *Archaeologiai Ertesítő*, 30—1910, p. 315, fig. 1; S. Ferri, *Arte romane sul Danubio*, Milano, 1933, p. 237, fig. 282 și p. 218; St. Paulovics, *Mannus* 26—1934, p. 137; Schumacher, o. c. p. 22, pl. 25, fig. 85.

³⁴⁾ Gr. Tocilescu, *Monumentul dela Adamclissi*, p. 71—72, fig. 64—65.

³⁵⁾ *idem*, p. 73, fig. 68.

³⁶⁾ *idem*, p. 74, fig. 69.

³⁷⁾ *idem*, p. 79, fig. 79.

³⁸⁾ *idem*, p. 72—73, fig. 66—67.

³⁹⁾ *idem*, p. 74, fig. 70.

⁴⁰⁾ *idem*, p. 81, fig. 83.

⁴¹⁾ Fr. Cumont, *Catalogue des sculptures et inscriptions antiques des Musées Royaux du Cinquantenaire*, ed. II. Bruxelles, 1913, p. 102—105.

⁴²⁾ *Archaeologiai Ertesítő*, 30—1910, p. 36, fig. 8; S. Ferri, *Arte romane sul Danubio*, p. 237, fig. 283.

⁴³⁾ L. Lindenschmidt, o. c., vol. I. 1864, fasc. 7, pl. 5, nr. 1; Koepp, *Die Römer in Deutschland*, p. 78, fig. 73 și p. 112; C. I. L. XIII. 7765; Schumacher, o. c., p. 37—38, pl. 38, fig. 151; E. Ritterling, *Das Kastell von Nieder-Bieber*, Berlin 1937, p. 23. Această carte a lui Ritterling mi-a fost pusă la dispoziție cu amabilitate de Dl. prof. univ. C. Daicovicu.

⁴⁴⁾ Ferri, *Arte romane sul Reno*, p. 232 fig. 144. Ferri la p. 216, nota 52, se referă, ca izvor, numai la „Haug, Nr. 37”. Eu, cu regret, însă nu am putut consulta nici această lucrare.

⁴⁵⁾ R. Forrer; *Strassbourg-Argentorate*, vol. II. p. 522—523, fig. 310 și pl. 126.

⁴⁶⁾ S. Ferri, *Arte romane sul Reno*, p. 216 nota 52, la acest grup înșiră și pe *Doris* și *Afrodita* de pe friza dela Pergam (S. Reinach, o. c., vol. I, pag. 206 și 209), căci și aceste două persoane își sprijinesc picioarele pe corpul de șarpe al giganților, la fel cu *Iupiter* dela Strassburg. Dar ele nu țin numai decăt aci. Din potrivă, mișcările lor par mai de grabă mișcări în lupte. Și R. Kekulé von Stradonitz este de aceasta părere (*Die griechische Sculptur*, ed. 2, Berlin, 1907, p. 307—310). Deci nu e vorba de o victorie încheiată (de o „călcare cu piciorul”), ci numai din întâmplare se aseamănă cu reprezentările care exprimă biruința. Pe ambele reliefuri, numai *Doris* și *Afrodita* stau astfel, ceilalți însă nu, pe nici una din reprezentări. Nici giganții nu par așa de grozav învinși după cum ar trebui să fie față de felul cum pune Ferri problema.

⁴⁷⁾ Că micile deosebiri nu trebuie să fie considerate separat ca tipuri nouă de reprezentare, e suficient să ne referim la următoarele cuvinte ale lui Koepp, (*Grabdenkmäler*, p. 10): „Auch zwei Steine, die ohne allen Zweifel Kopien eines und desselben Vorbilds sind und aus derselben Werkstatt stammen, wie die des *Romanus* und des *Annauso*, weisen doch einige kleine Unterschiede auf, wie in der verschiedenen Haltung und Ausstattung des Knappen hinter dem Reiter und darin, dass der Unterliegende im einen Fall das Gewand um den linken Arm geschlungen hat, was besonders nach einem griechischen Vorbild aussehen könnte, im anderen Fall einen Schild trägt“.

⁴⁸⁾ *Römische Bildkunst*, p. 14—18; *Grabdenkmäler*, p. 9—13, 16 și 17.

⁴⁹⁾ *Jahrbuch des K. D. Arch. Inst.* 10—1895, p. 204.

⁵⁰⁾ *Arte romane sul Reno*, p. 215.

⁵¹⁾ V. Pârvan, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării*, București 1923, p. 65, 78, etc.

⁵²⁾ *Der Belgrader Kameo*, *Jahrbuch des. D. Arch. Inst.* 37—1922, p. 28—29.

⁵³⁾ Cohen, ed. 2, *Vespasian*, n. 474; *Titus* n. 236; *Domițian* n. 483.

⁵⁴⁾ Cohen, ed. 2, n. 501, 508—510; Strack, n. 80, 360, p. 119; după încheierea războiului al doilea; C. Moisil, *Monetele împăratului Traian* (București, 1930) n. 16—17 (fig. 15—19). Moisil ne arată toate variantele

⁵⁵⁾ Cohen, ed. 2. n. 270.

⁵⁶⁾ Cohen, ed. 2. *Maximianus* n. 615; *Galerius*, n. 204, etc.

⁵⁷⁾ *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung*, vol. I. *Traianus* (Stuttgart, 1931), p. 120, nota 473.

58) Cohen, ed 2, n. 236. Inamicul se află complect sub cal, Strack la motivul cu călărețul victorios care este atât de răspândit, la nota 471 înșiră mai multe date literare. Între analogiile înșirate la nota 473 cea mai veche este figura de pe denarul lui *Licinius Nerva* (dela anul 48 în Chr. (Babelon, Vol II n. 23—24): călărețul învingător duce de păr pe cel învins. Această reprezentare nu este strâns legată de grupa acum amintită. Datarea monumentului funerar dela Mainz, citat de el (*Bonner Jahrbücher*, 108/109—1902, p. 211, n. 136, lucrare pe care regret că nu o posed), din epoca „*Claudiilor*“, apoi epoca hellenistică (dela primii împărați), a unor geme (A. Furtwängler, *Die Antiken Gemmen*, Leipzig, 1900, pl. 25 n. 52—53 și pl. 27, n. 39—41) nu pot fi socotite ca datări ce se rezimă pe baze sigure. Koepp (*Die römische Bildkunst, Grabdenkmäler*) și Rodenwaldt (*Der Belgrader Kameo*) arată din nou și hotărît că datările timpurii ale lui Furtwängler nu sunt întotdeauna sigure. Așa dar, se poate că au întrebuințat încă de timpuriu motivul nostru dar despre aceasta nu putem fi siguri. Epoca bronzurilor dela Perugia (Petersen, *Römische Mitteilungen*, XV. 1900, 314, fig. 21, operă pe care nu o am la dispoziție) nu o cunosc.

59) Die Römer, p. 83, 87, 111; Conf. și E. Ritterling, *Das Kastell von Niederbieber* p. 66—69.

59 a) o. c. p. 38.

60) F. Quilling asemenea s'a ocupat detaliat de semnificația și importanța reprezentării „călcării cu piciorul“ (*Die Iuppitersäule des Samus und Severus*, Leipzig, 1918), n'am putut cerceta însă nici această lucrare.

61) *Jahrbuch des D. Arch. Inst.* 37—1922, p. 27. Cu mai multe date, târzii, privitoare la „călcarea în picioare“.

62) G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques et romains, Musées imp Ottomans*, vol. II. (Constantinople, 1914) p. 316—320; A. Hekler, *Beiträge zur Geschichte der antiken Panzerstatuen (Jahreshefte d. Osterr. Arch. Inst. XIX/XX—1919*, p. 195, sqq. și p. 232, 235, 237).

63) *Theodosius*, Cohen, ed II. n. 53; *Honorius*, Cohen, ed. II. n. 44, M. Bernhart, *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, Halle, 1926, pl. 23, n. 1; *Constantinus III*. Cohen, ed. II. n. 5, Bernhart, pl. 23, n. 6; *Iovinus*, Cohen, ed. II. n. 1, Bernhart, pl. 23, n. 10; *Johannes*, Cohen, ed. II. n. 4, Bernhart, pl. 23, n. 12; *Avitus*, Cohen, ed. 2. n. 1, Bernhart, pl. 23, n. 16, etc.

64) Cohen, ed. II. n. 511, 512 = Strack, n. 83, 358, = Moșil, nr. 23 (27); Cohen, n. 406—410 = Strack, n. 366 = Moșil, n. 39 [55].

65) Cohen n. 113.

66) *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung*, vol. I. p. 113, nota 440.

67) Cohen, n. 239.

68) Cohen, n. 508—509 = Bernhart, pl. 77, n. 7.

69) Cohen, n. 13—14, 19 (din 48 în. de Chr.).

70) Cohen, n. 8.

71) Cohen, n. 404 [21 în. Chr.]; *idem*, n. 1—4 (28—27 în. Chr.); *idem*, n. 8, 360 (20 în. Chr.); *idem*, n. 358, 484—486 (20 în. Chr.); *idem*, n. 468 (39 în. Chr.), Cohen descrie sub picioarele lui Mars un coif și nu scutul, ori, dacă desemnul este bine făcut, nu are dreptate.

72) Cohen, n. 7.

73) Cohen, n. 16, 48 (41 d. Chr.).

74) Cohen, n. 224.

75) Cohen, n. 167—111, (74 și 80 d. Chr.)

76) *Vespasian*, Cohen, ed. II. n. 239 [71 d. Chr.] = Bernhart, pl. 86, n. 2 (fig. nr. 6 m. nr. 5); apoi Coh. 272—274 [72—73 d. Chr.] = Bernhart, pl. 37, n. 11 [Neptun cu piciorul drept pe sferă]; *Titus*, Coh, n. 113 [72—73 d. Chr.], apoi Coh., 391 = Bernhart, pl. 86, n. 5 [fig. n. 6 m. n. 9. Titus în mâna dreaptă cu lancea în mod vertical, cu piciorul stâng pe o sferă] și în sfârșit Coh., 64 [77—78 d. Chr., Roma șezând pe un scut asemenea își sprijinește picioarele pe un coif]. Strack susține spre deosebire de Rodenwaldt că acest tip a existat mai întâiu la *Vespasian* și apoi la *Titus*. Întrucât însă ambele monede se referă la acelaș eveniment: supunerea *Judeei* de către Titus la 70 d. Chr., între cele două monete nu putem admite

un interval prea mare, chiar și dacă ele aparțin la doi împărați. N'au putut fi executate decât de acelaș gravor, fiind ambele urmarea influenței artistice orientale. Ele nu pot fi discutate, deci, decât împreună.

⁷⁷⁾ Coh., n. 503—508 [85—91 d. Chr. în fiecare an] = Bernhart, pl. 77, n. 7; Coh., n. 135—137 [85—87 d. Chr.] = Bernhart, pl. 85, n. 3.

⁷⁸⁾ Coh., n. 254, 511, 512 = Strack, n. 54, 83, 358 [fig. n. 6 m. n. 8] = Moasil n. 1 [1], 27 [23].

⁷⁹⁾ Strack, *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung*, vol. 1. p. 107.

⁸⁰⁾ Coh., n. 247, 450 = Strack, n. 521, 165 = Moasil n. 26 [33].

⁸¹⁾ Coh. Strack, *o. c.*, vol. I p. 107, 108, 111.

⁸²⁾ Coh., n. 527—528 = Strack, n. 82 = Moasil n. 18 [20].

⁸³⁾ Coh., n. 406—410 = Strack, n. 366, conf. și p. 113 = Moasil nr. 39 [55].

⁸⁴⁾ Coh., n. 386—390 = Strack, n. 371, conf. p. 118 = Moasil, n. 29 [36—37].

⁸⁵⁾ Coh., n. 376 = Strack, n. 89 și p. 118 = Moasil, 25 [29].

⁸⁶⁾ Coh., n. 525 = Strack, n. 383 = Moasil, n. 11 [9].

⁸⁷⁾ Coh., n. 120, 118 = Strack, n. 156—157. Moasil, 20[22], 21, etc.

⁸⁸⁾ Coh., n. 39 = Bernhart, pl. 84, n. 2 = Strack, n. 472—474 și p. 37, 223.

⁸⁹⁾ Înșirarea lor v. la nota 63. Țin se observ că dacă pe original de fapt ar exista acea încălțăminte pe care o dă Fodor în desemn, atunci acest amănunt ne ar conduce, în ce privește monumentul nostru, în această epocă târzie [în ultimii ani ai secolului al IV-lea și în prima jum. a sec. al V-lea]. Însă deoarece pe monumentul nostru nu figurează acea încălțăminte și nu a existat nici când l'a văzut Fodor [căci monumentul e întreg în această parte], nu putem accepta desemnul lui Fodor pentru ca sprijiniți pe acest amănunt să datăm monumentul dela Grădiște într-o epocă așa de târzie.

⁹⁰⁾ *Jahrbuch des D. Arch. Inst.*, 37—1922, p. 27.

⁹¹⁾ *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung*, vol. I. p. 113.

⁹²⁾ *Jahreshefte des österr. Arch. Institut.* vol. 19/20—1919, p. 193—194.

⁹³⁾ S. Ferri, *Arte romane sul Reno*, 215—216, în legătură cu reprezentările de luptă ale călărețului cu pedestrul, de pe monumentele funerare, din ținutul Riuului, face observația foarte justă că or cât ar fi de sigur că aceasta reprezentare are ca prototip monumentul funeral lui Dexileos, fiul lui Lysanias [414—394 in. Chr.], totuși nu ar fi greu de demonstrat că „Dexileos” nu este de loc un punct de plecare, nici o creație, pentru că motivul învingătorului care calcă în picioare pe învins aparține deja artei asiriene și persiene cum e relieful dela Bisutun al lui Darius din sec. VI. in Chr. [Fr. Sarre, *Iranische Felsreliefs und Alterthümer*, pl. XXXV; Fr. Sarre, *Die Kunst des alten Persien*, Berlin, 1922, pl. 3, aceasta cartă din urmă a lui Sarre mi a fost pusă la dispoziția cu amabilitate de Dl. prof. univ. Cor Petranu] pe care domnitorul calcă cu piciorul stâng pe regele dușmanului care stă pe spatele și ridică picioarele în sus până la genunchiu, iar cu mâinile ridicate cere îndurare [reprezentarea de pe pl. 52, din Sarre, *Die Kunst*, citată de Ferri nu se ține strict aici fiindcă regele nu calcă pe inamicul cu care stă în luptă, ci pe un alt, care e mort] sau cum este relieful I. sasanid dela Naks i Rustem, pe care caii lui Ardasir și Ormyzd se sprijinesc cu câte un picior pe capul lui Artaban și Ahriman (Fr. Sarre, *Iranische Felsreliefs* pl. V). De fapt o aflăm și în arta egipteană. Amenophis al II-lea [1449—1446 in. Chr.] de ex [în acea pictură în care el e reprezentat în brațele unei divinități] își sprijinește picioarele pe o scândură care stă pe spatele unor prizonieri în genunchiat și legat cu mâinile la spate [G. Perrot, — Ch. Chipiez, *Histoire de l'art*, vol. I. Paris, p. 1882, p. 279, fig. 175]. Se pare că o variantă a acestei concepții este și acel relief persian în care tronul marelui împărat se sprijinește pe umerii unor indivizi [Perrot-Chipiez, *o. c.*, vol. V. p. 794, fig. 470], sau acel relief dela Naks i Rustem [Fr. Sarre, *Iranische Felsreliefs*, pl. III] de deasupra ușii mormântului unui Achmenid, pe care relieful împăratul, care aduce jertfe pe un altar, e reprezentat stând pe un suport, ținut pe brațe de niște sclavi.

⁹⁴⁾ Cohen, ed. II. n. 504 [177 d. Chr.], Bernhart, pl. 35, n. 10: *Iupiter* întors spre stânga, cu mâna stângă întinsă orizontal înainte, cu dreapta ridicată în sus — la fel cu

poziția mâinii călăreților cu lancea — stă gata să lovească în inamicul de dinaintea lui mult mai mic și neînarmat pe a cărui picior stâng calcă. Învingutul se ridică puțin cu partea superioară a corpului, cu cotul stâng se reazimă pe pământ, iar mâna dreaptă, puțin ridicată în sus, o întinde spre Iupiter. Piciorul stâng se află aproape complet pe pământ; cel drept e ridicat dela genunchi în sus.

^{95]} *Jahrbuch des D. Arch. Inst.* 37—1922 p. 25.

^{96]} *Archaeologiai Ertésítő*, 46—1932/33 p. 18—21.

^{97]} A. Springer, *Die Kunst des Altertums*. vol. I. ed. 10, Leipzig, 1915, p. 58, fig. 133; H. Schäfer — W. Andrae, *Die Kunst des alten Orients*, Berlin, 1925, *Propyläen Kunstgeschichte*. vol. II. p. 454.

^{98]} Springer, *o. c.*, p. 59 fig. 138; Schäfer-Andrae, *o. c.*, p. 465.

^{99]} Schäfer-Andrae, *o. c.*, p. 183.

^{100]} Perrot-Chipiez, *o. c.*, vol. I. p. 279, fig. 175; p. 127, fig. 85; p. 22, fig. 13; p. 277, fig. 174; p. 443, fig. 254; Fr. W. Freiherr von Bissing, *Denkmäler ägyptischer Sculptur* [München, Bruckmann] pl. 2, 15, 16, 16a, 18, 33, 33a, 76, 78, 79, 85, 87, 90, 91a, 92, 93, 93a, 95, 98, 101; Springer, *o. c.*, vol. I. p. 48, fig. 112; Schäfer-Andrae, *o. c.*, p. 182, 183, 185, 211, 212, 238, 241, 243, 246, 247, 254, 288, 289, 346, 351, 356, 359, 366—369, 376, 377, 440.

^{101]} Perrot-Chipiez: *o. c.*, vol. II. pl. 10; E. Mahler, *Babylonia es Assyria*, Budapest, 1906, p. 157, 93; Schäfer-Andrae, *o. c.*, p. 454, 456, 457, 477, 487, 488, 506, 507, 524, 526, 529—531, pl. 32.

^{102]} Perrot-Chipiez, *o. c.*, vol. V. p. 790, fig. 469, p. 794, fig. 470, p. 795, fig. 471, p. 775, fig. 463, p. 776, fig. 464; Springer, *o. c.*, vol. I. p. 100, fig. 214; Schäfer-Andrae, *o. c.*, p. 551, 570; Fr. Sarre, *Iranische Felsreliefs*, p. III, VII, XI, XXIII—XXV, XXXV, XXXVIII, XXXIX, XLII, XLV.

^{103]} Reinach, *o. c.*, vol. I. p. 101, vol. II. p. 160, 267, 438, vol. III. p. 169, 352, 353; Dahremberg-Saglio, *o. c.*, vol. IV/1. p. 54, fig. 5299; Roscher, *o. c.* vol. III/1. p. 157; Furtwängler, *o. c.*, vol. III. p. 453—458; Rodenwaldt, *Jahrbuch des D. Arch. Inst.* 37—1922, p. 17—38; P. Bienkowski, *Les celtes dans les arts mineurs greco-romains*, Cracow, 1928, p. 197—198, fig. 261—262; Koepp, *Die Römer in Deutschland*, p. 78, fig. 73, p. 105, fig. 98; Koepp, *Die Grabdenkmäler*, pl. XIII, fig. 1.

^{104]} Cohen, ed. II, n. 504 = Bernhart, pl. 35, n. 10; conf. nota 94 [177 d. Chr.].

^{105]} *Jahreshefte des Österr. Arch. Institutes*, vol. XIX/XX—1919, p. 230, fig. 158 și p. 233, fig. 161 apoi p. 235.

^{106]} Coh., n. 39 = Bernhart, pl. 84, n. 2 = Strack, n. 472—474 [115—116 d. Chr.]; Coh., 406—410 = Strack, 366, Coh., 386—390 = Strack, 371, Coh., 376 = Strack, 89; Coh., 501, 508—510 = Strack, 80, 360, [după războiul al doilea, începând cu 107—108]; Coh., 254, 511, 512 = Strack, 54, 83, 358; Coh., 527—528 = Strack, 82 [după primul războiu, între anii 102—105].

^{107]} Coh., 503—508 = Bernhart, pl. 77, n. 7 [85—91 d. Chr. în fiecare an].

^{108]} Coh., 391 = Bernhart, pl. 86, n. 5.

^{109]} Coh., 239 = Bernhart, pl. 86, n. 2 (71 d. Chr.).

^{110]} Coh., 225 (nu se vede decât mâna dreaptă a Judeei).

^{111]} J. Hampel, *Altertümer der frühen Mittelalter in Ungarn* vol. III, pl. 292 și 294; *Arch. Ért.*, 4—1884, p. 8, fig. 3, p. 11, fig. 5; vol. 35—1915, pl. 1.

^{112]} *Arch. Ért.*, 34—1914 p. 89—92.

^{113]} Drexel, *Über den Silberkessel von Gundestrup*, *Jahrbuch des K. D. Arch. Ist.*, 30—1915, pl. 1 și p. 1—36.

^{114]} *idem*, p. 19 nota 1.

^{115]} *Arch. Ért.*, 34—1914, p. 9.

^{116]} G. Tocilescu, *Monumentul dela Adamclissi*, p. 67, fig. 56.

¹¹⁷⁾ Reprezentarea de pe placa mică de piatră a lui *Menes-Nar-mer* [Fr. W. Freih. von Bissing, *Denkmäler ägypt. Sculptur*, pl. 2; Schäfer-Andrae, *o. c.*, pl. 183 și p. 578]. Probabil că aceasta este cea mai veche prezentare a acestei reprezentări. Împăratul, cu coroana Egiptului superior, mergând spre stânga, în stânga ridicată în sus ține un buzdu-gan, iar cu dreapta prinde de păr pe inamicul din fața lui care stă în genunchi, cu spatele spre el și care lasă jos mâinile în formă de predare.

¹¹⁸⁾ *Arch. Ert.* 35—1915, p. 374; 36—1916, p. 28—29 și p. 40, apoi *Arch. Anzeiger*, 40—1925 col. 303—304.

¹¹⁹⁾ *Getica*, p. 480.

¹²⁰⁾ Lui Finály îi pare foarte curios că Dacii au cioplit în marmoră stampila mărită a *Legiunii a III-a Flavia Felix*. Să ne gândim însă la un fapt. Acest semn se afla atât pe *signum*-ul legiunii, pe cărămizile făcute de ea, cât și pe toate lucrurile care îi aparțineau. Dacii au considerat, deci, acest semn al Legiunii ca cel mai caracteristic, poate că l'au privit ca totem al legiunii. Din cauza aceasta l'au reprezentat pe monumentul „co-memorativ“. Ei nu au cioplit, deci, în marmoră sigilul legiunii ci cel mai caracteristic semn oficial, semnul care înaintea Daciilor reprezenta legiunea însăși.

¹²¹⁾ Conf., Ritterling, Pauly-Wissowa-Kroll, *Realencyclopädie*, vol. XII/2 col. 1540—1542.

¹²²⁾ Nu este imposibil ca, dacă, pe lângă legiunea a IV F. F., au luat parte și alte trupe, să fi figurat și numele acestor trupe pe monument. La săparea laturii de Est va trebui să fim cu băgare de seamă, căci aci ne putem aștepta la eventuale descoperiri, care ar putea arunca o lumină vie asupra forțelor armatei romane care au luptat cu Dacii.

¹²³⁾ Deosebirile acestuia din urmă, față de alte monumente aparținătoare artei provinciale din epoca imperială mai nouă, o simțim mai bine atunci când îl comparăm cu reliefurile de pe Tropaeum Traiani, căci nici acesta nu se deosebește prea mult (nici ca epocă nici în ce privește felul execuției) de monumentul dela Grădiște.

¹²⁴⁾ *Getică*, p. 624.

EIN DAKISCHES RELIEF AUS DER DAKENBURG VON GRĂDIȘTEA-MUNCELULUI

(AUSZUG)

Die alten Beschreibungen und Zeichnungen (*Abb. 3—4*) von Andreas Fodor von Lugos und J. F. Neugebauer beweisen, dass das jetzt im Devaer Museum aufbewahrte Relief (*Abb. 1*) in der Burg von Grădiștea-Muncelului gefunden worden ist und zwar neben der östlichen Burgmauer. Aus den örtlichen Verhältnissen lässt sich mit grosser Wahrscheinlichkeit folgern, dass das Relief nicht zur Aussen, — sagen wir, bürgerlichen Siedlung gehört hat, sondern in der eigentlichen Burg auf der Burgmauer gestanden ist. Wie die *Abb. 2* zeigt, ist in der Mitte der Rückenfläche der Steinplatte eine senkrechte Rinne von halbkreisförmigen Querschnitt eingegraben. Wenn man berücksichtigt, dass sowohl der ebene, als auch der vertiefte Teil der Rückenfläche mit dergleichen Sorgfalt behauen ist, wie die Oberfläche der Seitenwände und der gegenüberliegenden Wand der Platte, wenn man weiterhin in Betracht zieht,

dass die Platte überall von gleichartiger Patina bedeckt ist, so ist es augenscheinlich, dass alle Oberflächen gleichzeitig behauen worden sind und dass auch der halbkreisförmige Einschnitt nicht später, also nachträglich ausgehauen worden ist. Wir können es deshalb als wahrscheinlich ansehen, dass das Relief seinerzeit nicht bis zur Hälfte in die Mauer eingelassen gewesen ist, sondern an eine Säule von kreisförmigen Durchschnitt angelehnt aufgestellt war. (Jeder Ausflügler bewundert die Bruchstücke solcher Säulen im südöstlichen Winkel der Burg.)

Neben diesem Relief ist auch noch ein anderes gefunden worden. Auf Grund von Neigebaur's Skizze, vermutet G. Finály und nach ihm ebenso V. Pârvan, dass dieses zweite Relief eine in Marmor gemeisselte vergrößerte Kopie des Ziegelstempels der *Legio IV Flavia Felix* darstellt. Es erscheint Finály zwar sehr eigentümlich, dass die, die das Relief angefertigt haben, gerade einen Ziegelstempel nachgebildet haben, er deutet dies dann aber doch so, dass sie mit der Nachbildung des Ziegelstempels irgend eine Niederlage der Legion verewigen wollten. Anbetracht dessen, dass die beiden Reliefs nahe beieinander zum Vorschein gekommen sind, und beide je einen Sieg versinnbildlichen, können wir annehmen, dass sie seinerzeit tatsächlich nebeneinander aufgestellt gewesen sind. Ja es können eventuelle auch andere Reliefs noch neben ihnen gestanden haben, so dass die erwähnte Stelle der östlichen Burgmauer ein aus mehreren nebeneinander aufgestellten Reliefs bestehendes Denkmal zierte, das irgend einen grösseren Sieg der Daken darstellte und verewigte. Wenn Finály's Ansicht zutreffend ist, dann kann dieses Relief nur zwischen 86—105 n. Chr. entstanden sein. Früher nicht, weil die durch Vespasian im Frühjahr 70 aufgestellte und zuerst in *Burnum* (Dalmatien) stationierte Legion um das Jahr 86 nach *Moesia Superior* kommandiert worden ist, so dass es damals zum ersten Mal zwischen ihr und den Daken zu ernsteren kriegerischen Zusammenstößen gekommen sein kann. Später kann das Relief nicht entstanden sein, weil die Burg im Feldzug von 105—107 endgültig zerstört worden ist. Auf jeden Fall müssen wir es als sicher ansehen, dass diese Reliefs zur Erinnerung an die Zurückschlagung eines solchen römischen Angriffs angefertigt worden sind, an dem die *Legio IV Flavia Felix* auch teilgenommen hat und während dessen sie eine schwere Niederlage erlitten hat. Diesbezüglich müssen wir in erster Linie an die siegreiche Beendigung des gegen Domitian zwischen 85—89 n. Chr. geführten Krieges denken. Der Feldzug Traians von 101-102 n. Chr. kommt erst in zweiter Linie in Betracht, denn obzwar dessen Abschluss vom Gesichtspunkt Dezebals aus betrachtet, gleichfalls noch als ein nicht unbedeutender Sieg aufgefasst

werden kann, so müssen wir andererseits doch wieder fragen, ob Dezebal, der dazumal seine ganze Kraft und Zeit auf die Wiederbefestigung der Burgen wenden musste, die notwendige Zeit und Arbeitskraft für die Ausführung dieses Denkmals, das die Verteidigungsmöglichkeit seines Landes faktisch nicht, sondern höchstens moralisch und seelisch steigern konnte, wird haben erübrigen können?

Ich habe in der mir zur Verfügung stehenden Fachliteratur nur ein einziges unsern Relief unmittelbar analoges gefunden: das Karlsruher Relief Nr. C. 3499 (*Abb. 5*). Leider kenne ich nicht die ganze auf dieses bezügliche Literatur. Ich kenne allein S. Ferri's kurze Bemerkungen, der von dem Relief nur soviel sagt, dass es „Juppiter e mostro anguivo“ wiedergibt und der es — Wie den einen Giganten niedertretenden Juppiter des Strassburger *crux signi* und die in ähnlicher Handlung dargestellte Aphrodite und Doris vom Fries des Altars von Pergamon — für eine hellenistische, römische Parallele des einen Besiegten niedertretenden Siegertypus ansieht. Das Karlsruher Relief ist — abgesehen von der umgekehrten Anordnung der Figuren — eine bis in die kleinsten Einzelheiten übereinstimmende Variation unseres Reliefs. Die einzelnen Körperteile der in der linken Ecke des Karlsruher Reliefs zu Boden gesunkenen Gestalt stimmen so sehr mit den entsprechenden Körperteilen der kleineren Figur unseres Reliefs, ja sogar auch mit der Körperhaltung der Besiegten, wie sie in der Szene „Sieghaft dahersprengender Reiter-zusammenbrechender Besiegter“ auf Garbstelen dargestellt werden, überein, so dass wir die auf dem in Rede stehenden Karlsruher Relief zusammensinkende Figur nicht für eine Schlange oder einen Giganten, sondern nur für eine menschliche Gestalt halten können. Nachdem aber auf keinen einzigen Relief neben der stehenden Figur irgend ein Attribut zu finden ist, auf Grund dessen wir mit unzweifelhafter Sicherheit folgern könnten, dass die stehende Figur Juppiter darstellt, können wir keine der beiden Darstellungen für die des Gigantenniedertretenden Juppiter halten, sondern in ihnen nur einfach je einen Sieg symbolisierende Darstellungen sehen.

Wenn wir das Relief von Grădiştea-Muncelului, von dem hier die Rede ist, mit den übrigen ihm mehr oder weniger ähnelnden Denkmälern und Münzbildern (*Abb. 6*.) vergleichen, kommen wir zu dem Ergebniss, dass es sowohl bezüglich der Raumaufteilung und der Gruppierung der Figuren, einigermassen sogar auch betreffs der Bewaffnung und der Bekleidung, wie auch bezüglich der Tatsache, dass die Figuren je nach ihrer Bedeutung in verschiedenen Dimensionen entworfen und alle in vollem Profil (eine Hand, ein Fuss) dargestellt sind, sich am engsten an die vom Ende des ersten nachchristlichen

Jahrhundert, aus der Zeit der *Flavier* stammenden, und hauptsächlich in der Rheingegend vorkommenden Reliefdarstellungen des siegenden Reiters-besiegten Fusskriegers, wie auch an einige Münzbilder der Flavier und Traians anschliesst. An diese schliesst es sich viel enger an als an irgendwelche anderen Kunstwerke. Ein unmittelbares Vorbild hat es aber auch unter ihnen nicht. Da unser Denkmal nun aber eine so schwache Arbeit darstellt, dass es unwahrscheinlich ist, dass es das Ergebniss eines selbständigen Entwurfes sei, und weil weiterhin auch die aufgezählten Parallelen keine originalen Schöpfungen sind, sondern die Kopien schon vorhandener Standbilder oder Reliefs, können wir nichts anderes sagen, als dass unser Relief nach einem schon stark von östlichem Geist durchtränkten, aus dem nahen Osten stammenden hellenistischen oder römischen Standbild oder Relief, beziehungsweise nach einem von einem Meister östlicher Denkart für irgend eine nahegelegene römische Provinzstadt (Moesia) in der Zeit der Flavier hergestellten Siegesstandbild oder Relief zwischen 86 und 105 n. Chr. mit ähnlicher Tendenz angefertigt worden ist.

A. F.

SABIA DE BRONZ DELA BOIU

Contribuție la studiul primelor săbii cu limbă la mâner din Europa Centrală.

de ION NESTOR.

Preistoria fiind o știință istorică ale cărei documente de bază sunt datele și materialele arheologice, prima temă a cercetării preistorice a unei regiuni sau țări nu poate fi, dacă cercetătorul vrea să fie atent a nu începe cu sfârșitul, decât adunarea și clasificarea cât mai strânsă a însuși materialului documentar cu care el, sau alții după el, va avea de operat în reconstituirile de istorie politică sau culturală. Aceasta înseamnă totodată că Preistoria este în temeliile ei metodice o știință inductivă, ale cărei concluzii nu pot constitui o cunoaștere pozitivă decât în măsura în care ele se desprind în chip necesar din studiul datelor și materialelor arheologice. Dacă o speculație pendulând nemetic, în încercări pripite de pătrundere a celor mai adânci rosturi ale vieții preistorice, între inducția unor fapte reduse la număr și deducția în virtutea unor concepte împrumutate din alte domenii de cercetare a unor concluzii atrăgătoare dar necontrolabile, poate fi o ocupație puțin laborioasă. Adevărata Preistorie trebuie să înceapă cu organizarea și cunoașterea amănunțită a materialului ei documentar de bază. Acest fel de a vedea este definitiv stabilit și recunoscut în toate țările în care Preistoria este socotită drept parte integrantă a istoriei naționale și universale. *V. G. Childe*, profesorul de Preistorie dela Universitatea din Edinburgh (Anglia) și un arheolog al cărui renume mondial se datorește în egală măsură studiilor sale de amănunt și cuprinzătoarelor sinteze pe care le-a încercat, stabilește în chip hotărît prima propoziție metodică a Preistoriei astfel¹⁾: „Primul pas pe calea transformării arheologiei într-o știință a fost să se stabilească o clasificare sistematică și relevantă pentru materialele ei“. Și apoi mai departe, având în vedere numai latura de cronologie: „Arheologia nu poate să adauge ceva la Istorie sau să devină Preistorie câtă vreme materialul ei nu este aranjat în ordinea istorică și în succesiunea temporală justă“. Iar *E. Sprockhoff*, autorul unei serii de

¹⁾ *Changing methods and aims in Prehistory*, adresă prezidențială tipărită în „*Proceedings of the Prehistoric Society*“ pe 1935.

solide și apreciate monografiile asupra unor grupe importante de materiale preistorice și profesor de Preistorie la Universitatea germană din Marburg/L., amintește²⁾ formula concisă a lui *Tu. Mommsen*, a cărei topică subliniază atât de latin gândul marelui istoric al lumii antice: „Este temelia științei istorice de a se pune în ordine arhivele trecutului“. Cât de necesar se aplică acest lucru și la Preistorie, ca la orice știință istorică, este evident.

Se cuvine așadar să începem și noi în cercetarea Preistoriei Țării noastre cu începutul, și nu cu sfârșitul, și să ne străduim în primul rând să ordonăm materialul documentar, să căutăm a-l înmulți în chip avizat acolo unde lipsește sau este insuficient, să ne dăm exact seama de natura și caracteristicile lui, de poziția lui cronologică și de primele concluzii de fapt pe care o astfel de tratare le impune.

Dacă în ceace privește epoca neolitică a Transilvaniei suntem în măsură a ne face cât de cât, nu fără unele lacune totuși, o părere generală asupra aspectelor de civilizație documentate aici³⁾, asupra succesiunii lor în timp și a legăturilor lor de stil cu ținuturile învecinate, nu tot așa stă situația cu privire la epoca de bronz timpurie și mijlocie. Cauzele acestei stări sunt de mai multe ordine. Drept o cauză de ordin extern putem considera interesul acordat până de curând de către specialiști mai mult neoliticului de cât bronzului acestei provincii; urmarea acestei împrejurări a fost pe de o parte o mai puțin adâncită studiere a documentelor din epoca de bronz existente în colecțiuni, pe de altă parte o mai puțin activă adunare a lor prin săpături și altfel. Dar este pentru stadiul înapoiat al studiului primelor despărțiri ale epocii de bronz din Transilvania și o cauză mai adâncă. Epoca de bronz fiind, mai ales datorită rolului de seamă pe care îl joacă acum unele materii prime relativ rare (în primul rând arama, cositorul și antimonul), vremea unor intense relațiuni comerciale, studiul cât de sumar al vieții din această vreme nu se mai poate face numai pe baza cercetării așezărilor, cum se întâmplă de obicei pentru neolitic, ci este nevoie de o atentă considerare și a resturilor păstrate în morminte, în depozite și în ateliere. Nu mai vorbim de nevoia studierii eventualelor zăcăminte de materii prime și a posibilei lor exploatare preistorice. Ori în momentul de față ne aflăm, în ceace privește epoca de

²⁾ Die germanischen Vollgriffschwerter der jüngeren Bronzezeit (Röm.—Germ. Forschungen 9), 1934. p. 3.

³⁾ Vezi informația cu privire la neolitic la *H. Schroller*, Die Stein — und Kupferzeit Siebenbürgens (Vorgeschichtliche Forschungen 8), 1933, și la *I. Nestor*, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien (22 Bericht d. röm.-germ. — Kommission 1932), 1933, p. 31 sqq. Această din urmă lucrare va fi citată de acum înainte aici prescurtat fără numele autorului, ca „Stand“.

bronz timpurie și mijlocie din Transilvania, în situația de a nu avea cercetate decât câteva așezări situate mai ales în vestul provinciei și a dispune în rest de câteva descoperiri funerare izolate și întâmplătoare și de câteva depozite sau obiecte izolate de metal.

Până la completarea prin săpături și printr'o atentă adunare a materialului găsit întâmplător a documentării cerute de un studiu mai adânc al epocii de bronz în Transilvania, sunt necesare unele lucrări preliminare. În primul rând este nevoie de a se pune la îndemâna cercetătorilor viitori o sumarizare a materialului existent și o sintetizare critică a rezultatelor obținute până în prezent prin studiile, câte există, făcute asupra sau pe baza acestui material. Numai în acest fel un cercetător, scutit de munca unei informații migăloase și răpitoare de timp, își va putea îndrepta preocupările și munca spre o împlinire și adâncire a celor deja cunoscute. Această muncă a trecerii critice în revistă a materialului deja existent și a discuțiilor la care el a dat naștere a încercat-o autorul rândurilor de față pe scurt și în cadru mai larg într'o lucrare anterioară⁴⁾.

În mod special și amănunțit ea a fost reluată de Dr. D. O. Popescu, al cărui studiu privind epoca de bronz în Transilvania va vedea, sperăm, în curând lumina tiparului.

Este necesară în al doilea rând o cât mai limpede și ascuțită formulare a problemelor pe care epoca de bronz a Transilvaniei le pune și în legătură cu ținuturile învecinate, în primul rând cu Europa centrală, mai bine cunoscută și de mai mare importanță istorică în dezvoltarea civilizației europene. Transilvania face parte dintr'un centru important al civilizației bronzului european, centru a cărui influență se socotește, chiar cu o oarecare înclinare spre exagerare în ultimul timp, a fi fost una din cele mai puternice și hotărâtoare. Este vorba de acel centru numit fără îndreptățire al „bronzului ungar“.

În legătură cu datele metodice și de organizare a muncii științifice însemnate mai sus am arătat, într'un studiu asupra topoarelor de luptă ornamentate din bronzul mijlociu transilvan care se va tipări în alt loc⁵⁾, cum se comportă ca tipuri, ca timp și ca răspândire una din armele autohtone ale bronzului transilvan. În cele ce urmează vom încerca, pornind dela o sabie de bronz găsită în Hunedoara, să cercetăm unele efecte ale influenței Europei centrale și sudice asupra bronzului transilvan.

⁴⁾ Stand, p. 79 sqq.

⁵⁾ Die verzierten Streitfäxte mit Nackenscheibe aus West-Rumänien, in „Festschrift für G. v. Merhart“, Frankfurt/M. 1937.

În Muzeul Județului Hunedoara din Deva se află păstrată o sabie de bronz, inventariată sub No. 3414 și găsită, în condiții care nu ni s'au transmis, în comuna Boiu din Jud. Hunedoara. Fostul director al Muzeului, I. Mal-lász, ne dăduse pe vremuri, când am văzut pentru prima dată sabia (în anul

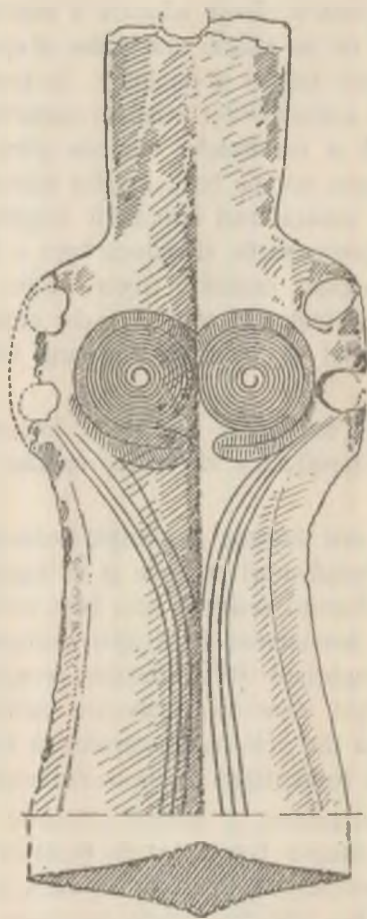

Fig. nr. 1 a. Boiu.

Fig. nr. 1 b. Boiu.

1929), informația că ea ar proveni chiar din Deva, de pe Dealul Decebal. Cu această indicație de proveniență am citat sabia în lucrarea noastră mai veche amintită, la nota 4, mai sus. Rugând pe noul director al Muzeului, D-l Oct. Floca, care a supus întreg materialul aflat în Muzeu la o revizuire sistematică, să cerceteze mai de aproape datele privind proveniența acestei săbii,

D-sa a stabilit următoarele fapte: în vechiul inventar al Muzeului stă notat că sabia s'a găsit în localitatea „Boj-Bun“; mai târziu Mallász a interpolat la acest post localitatea „Felső-Boj“. Pe de altă parte, pe lama săbiei, pe care D-I Flocă a avut bunăvoința să ne-o pună la dispoziție pentru studiu, este scris cu creion albastru „Boj-Bun“. În Jud. Hunedoara sunt două localități cu numele de *Boj* pe ungurește și de *Boiu* pe românește: una la vest-nord-vest de Deva, având două cătune, Boiul-de-sus și Boiul-de-jos (pe hărțile vechi Felső-Boj și Alsó-Boj), alta la est-nord-est de Deva, numită pe hărțile vechi „Boj-Bun“. Pe câtă vreme așadar indicația primă din inventar se referă la acest din urmă Boiu („Boj-Bun“), cea adăugată mai pe urmă de Mallász ne trimite la celălalt Boiu, anume la Boiul-de-sus. Și la „Boj-Bun“ și la Boiul-de-sus sunt cunoscute încă de mult stațiuni preistorice⁶⁾. O notiță păstrată în volumul prim al monografiei Jud. Hunedoara⁷⁾ lămurește chestiunea provenienței săbiei noastre. Acolo se spune că la „Boj-Bun“, pe dealul numit „Măgulicea“ (nu „Măguricea“ cum transcrie Marțian), s'a găsit printre alte lucruri și o *sabie de bronz*. Altă sabie de bronz decât a noastră nu este cunoscută ca provenind dela Boiu; în potrivire deci cu prima notare din inventar și cu inscripția de pe sabie, această piesă s'a găsit pe dealul numit „Măgulicea“ din comuna Boiu („Boj-Bun“). Acest Boiu este așezat nu departe de Geoagiu-de-sus și la ca. 8 km. spre nord-nord-est de cunoscuta stațiune preistorică din malul Mureșului dela Turdaș.

Necunoscând nimic cu privire la împrejurările în care sabia a ieșit la iveală, suntem siliți să o tratăm ca pe o descoperire izolată și întâmplătoare.

Sabia dela Boiu, Fig. 1 și Pl. 1/1, ni s'a păstrat relativ bine; o parte din lamă, înspre vârf, este ruptă; nu putem să ne facem o idee exactă despre lungimea porțiunii care lipsește deoarece partea aceasta a lamei, îngustă și groasă, este conturată de linii aproape paralele, care se apropie deabia simțit una de alta; ni se pare totuși că partea care lipsește nu va fi fost mai lungă de 10 cm., dar nici mai scurtă de 6 cm. Lama s'a rupt la locul unei îndoituri vechi, ale cărei urme se văd în ușoara curbare înainte (resp. înapoi) a capătului fragmentului actual. Era și de neînlăturat ca aceste lame înguste și lungi să nu se îndoie la loviturile mai puternice. La capătul de sus, la mâner, partea care lipsește, fiind ruptă tot din vechi în dreptul găurii care străbătea limba mânerului, este mai ușor de calculat ținând seama de împrejurarea că perforația izolată din limba acestor săbii era așezată cam la mijlo-

⁶⁾ Cf. *I Marțian*, Repertoriu arheologic pentru Ardeal, Bistrița 1920, sub verbis.

⁷⁾ Hunyadvármegye Története. Kiadja a vármegye közönsége, I, Budapesta 1902, p. 13.

cul limbii; lipsește așadar aici un fragment lung cam de 3 cm. Găurile de nit din placa lărgită a mânerului sunt rupte și ele din vechi, într'o parte mai mult, în cealaltă mai puțin.

Bronzul are o culoare galben-deschisă, ceace indică de obicei un procent ridicat de cositor; o analiză cantitativă a acestui bronz nu s'a făcut încă. Astăzi el este acoperit cu un strat gros de „patină“, carbonat de cupru, de culoare verde deschisă cu luciu mat. Din cauza condițiilor de zacere în pământ patina are pe alocuri, pe una din fețele săbiei, o culoare ceva mai închisă. Pe această parte observăm și urme de pământ galben-castaniu. La mâner limba și marginile plăcii lărgite sunt pătate pe locurile unde au stat plăselele (de os sau lemn) cu negru. După aceste urme se vede că plăselele au stat pe placa lărgită în așa fel, încât atingeau și eventual acopereau chiar în parte decorul, lucru care pe una din laturi este indicat și de faptul că găurile pentru niturile care fixau plăsele ating aproape decorul.

Din punct de vedere al formei sabia a fost în partea de jos o lamă groasă și îngustă, de secțiune rombică. Lățimea ei minimă este acum la ruptură de 5,5 mm. Lama merge lățindu-se și îngroșându-se ușor în sus. La o distanță convenabilă de vârf ea se lățește brusc de amândouă părțile ale crestei ei mediane: este punctul de maximă lățime a lamei propriu-zise: 4,7 cm. Creasta ajunge aici grosimea ei maximă de 1 cm. și apare mai reliefată din cauza subțierii concave a lamei de ambele părți ale ei: lama capătă aici astfel o secțiune în formă de romb cu laturile concave (vezi Fig. 1). Partea lățită a lamei este nesimetrică: o jumătate (de o parte a crestei) este mai lată, cealaltă mai îngustă; este evident o greșeală de modelaj a fabricantului. După o ușoară sugrumare lama se lărgește din nou pentru a forma placa mânerului, care se continuă apoi cu limba mânerului, mult îngustată. Placa mânerului, stricată la găuri acum, a avut, reconstituită, o lărgime maximă de 4,7 cm. Este posibil însă ca la început placa să fi fost mai largă și să fi fost îngustată în urma ruperii primelor găuri de nit. Găurile de nit actuale ar fi în acest caz secundare. Toată regiunea mânerului, cu placă cu tot, este subțiată; creasta lamei se continuă însă, atenuată, până pe limba mânerului. Mărginile plăcii de înmănușare sunt subțiri, chiar tăioase, și nu au ramă, nu au adică mărginile ridicate pe amândouă părțile, cum vom vedea că se întâmplă la multe alte săbii cu limbă de mâner. Limba mânerului este îngroșată prin raport la placa mânerului și are de amândouă părțile mărgini foarte ușor ridicate și puțin neregulate (ramă), produse prin ciocănire. Lățimea ei este la bază de 2,3 cm., la capătul rupt de 2,45 cm.; limba se lărgea deci ușor în sus. Lungimea porțiunii păstrate din ea este de 2,9 cm.

Lungimea actuală a întregii săbii este de 42,6 cm.; socotind și părțile lipsă, sabia va fi avut o lungime maximă de $42,6+10+3$ cm., deci ca.55,6 cm.

Decorul este gravat și constă (vezi Fig. 1) din câte două spirale simple alăturate și înfășurate strâns; pe una din fețe spiralele sunt legate cu o linie adăugată în urmă, așa ca să se nască o spirală dublă (în S) Spiralele sunt înrămate de hașuri foarte fine și de o linie, în așa fel însă, încât hașurile sunt cuprinse prin ficțiune într'o bandă delimitată spre interior în parte de însăși linia exterioară a spiralelor și ale cărei capete sunt întoarse jos înapoi, adunându-se apoi într'un triunghi care închide decorul. Spiralele sunt strânse și au câte 10 învârtituri fiecare; ele au fost trase probabil cu compasul cu sfoară. De amândouă părțile ale crestei mediane a lamei sunt gravate, pornind paralel cu laturile triunghiului ce închide decorul plăcii mânerului, câte trei linii care subliniază de departe conturul șerpuit al lamei. În felul acesta se naște un ornament în formă de „leduncă“ sau „lanțetă“. Cele două tășuri înșfârșit sunt însoțite de sus până jos de câte o linie lată și puțin adâncă, gravată la o distanță de tășuri variind între 3 și 5 mm. Tășurile sunt ascuțite de amândouă părțile.

Sabia a fost turnată, ca de obicei după un model de ceară făcut într'un tipar de piatră sau lut, sau modelat cu mâna liberă. Pe modelul de ceară s'a gravat decorul, după aceia modelul s'a îmbrăcat într'un strat subțire de lut fin; când acesta s'a uscat, fața lui interioară luând exact forma modelului de ceară, totul s'a îmbrăcat într'un strat mai gros de lut și apoi s'a ars. La ardere ceara topindu-se a curs afară din formă printr'un orificiu lăsat anume; în felul acesta s'a obținut o formă de lut ars, înlăuntrul căreia zăcea nu numai forma, dar și decorul săbiei. Turnându-se bronz în această formă, lăsându-se să se răcească și spărgându-se învelișul de lut s'a obținut în bronz o sabie identică ca formă și ca decor cu modelul de ceară dela care se pornise. Acest procedeu de turnare, foarte des folosit în Europa preistorică, se numește „à cire perdue“, deoarece se îndepărtează prin arderea formei modelul de ceară pe care s'a modelat forma de lut. Ar trebui să se numească cu mai multă îndreptățire „cu forma pierdută“, deoarece forma se sparge la urmă și se pierde cu adevărat, după ce a servit o singură dată.

Dacă privim sabia dela Boiu din punctul de vedere al rolului ei de armă ofensivă, trebuie din capul locului să deosebim cele trei părți principale ale ei, anume: a) lama îngustă și groasă în partea inferioară, mergând dela vârf până la punctul unde ea se lățește; b) partea lărgită a lamei, cu gătuirea de deasupra ei și înșfârșit, c) mânerul compus din placă și limbă. Raportul ca lungime între aceste trei părți este aproximativ următorul: $a=1$, $b=1/3$,

$c=1/3$, ceace înseamnă că partea umflată a lamei și mânerul reprezintă împreună numai două treimi din lungimea părții inferioare a lamei. Din punct de vedere al greutății însă, situația se schimbă prin faptul că partea *b* fiind lățită și îngroșată la creasta mediană, ea contrabalansează în bună parte masa părții *a*, pe câtă vreme mânerul, subțiat foarte mult la placă și în oarecare măsură și la limbă, rămâne partea cea mai ușoară a întregii săbii. Avem așadar de a face cu o lamă a cărei massă nu se concentrează spre

Fig. nr. 2 Kojatky.

partea inferioară a lamei. Toate aceste amănunte caracterizează sabia noastră ca pe o sabie *de împuns*, și nu *de tăiat*. Deosebirea între aceste două varietăți principale de săbii se exprimă în terminologia străină prin termenii: săbii pentru lovituri *d'estoc* resp. *de taille* în franceză, „Stichschwert“ resp. „Hiebschwert“ în germană, „thrusting sword“ resp. „Slashing sword“ în engleză^{*)}.

Majoritatea săbiilor de tăiat se pot folosi, și s'au folosit, și pentru lovituri *d'estoc*; nimic nu împiedică acest fel de folosire a unei săbii de tăiat. În schimb săbiile de împuns, ca cea dela Boiu, nu se pot folosi pentru lovituri *de taille*, decât cu mare greutate și cu pericol pentru lamă, chiar dacă mânerul are o mare stabilitate. Că s'au folosit totuși și aceste arme pentru lovituri *de taille* este dela sine înțeles: în luptă, chiar în cazul când războinicul purta și sabie și pumnal, sau mai multe săbii, nu prea era timp de ales. Lucrul mai este de altfel indicat și de starea în care s'au păstrat mânerurile acestor săbii. În adevăr, la sabia dela Boiu, ca și, după cum vom vedea, la exemplarele înrudite cu ea, partea slabă a fost mânerul. Subțirimea marginilor plăcii, ca și îngustimea limbii mânerului au avut drept efect o deteriorare în primul rând a acestei părți a armei. Datorită mai ales mânuirii în sensul loviturilor *de taille*, dar și în urma diferitelor smuciri ale săbiei (de ex. la tragerea afară din rană etc.), niturile care prindeau prăselele de placă au rupt găurile respective, pe câtă vreme limba s'a rupt și ea la locul de cea mai slabă rezistență a ei, la gaură. Majoritatea săbiilor de acest fel, care nu ni s'au păstrat cumva în vreun mormânt sau în stare neîntrebuințată, prezintă aceleași deteriorări: ruperea găurilor de nit din placa mânerului și a

^{*)} A se citi detalii cu privire la săbiile de împuns și de tăiat la J. L. Myres, Who were the Greeks?, Berkeley (California) 1930, p. 426 sqq., mai ales p. 429.

limbii mânerului, de obicei în dreptul găurii care o străpungea. În afară de aceasta, întâlnim la exemplarele cu partea inferioară a lamei îngustă, în formă de drug, ca la sabia dela Boiu, și ruperea acestei părți, în urma îndoirii ei la vreo lovitură mai puternică. Turnătorii acestor săbii au încercat în unele cazuri să corecteze aceste defecte lățind uneori limba mânerului, sau prevăzând alteori întreg mânerul cu margini ridicate (ramă) pe amândouă părțile, pentru a-l face mai rezistent.

Ca sabia de împuns sabia dela Boiu reprezintă doar o dezvoltare a pumnalului, o lungire a lui, pentru a-i da o mai mare eficacitate în luptă. Nu este greu să ne închipuim ce arme formidabile erau aceste săbii: forma lor, ca și distribuția greutateii în lamă, le da o astfel de putere de pătrundere, încât la loviturile bine aduse sabia străpungea desigur corpul adversarului și lărgă, prin partea brusc lățită a lamei, în chip oribil rana. Nu mai puțin aceste lame erau nepractice din două motive: unul este acela al slăbiciunii mânerului lor, discutat mai sus; al doilea privește lungimea optimă a armei. Fiind folosite în fond ca pumnalele, ca niște pumnale prelungite, ele au încercat o aplicare a luptei cu pumnalul la o distanță mai mare prin lungirea lamei, nu par însă a fi găsit formula lungimii optime, deoarece vom vedea că lungimea lor variază dela cea a pumnalului propriu-zis până la cea de *rapier*, acest din urmă fapt însemnând o perfecționare rar realizată, dar totodată și o simțitoare modificare a înțeleșului tactic primitiv al armei. Din cauzele acestea săbiile de tip Boiu au fost, după cum vom vedea, de relativ rară folosire și curând înlocuite de tipuri de săbii mai practice.

O cercetare mai amănunțită asupra originii ca tip a săbiei dela Boiu, asupra vremii exacte în care a fost fabricată și folosită și asupra semnificației prezenței ei în Transilvania nu se poate face decât luând în mai de aproape cercetare întreaga familie a tipurilor înrudite din Europa bronzului mijlociu, care este după cum vom vedea, vremea căreia aparține sabia noastră. Pentru aceasta este nevoie să definim cât mai neechivoc trăsăturile caracteristice ale tipului acesta de sabia.

Va trebui așadar să ținem seama de forma și structura lamei, — cu creastă puternică mediană și cu lărgirea bruscă din partea ei superioară, — de forma mânerului, — cu limbă și cu placă având umerii proeminenți și rotunjiți, — de locul unde este aplicat ornamentul, — pe placa mânerului și pe partea superioară a lamei, — și de forma exactă a decorului, — motiv ca cel dela Boiu sau de alt tip pe placă și „lanțetă“ pe lamă. Pornind dela tipul săbiei dela Boiu, vom încerca să urcăm până la origina lui, să refacem adică în sens invers drumul pe care l-a parcurs evoluția acestui tip.

Inainte de a porni la această cercetare sunt căteva observaţiuni preliminare, privind chestiuni de metodă, de făcut. Noi operăm cu materialul existent în momentul de faţă, aşa cum el a fost găsit, într'un loc mai numeros, în altul mai rar sau de loc. Un prim izvor de greşeli vine din eventualitatea

Fig. nr. 3 Samşud.

unei neegale cercetări sau productivităţi a diferitelor regiuni considerate. O regiune mai bine şi intens cercetată sau numai supravegheată dă mai mult material, decât una în care cercetarea sau supravegherea arheologică a fost mai redusă. Din fericire regiunile care ne interesează aici au fost cercetate aproximativ în chip egal. Pe de altă parte trebuie să ţinem seama de eventualele lacune de documentare datorite hazardului: în cutare regiune, cutare tip se poate să nu fie documentat până acum în urma unui simplu joc al întâmplării. Această rezervă are drept corectiv consideraţia că în fond acelaş hazard a operat peste tot. De fapt însă, numai analiza exactă a situaţiei documentării noastre pentru fiecare regiune în parte ne permite să eliminăm rezerva impusă de jocul posibil al întâmplării. O altă restricţie este impusă de posibilitatea descoperirii viitoare, în limitele aceleiaşi frecvenţe pe regiuni, de noi materiale, care să influenţeze concluziile pe care încercăm acum să le stabilim pe baza materialului deja existent. De aceea, ca în orice cercetare arheologică actuală, tot ce se va strabili aici va trebui luat, atâta vreme cât nu va fi vorba de fapte pure, ca ipoteză sau ca adevăr valabil atât timp cât nu este infirmat de nimic.

O altă categorie de restricţii îşi trage origina din contingenţe privind organizarea şi stadiul actual al cercetărilor preistorice în Europa. Săbiile noas-

tre fiind răspândite prin nenumărate Muzeu străine, fiind apoi uneori nepublicate sau publicate în chip insuficient, este natural că autorului celor de față i-au putut scăpa nu numai unele amănunte privind exemplarele cunoscute lui, dar inedite sau insuficient publicate, dar chiar exemplare despre existența cărora el nu a aflat. Acest lucru se întâmplă la orice încercare sintetică preistorică și se va întâmpla mereu câtă vreme nu va exista un *Corpus* al monumentelor preistorice europene. Ne-am silit totuși să cunoaștem, din Muzeu și din literatură, de multe ori cu binevoitorul concurs al colegilor străini pe care îi vom pomeni mai jos oridecâteori ne vom folosi de ajutorul lor, toate exemplarele de săbii ce pot fi puse în legătură cu sabia dela Boiu.

Sarcina ne-a fost ușurată în mare măsură prin faptul că acest tip de săbii a atras atenția, mai dinainte, și altor cercetători bine informați, așa că și în ce privește strângerea materialului puțința de a greși este redusă⁹⁾. În studiul de față sunt avute în vedere toate exemplarele pomenite în literatura citată în notă și se completează cu unele noi. Se încearcă apoi aici pentru prima dată un studiu de amănunt asupra acestei grupe de săbii, care a fost tratată până acum doar în treacăt și ca o grupă omogenă, și se concretizează într'o hartă rezultatele analizei stilistico-tipologice.

În Transilvania sabia dela Boiu are o singură paralelă: la Samșudul-de-Câmpie (Mezősámsond), în jud. Mureș, s'a găsit, tot izolat, și întâmplător, un pumnal nu prea bine păstrat, care se află acum în Muzeul din Cluj. Dl Roska Marton a publicat nu de mult un desen al acestui pumnal, pe care l-am reprodus apoi și noi¹⁰⁾. Examinând mai târziu încă odată originalul, am observat însă că desenul publicat de Dl Roska, nu redă exact decorul plăcii mânerului. Republicăm deci aici în Fig. 3 și Pl. 1/2 pumnalul, după fotografiile puse la dispoziție de către Institutul de Studii clasice din Cluj prin bunăvoința D-lui C. Daicovici.

Pumnalul dela Samșud este inventariat sub Nr. I. 4147 și are acum o lungime de 30,5 cm.; mult nu lipsește din mânerul rupt în dreptul unei găuri

⁹⁾ Grupa aceasta de lame a fost studiată mai pe larg întâi de P. Reinecke în articolul „Zur Geschichte der Griffzungenschwerter“ din „Germania“ 15, 1931, p. 217 sqq., care a citat aproape toate exemplarele cunoscute atunci; date sumare, cu unele completări, a consemnat apoi V. G. Childe în „The Danube in Prehistory“, Oxford 1929, p. 399; în Stand, p. 94 cu Fig. 20, am publicat după Roska Marton, exemplarul dela Samșudul-de-Câmpie și am pomenit pe cel dela Boiu cu indicația greșită de proveniență „Muntele Decebal, Deva“; cu acel prilej am completat listele lui Reinecke și Childe cu exemplarul dela O-Szöny, care le scăpase amândorora. Săbiile de acest tip din Austria au fost ulterior consemnate complet de K. Willvonseder în „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit“ 12, 1936, p. 187 sq și în „Die mittlere Bronzezeit in Österreich“; în momentul când scriam rândurile de față nu avem la îndemână această din urmă lucrare, care se află în curs de tipărire; D-l Willvonseder ne-a comunicat însă informații asupra exemplarelor austriace tratate acolo.

¹⁰⁾ Roska M. Die Vorgeschichte des Szeklerlandes, în A székely nemzeti muzeum 50 éves jubileáris emlékkönyv, Cluj 1929, Fig. 40; Stand, l. c.

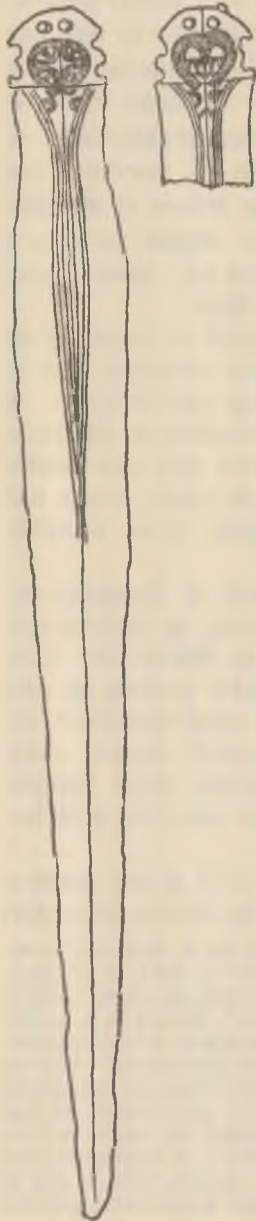

Fig. nr. 4. „Ungaria“. După Hampel.

de nit. Decorul de pe placa mânerului este ca motiv identic cu cel al săbiei dela Boiu; ca execuție se pot observa unele deosebiri; o comparație a Fig. 3 cu Fig. 1, face inutilă orice descriere mai amănunțită a acestor deosebiri. Mai importante sunt deosebirile de formă între cele două săbii. Partea inferioară a lamei dela Samșud nu mai este atât de lungă și îngustă ca cea a săbiei dela Boiu. Din cauza aceasta, nici lărgirea din partea superioară nu mai apare atât de marcată la lama dela Samșud. În general aceasta din urmă are un contur mai greoiu ca cea dela Boiu. În ceea ce privește mânerul pumnalului dela Samșud, ale cărui mărgini sunt foarte stricate și ciocănite, chiar îndoite în parte, suntem obligați să luăm forma actuală a lui drept întâmplătoare și datorită tocmai acestor modificări. Dacă încercăm să întregim mânerul, căpătăm o formă care dacă nu va fi avut limba lărgindu-se ca la Boiu, a avut în orice caz umerii plăcii rotunjiți și proeminenți. Faptul că încă două fragmente de săbii din această grupă, unul din „Ungaria“ și altul dela Wildon în Steiermark, pe care le vom pomeni mai jos, au mânerule astăzi de aceeași formă ca cel al pumnalului dela Samșud, nu credem că trebuie să ne abată dela părerea exprimată mai sus. Amândouă sunt cunoscute numai în desene și un examen atent al originalelor va descoperi ușor urmele modificărilor secundare care au dus la forma actuală. Este de observat că în toate trei cazurile găurile de nit din placa mânerului sunt rupte până la marginea lor interioară. Pe de altă parte, găurile actuale pot fi foarte bine secundare. Un alt argument foarte puternic în sprijinul soluției adoptate aici este și faptul că toate celelalte mânerule cu limbă dela săbiile înrudite au forma celui dela Boiu, iar forma pe care o găsim astăzi la mânerule stricate și șlefuite ale lamelor dela Samșud, „Ungaria“ și Wildon

este cu totul neobișnuită și neexplicabilă altfel decât tocmai ca o modificare secundară a unui mâner de tip Boiu.

Forma actuală a lamei pumnalului dela Samșud s'ar putea explica desigur ca fiind produsă prin șlefuirea și scurtarea unei lame de tip Boiu, admițând adică la origina pumnalului de azi o sabie. Faptul însă că se cunosc o serie întreagă de pumnale cu lama de aceeași formă ca cea a pumnalului nostru (vezi mai jos) ne face să nu socotim exclusă puțința ca forma actuală a lamei dela Samșud să reprezinte cu adevărat forma de început a ei.

Despre o altă sabie de tip Boiu din țara noastră, sau din imediata apropiere a graniței țării noastre, nu avem decât informațiuni necomplete. Sabia este inedită și se află la Muzeul din Viena, în depozit. Muzeul fiind în momentul când scriem în curs de mutare și materialele din depozite împachetate în lăzi, nu am putut căpăta nici fotografia, nici date mai precise asupra acestei săbii. Tot ce știm despre ea se rezumă la faptul că ea este de acelaș tip ca cea dela Boiu, că are acelaș decor ca pumnalul dela Samșud și că s'a găsit pe undeva în regiunea *Porților de Fier*. Aceste informațiuni ne-au fost comunicate de către Dl Dr. K. Willvonseder dela Viena, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru colegialitatea cu care nu numai în acest caz ne-a ajutat. Cât știm despre sabia dela Porțile de Fier este de ajuns pentru a ne permite să însemnăm pe hartă încă un loc de găsim al unei săbii de tip Boiu.

În afară de granițele țării noastre săbii de exact acelaș tip ca cea dela Boiu, adică având exact aceeași formă și exact acelaș motiv ca decor pe placa mânerului, se găsesc în primul rând în Ungaria și sunt păstrate la Muzeul Național din Bupapesta. În legătură însă cu aceste piese ne izbim, ca și în multe alte cazuri privind materialele preistorice provenind din fosta Ungarie și aflătoare la Muzeul din Budapesta, de neajunsul că de multe ori nu se cunoaște locul exact de găsim al pieselor. Avem astfel și la grupa de monumente analizată aici o serie de exemplare despre care se știe doar că au fost găsite în „Ungaria“ și al căror loc de găsim nu se poate trece pe hartă. În cazul de față lucrul este cu atât mai supărător, cu cât avem de aface cu un tip rar. Vom nota deci întâi acele piese, despre care se știe unde s'au găsit și apoi vom pomeni și pe cele care îngroașă doar numărul, fără a ne ajuta cu nimic în analiza răspândirii geografice a tipului.

Dela Császártöltés în comitatul Pest provine, ca descoperire întâmplătoare și izolată o sabie aproape întreagă, — îi lipsește doar extremitatea de sus a limbii mânerului, — care este în toate amănuntele esențiale o replică exactă a săbiei dela Boiu. Ea are exact aceeași formă și exact acelaș motiv pe placa mânerului ca sabia dela Boiu. Placa mânerului are toț câte două

găuri de nit de fiecare parte, limba mânerului tot una singură. Singurele deosebiri sunt că la sabia ungurească limba mânerului este dreaptă și are, ca și placa mânerului, mărgini ridicate (ramă) destul de pronunțate. Fabricantul a avut așadar aici grijă să întărească mânerul și succesul este dovedit prin faptul că mânerul nu s'a rupt. Lungimea actuală a săbiei dela Császártöltés este de 35,5 cm. Lungimea originală a fost de cel mult 40 cm. Este deci simțitor mai scurtă ca sabia dela Boiu, dar mai lungă decât pumnalul dela Samșud¹¹).

Un al doilea exemplar din Ungaria s'a găsit în Dunăre la Buda (Budapesta¹²). (Pl. 2/2.) Și acesta are exact forma și decorul săbiei dela Boiu. Limba mânerului este ruptă în mare parte, dar s'a păstrat destul din ea ca să vedem că se lărgea în sus ca la Boiu. Placa mânerului are câte trei găuri de nit de fiecare parte. Trebuie să ne grăbim însă de a observa că numărul găurilor de nit dela mânerurile acestor săbii, ca și ale altora similare, nu are nici o importanță nici tipologică, nici chronologică. Se pot observa anumite obiceiuri în această privință într'un anumit grup de săbii, dar ele nu sunt constante și nu au caracterul de regulă.

Sabia dela Buda este lungă de ca. 57 cm., putem admite că partea care lipsește din limba mânerului a avut cam 5 cm. lungime; lungimea totală originală a săbiei a fost deci de aproximativ 62 cm.

Despre un alt exemplar de sabie de tip Boiu (?) găsit în Dunăre lângă Budapesta nu știm nimic precis. El este numai pomenit în treacăt într'o publicație recentă¹³). Necunoscându-i forma exactă și decorul, nu o putem cuprinde în cadrul cercetării noastre.

Ultimul exemplar de sabie de tip Boiu din Ungaria al cărui loc de găsiere este cunoscut este reprezentat printr'un fragment destul de rău conservat și el găsit la Ó-Szöny, pe Dunăre, în com. Komárom (Pl. 2/4). S'a petrecut cu el o încurcătură, pe care o lămurim aici. Fragmentul a fost publicat pentru prima oară într'un desen de către J. Hampel în cuprinsul unei dări de seamă asupra achizițiilor Muzeului Național din Budapesta dintr'un anumit răstimp din anul 1894¹⁴). În acest loc nu se dau dimensiunile fragmentului, dar se spune limpede că el provine probabil dela Ó-Szöny.

¹¹) De curând sabia dela Császártöltés a fost reprodusă în fotografie de *F. Tompa* în „25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936“ (24/25. Bericht d. röm.-germ. Komm. 1934/1935, Frankfurt/M. 1937), Pl. 31/21.

¹²) *J. Hampel*, A bronzkor emlékei magyarhonban. Pl. 180/11a; acest album, apărut în trei volume între 1886 și 1896 la Budapesta, va fi citat aici de acum înainte prescurtat ca *Hampel*, urmat de No. planșei și al figurei.

¹³) *Tompa*, op. cit., p. 89; lungime 70 cm.

¹⁴) *Archaeologiai Értesítő*, 14, 1894, p. 372 sq. cu fig. 1. la p. 373.

Cu doi ani mai târziu, același Hampel publică volumul 3 al operei sale despre epoca de bronz din Ungaria¹⁵⁾ și acolo la pag. 81, fig. 20 este reprodus un fragment de sabie, care a fost citat până acum ca provenind dintr'o localitate necunoscută din Ungaria, deoarece în textul însoțitor Hampel se mulțumește a-i da lungimea (16,2 cm.) și a spune că se află în Muzeul Național din Budapesta.

Dacă însă comparăm acest desen publicat în 1896 (aici la Pl. 2/4) cu cel reprezentând fragmentul dela Ö-Szöny și publicat tot de Hampel în 1894, observăm numai decât că amândouă înfățișează același obiect. Mărginile fragmentului sunt foarte sdrențuite și așezarea și forma rupturilor dealungul lor confirmă identitatea obiectelor desenate. Desemnatorul care a executat primul desen, din 1894, a redat greșit decorul plăcii mânerului care este rău păstrat; desenul din 1896 reproduce corect resturile acestui decor, așa încât putem fi siguri că avem de a face cu un motiv ca cel dela Boiu. Faptul de a nu fi pomenit în 1896 că fragmentul pe care îl prezintă este același ca cel pe care îl publicase în 1894 dându-i locul de găsim la Ö-Szöny, pare a fi o scăpare din vedere a lui Hampel, explicabilă de altfel când ne gândim la nenumăratele bronzuri pe care el a avut să le prezinte.

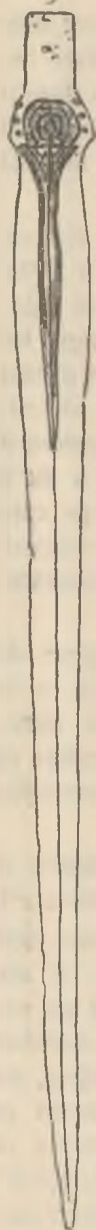
Fragmentul dela Ö-Szöny reprezintă partea începând dela marginea de jos a părții lățite a lamei până la limba mânerului, care este ruptă și ea în bună parte. Placa mânerului a avut pare-se câte trei găuri de fiecare parte, rupte acum, limba probabil numai una. Lungimea originală a săbiei trebuie să fi fost, judecând după lungimea fragmentului (16,2 cm.) și după proporțiile obișnuite, de ca. 45—50 cm.

Cu aceasta am terminat înșirarea săbiilor de tip Boiu din Ungaria al căror loc de găsim este cunoscut. Pomenim acum și pe cele fără loc de găsim cert.

Una¹⁶⁾ are vârful lamei lipsă, în schimb întâlnim aici pentru prima dată un mâner păstrat întreg grație mărginilor ridicate (ramei) pe care le are (Pl. 2/1 și 1 a). Putem face astfel observația interesantă că la capătul de sus limba mânerului e puțin concavă și trasă ușor în afară la colțuri, formând două mici „coarne“. Limba este în afară de aceasta umflată la mijloc, un amănunt care explică în parte de ce limbile rupte întâlnite până acum se lărgeau în sus; ele erau în vechime ori trapezoidale, ori umflate la mijloc ca la exemplarul în discuțiune. Placa mânerului acestui exemplar din „Ungaria“ are câte două găuri de nit de fiecare parte și pare-se trei în limba mânerului.

¹⁵⁾ Cf. nota 12 mai sus.

¹⁶⁾ Hampel, Pl. 20/4, 6.

Decorul plăcii este și ca execuție foarte apropiat de cel dela Boiu. Lungimea fragmentul este, calculată după scara dată în publicație, de ca. 27 m.; socotind și partea din lamă care lipsește, putem admite o lungime originală de ca. 37 cm.

Un ultim fragment din „Ungaria”¹⁷⁾ este cel pomenit în treacăt mai sus ca având mânerul modificat secundar ca la pumnalul dela Samșud. Decorul de pe placa mânerului lipsește aici, dar nu este exclus să se fi șters prin roadere. Decorul de pe placa mânerului săbiilor și pumnalelor noastre este gravat de obicei cu linii foarte fine și o lungă întrebuițare a lamei, care se poate deduce în cazul de față și din modificarea suferită de mâner, ori o zacere în pământ în condițiuni nefavorabile au putut avea ca efect ștergerea totală a decorului. Acest fragment mai este interesant și prin faptul că limba mânerului a avut două șiruri verticale de câte trei găuri de nit, — o soluție de întărire a mânerului pe care o vom mai întâlni doar la sabia dela Bratislava (Pressburg). Și „lanțeta” depe lamă este anormală la acest fragment: liniile care ar trebui s’o formeze atârnă drept în jos; nu putem însă ști dacă desenul este exact. Fragmentul este lung acum de ca. 42 cm.; lungimea originală a fost de peste 60 cm.

Cu o oarecare rezervă trecem în lista săbiilor de tip Boiu și frumosul exemplar găsit în albia Dunării la Bratislava (Pressburg, Pozsony) în Slovacia¹⁸⁾ și păstrat tot la Muzeul din Budapesta (Pl. 2/3). Este unul din cele mai lungi exemplare cunoscute, deoarece deși îi lipsește puțin din vârful lamei și eventual și ceva din limba mânerului, măsoară astăzi încă 72 cm. Limba mânerului are încă două șiruri verticale de câte două găuri; se pare că încă două găuri se aflau în partea de limbă care pare a lipsi, nu este însă sigur dacă limba e ruptă sau a fost numai dela început scurtă. Placa mânerului a avut câte patru găuri de fiecare parte, rupte toate astăzi, căci mânerul nu a avut ramă.

Rezerva cu care trecem această sabie printre săbiile de tip Boiu în înțeles restrâns ne este impusă de faptul că decorul plăcii mânerului este păstrat numai în resturi, care nu apar prea clar în desenul din care este cunoscută sabia. După cele ce se văd pe

17) Hampel, 20/20.

Fig. nr. 5.
Keszthely
(mormânt)
După Hampel.

18) Hampel, vol. 3, p. 81, fig. 19: *Reinecke* pomeneste acest exemplar ca provenind dela „Dunameder”, nebăgând de seamă că Dunameder nu este un nume de localitate, ci înseamnă pe ungurește „albia Dunării”.

desen, nu pare a fi vorba în mod sigur de un motiv de genul celui dela Boiu. Pe de altă parte însă, resturile de decor indicate pe desen nu pot fi întregite nici în sensul vreunui alt motiv care apare pe acest fel de săbii. Bănuim așadar, știind din experiență cât de ușor desenatorii nesupraveghiați de un specialist desenează ce li se pare lor că văd (vezi mai sus cazul cu primul desen neexact al decorului fragmentului dela Ó-Szőny), că desenul este neexact și admitem până la proba contrarie că motivul de pe sabia dela Bratislava a fost de același tip ca cel dela Boiu. Pe baza acestei ipoteze sabia dela Bratislava se alătură, în cadrul unei variabilități normale a amănuntelor mânerului (găurile de nit!), la săbiile de tip Boiu în înțeles restrâns. Lungimea ei, care îi dă un caracter de *rapier*, nu este, după cum vom avea prilejul să vedem, izolată în această grupă.

În afară de exemplarele pomenite până acum de săbii de tip Boiu și care ocupă o arie bine definită pe care o vom discuta mai târziu, mai constatăm prezența acestor săbii în câteva puncte, care documentează pe de o parte o răspândire spre Nord, pe de altă parte însă o apariție oarecum izolată în Vest, a cărei semnificație va trebui să ne preocupe în mod special.

Răspândirea spre Nord este documentată prin două săbii găsite la mare distanță una de alta, dar pe linia unui străvechiu drum comercial care lega Nordul Europei din jurul Mării Baltice cu Europa centrală.

Primul exemplar s'a găsit în Moravia, la Kojatky (Kojatek) în districtul Bucovice și se află păstrat, încă inedit, la Muzeul din Brno (Brünn). Suntem în măsură să reproducem aici acest exemplar mulțumită bunăvoinței D-lui Dr. J. Skutil dela Brno, care a avut amabilitatea să ne trimeată o fotografie a săbiei și un desen exact al decorului ei (vezi Fig. 2 și Pl. 1/3). Sabia este bine păstrată; îi lipsește doar o parte din capătul de jos al lamei. În schimb mânerul este păstrat în întregime, fapt pe care nu l-am mai întâlnit până acum decât la sabia discutată mai sus din „Ungaria“. Este cu atât mai interesant de constatat că amândouă aceste mânere păstrate întregi au exact aceeași formă: cu umerii proeminenți și rotunjiți, cu limba de profil ușor convex și cu mici coarne la capătul de sus, care este concav. Tot mărginile ridicate cu care fusese prevăzut au salvat și mânerul săbiei dela Kojatky. Partea inferioară a lamei este îndoită. Decorul plăcii mânerului este identic cu cel dela Boiu. Lungimea actuală a fragmentului dela Kojatky este de 39 cm.; făcând proporția obișnuită, aflăm că mai lipsesc din lamă ca. 9—10 cm., așa că, ținând seama și de îndoitura lamei, ajungem la o lungime maximă originală de ca. 50 cm. Lățimea maximă a lamei, la partea ei lărgită, este de 3,1 cm., lățimea maximă a limbii mânerului de 1,8 cm., iar lungimea limbii de 6 cm.

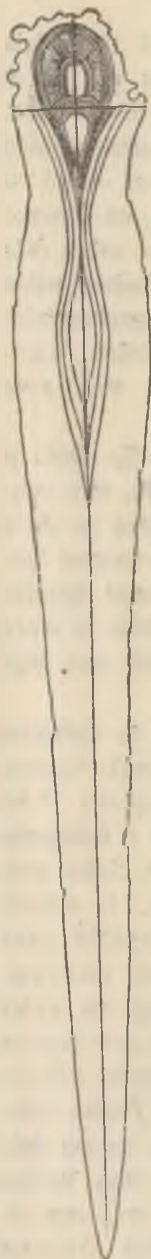

Fig. nr. 6.
Pumnalul
dela Sauerbrunn
După Willvonseder.

După informațiile căpătate, se pare că sabia dela Kojatky reprezintă o descoperire izolată.

Un eventual al doilea exemplar de astfel de sabie sau pumnal din Cehoslovacia, pomenit în treacăt și fără precisiuni de V. G. Childe¹⁹⁾ ca fiind găsit lângă Kokotsko lângă Pilsen în Boemia trebuie eliminat, deoarece după informațiile pe care mi le-au transmis cu multă colegialitate D-nii Dr. J. Bohm și Dr. J. Neustupny din Praga, în marea grupă de tumuli dela Kokotsko (între comunele Ejovice și Horomyslice, districtul Rohycany) nu s'a găsit nici o astfel de sabie. Acolo s'a descoperit doar un pumnal ornamentat²⁰⁾ care reprezintă cu totul alt tip ca săbiile noastre. Este posibil ca ilustrul arheolog englez să fi confundat Kojatky cu Kokotso.

Un exemplar absolut caracteristic de sabie de tip Boiu s'a găsit în schimb în provincia germană Schleswig-Holstein, dela Marea Baltică. El este publicat doar într'un desen însoțit de foarte sumare lămuriri²¹⁾. Nu se stie nimic cu privire la locul exact unde s'a găsit în cuprinsul provinciei. Mărginile mânerului săbiei sunt în mare parte rupte; din limba mânerului lipsește deasemeni capătul de sus; se pare că lipsește și o parte din lamă. Din fericire decorul plăcii mânerului este destul de bine conservat; este exact motivul dela Boiu. Lungimea originală a săbiei poate fi calculată la ca. 55 cm.

După cum reiese din lista de mai sus, și după cum vom avea prilejul să subliniem mai amănunțit, săbiile de tip Boiu în înțeles restrâns nu s'au găsit spre Vest decât până la o linie care urmează cursul Dunării până la Bratislava. Iată însă că, am putea spune în chip cu totul neașteptat, întâlnim două exemplare în provinciile din câmpia dela nord-estul Italiei, dincolo de Karst și de Alpii Julici.

Primul exemplar s'a găsit la Castions di Strada, în districtul Palmanova, Provincia Udine și reprezintă o descoperire

¹⁹⁾ Op. cit., p. 399: „something similar was found in a barrow at Kokotsko near Plzen“.

²⁰⁾ Reprodus de J. Schranil, Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Pl. 26/3.

²¹⁾ W. Splieth, Inventar der Bronzealterfunde aus Schleswig-Holstein, Kiel-Leipzig 1900, pl. 1/9b cu p. 12: „găsită cu prilejul nivelării unui tumul. Conturul lamei strîcat de gășitor prin șlefuire“.

Pl. 1. 1. Boiu; 2. Samşud; 3. Kojatky; 4. München. Dimensiuni în text.

izolată²²⁾ (Pl. 2/5). Sabia are limba mânerului ruptă în dreptul singurei găuri de nit care o străpungea; supoziția lui Reinecke, după care ar mai fi existat o gaură în partea ce lipsește a limbii nu ni se pare, judecând după poziția găurii păstrate și după cele observate la piesele discutate mai sus (Császár-töltés, Kojatek) a fi justă. Placa mânerului a avut câte trei găuri de fiecare parte. Decorul ei este format de un motiv exact ca cel dela Boiu. Lungimea actuală a săbiei este de 73 cm.; avem de a face deci iarăși cu un *rapier*.

A doua sabie de tip Boiu din Italia de nord-est s'a găsit în împrejurimile orașului Treviso din Provincia Veneția²³⁾ (Pl. 2/6). Vârful lamei și o bună parte din limba mânerului, care avea margini ridicate, lipsesc. Placa mânerului are câte patru găuri de fiecare parte. Judecând după desenul pe care îl avem la dispoziție, sabia dela Treviso se deosebește de cele pomenite până acum în primul rând prin forma sa care reprezintă o exagerare a formei obișnuite, prin faptul că partea inferioară a lamei este foarte îngustă, iar cea superioară lățită în chip exagerat. Sabia dela Boiu are și ea puțin acest aspect, însă din cauză că o jumătate de lamă a fost lățită prea mult și nesimetric cu cealaltă. Decorul plăcii mânerului este la Treviso și el nenormal: el reprezintă de fapt o formă degenerată a motivului tipic dela Boiu.

Dacă în ceace privește sabia dela Castions di Strada nu mai poate fi nici o îndoială că ea este absolut tipică și că provine din acelaș cerc industrial, din acelaș centru de fabricație ca sabia dela Boiu și cealalte, sabia dela Treviso se arată a fi lucrată doar după modelul celor de tip Boiu, dar de o mână care nu a păzit *șablonul* și care pe deasupra a copiat și decorul fără a-i înțelege natura. Acest ultim amănunt, că anume decorul dela Treviso este o copie nedibace a celui de tip Boiu, dovedește fără putință de contestare că nu săbiile tipice Boiu sunt copiate după cea dela Treviso, ci dimpotrivă aceasta din urmă este o copie după primele.

Cu aceasta am terminat înșirarea săbiilor de tip Boiu, atâtea câte ne sunt cunoscute nouă în momentul de față. Înainte de a trece la o altă latură a cercetării noastre, socotim necesar ca pe baza materialului discutat mai sus,

22) Bolletino di Paletnologia Italiana, 37, 1912, p. 22 sq. cu p. 33, Fig. C: aceasta este publicația originală pe care nu o avem la îndemână în momentul când scriu. Un desen al părții superioare a săbiei este reprodus de G. Kossinna, Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft, ed. 7, 1937, fig. 252; ne conducem aici după acest desen și după indicațiile extrase din publicația originală de Reinecke și reproduse în Germania 15, 1931, p. 217.

23) O. Montelius, La civilisation primitive en Italie, Pl. 34/20; acelaș, Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Nord-Deutschland und Skandinavien, Braunschweig 1900, fig. 314. Această din urmă operă a lui Montelius va fi citată de aci înainte prescurtat ca „Montelius, Chronologie“.

acum când nu mai suntem în fața unui singur exemplar reprezentând tipul, ci în fața unei grupe întregi de astfel de săbii, să definim încă odată în chip sintetic trăsăturile caracteristice ale acestui tip special de armă. Am văzut așadar

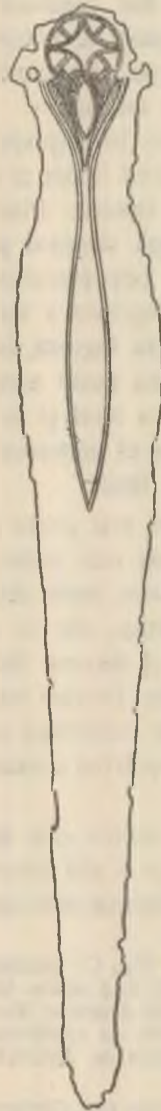

Fig. nr. 7.
Pumnalul dela Pichlern.
După Willvonseder

că săbiile de tip Boiu au comune următoarele trăsături; a) forma generală: mâner cu limbă și placă; placa are umerii proeminenți și rotunjiți; numărul găurilor de nit este variabil, după cum variabilă este și împrejurarea dacă mânerul are sau nu mărgini ridicate (ramă); lama este compusă dintr'o parte superioară lăjită și una inferioară îngustată, nu invers; după umflătura din partea superioară lama se gâtuie, sub placa mânerului, relativ brusc, lama are o puternică creastă mediană pe mijlocul ei, care se prelungește atenuată până pe limba mânerului; b) decorul lamei, format din două grupe de linii care pornind dela marginea de jos a plăcii mânerului, însoțesc creasta mediană până la începutul părții îngustate a lamei, în așa fel însă, încât ele subliniază de departe conturul șerpuit al părții superioare a lamei; în felul acesta se naște un ornament în formă de „leduncă“ sau „lanțetă“. Numărul liniilor gravate de fiecare parte a crestei este constant la toate săbiile de tip Boiu: trei; c) decorul plăcii mânerului, care este format la toate aceste săbii, — cu excepția celei dela Treviso, — din acelaș motiv, compus din două spirale sau două grupuri de cercuri concentrice alăturate, înrămate într'un cadru având forma unei inimi cu două scobituri laterale la vârf.

Numai săbiile sau pumnalele care au toate trei caracteristicile reamintite aici pot fi socotite că aparțin tipului Boiu luat în înțeles strict. Paralelele săbiei dela Boiu înșirate mai sus au fost alese tocmai pornind dela aceste caracteristici pe care le-am găsit la sabia dela Boiu, dela care am pornit.

Din punct de vedere al lungimii, lamele de tip Boiu variază dela mărimea unui simplu pumnal lung, — Samșud cu maximum 34 cm., „Ungaria“ cu ca. 37 cm., Császártöltés cu max. 40 cm., — la aceia a unei săbii scurte — O. Szony cu max. 50 cm., Kojatky cu acelaș max., Boiu cu ca. 55,6 cm., Schleswig-Holstein cu ca. 55 cm., Dunăre la Buda cu max. 62 cm. — și până la aceia a unor săbii lungi, adevărate *rapiere*, — Bratislava cu peste 72 cm., Castions di Strada cu peste 73 cm.

Răspândirea geografică a săbiilor de tip Boiu, oricât ar putea fi ea socotită irelevantă din cauza caracterului întâmplător al descoperirilor și al eventualelor lacune de documentare, merită totuși o atenție deosebită, chiar dacă n'ar fi decât pentru necesitatea de a sublinia limpede problemele pe care această răspândire le pune.

Privind harta pe care am însemnat punctele în care s'au găsit astfel de săbii (Fig. 9.), deslușim din capul locului, ca o simplă constatare de fapt, trei grupe geografice principale: una în Transilvania, una pe linia Dunării de mijloc, cu risipire a pieselor dealungul ei dela Porțile de Fier la Bratislava și cu o prelungire dealungul liniei Morava (March) — Oder și în sfârșit o a treia în Italia de nord-est. Această ultimă grupă este deocamdată izolată geograficește de celelalte două, care se pot lega în chipul cel mai natural între ele dacă ne gândim că ori luptătorii care purtau astfel de săbii, ori făurarii-negustori cari le fabricau și răspândeau au urmat drumul Dunării și au trecut și în Transilvania prin valea Mureșului, poarta principală de pătrundere în această provincie dinspre basinul Dunării de mijloc și al Tisei. Dela Bratislava în sus acest tip de sabie nu a mai putut înainta pe Dunăre, ci a fost abătut dealungul drumului Morava-Oder, pe care a pătruns în exemplare izolate până la Marea Baltică. Acest drum al Moravei și Oderului, care leagă regiunile dela Marea Baltică cu părțile estice ale Europei centrale și sudice formează una din marile căi ale ambrei (chihlimbarului) baltice, despre care se crede că a fost deschisă deabea într'o vreme mult mai târzie ca aceea a săbiilor noastre. Legături stilistico-tipologice și de import-export pe care le observăm însă între materialul din bronzul timpuriu și mijlociu din unele regiuni din apropierea Mării Baltice (de ex. mai ales din Pomerania) și Europa centrală de est ne îndeamnă să admitem o mai veche folosire a drumului Oder-Morava, chiar dacă lipsa unor studii mai adâncite asupra prezenței ambrei baltice în regiunile noastre nu ne permite a pune această folosire în legătură cu un eventual import de ambră.

Caracterul oarecum sporadic, fără vreo concentrare masivă, ci de simplă înșirare pe anumite linii, al răspândirii săbiilor de tip Boiu poate fi de sigur întâmplător și datorit doar stadiului actual al documentării noastre. Dar noi cunoaștem pe de altă parte și alte apariții de acest fel, chiar contemporane cu săbiile noastre, și acestea arată de obicei, chiar în cazuri de redusă documentare, un alt tablou pe hartă: o grupare în jurul vreunui centru industrial și o răspândire prin export sau altfel până în regiuni mai mult sau mai puțin îndepărtate. Să luăm ca exemplu chiar din cercul de civilizație, în sens larg, în care apar și săbiile de tip Boiu, cazul topoarelor de luptă decorate

din bronzul mijlociu, pe care le-am studiat, cum am amintit deja la început în altă parte. Deși și acolo numărul descoperirilor cunoscute până astăzi este tot restrâns, ele s'au arătat totuși pe hartă a fi grupate într'un centru principal, de origină, — în nord-vestul României și nord-estul Ungariei, — și apoi răspândite de acolo mai departe. Tot astfel se întâmplă în majoritatea cazurilor când cartăm vreun tip al civilizației materiale preistorice. Lucrul este și natural, deoarece, după cum am mai observat, hazardul descoperirilor operând egal peste tot, tot acolo unde un tip este mai numeros ascuns în pământ iese el și la iveală.

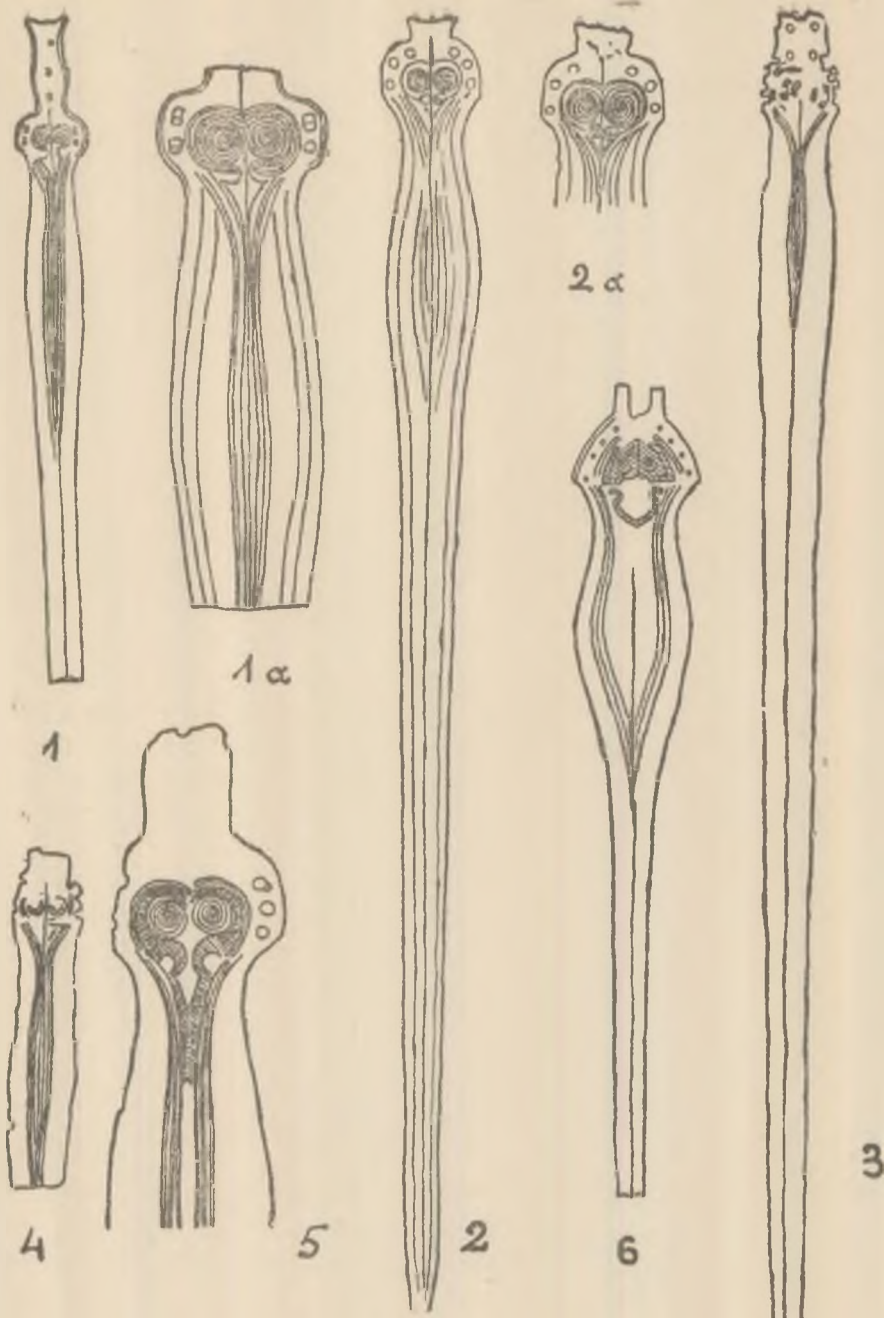
Deosebirea deci între felul cum apar de obicei tipurile preistorice pe hărțile noastre de răspândire și cel în care se prezintă pe hartă răspândirea săbiilor de tip Boiu pare a indica de fapt o deosebire de *condiții ale răspândirii*. Putem astfel trage din înșiruirea mai mult sau mai puțin sporadică dealungul unor căi naturale de comunicație și fără centru clar marcat pe hartă a săbiilor de tip Boiu încheierea că avem de a face cu un tip care nu a fost fabricat într'un centru metalurgic din cuprinsul ariei în care apare, pentru a fi răspândit de acolo în diferite direcții, ci cu un tip care: a) ori a fost răspândit de luptători veniți dintr'un centru necunoscut; b) ori a fost purtat

Fig nr. 8
Punitz, Poznania
1/3 După Montelius

dealungul căilor unde îl găsim de unul sau mai mulți meșteri-călători din regiunea noastră; c) ori, fiind realizat de un meșter odată într'un loc încă necunoscut din regiunea noastră, a fost copiat ici și colo după cum a plăcut sau nu. Caracterul de șablon pe care îl are modul în care diferitele exemplare cunoscute au fost realizate ne oprește de a lua în considerație și alte ipoteze posibile.

Oricum se va deslega acest aspect al problemei atunci când documentarea noastră va fi mai completă, — presupunând că ea se va completa esențial, și nu va rămâne mereu, chiar după înmulțirea numărului de exemplare găsite, cu acelaș caracter ca astăzi, — un fapt se desprinde astăzi cu toată limpezimea din cele câte cunoaștem, și acest fapt se cuvine a fi subliniat cu toată hotărârea: săbiile de tip Boiu nu apar în Europa centrală nicăeri mai la vest de linia Dunărea-de-Mijloc-Morava (March); ele reprezintă un tip est-centraleuropean, al Dunării și al Mureșului deocamdată, deoarece exemplarele din Moravia (Kojatek) și Schleswig-Holstein reprezintă doar o răspândire timidă și răzleață. Această concluzie capătă un

Pl. 2. 1. „Ungaria“; 2. Dunăre la Buda. 3. Bratislava; 4. O-Szöny; 5. Castions di Strada; 6. Treviso. 1—4 după Hampel; 5 după Kossina; 6 după Montelius. Dimensiuni în text.

caracter cu atât mai cert, cu cât la vest de linia Dunăre-Morava civilizația bronzului mijlociu este relativ bine cunoscută prin mormintele tumulare care o caracterizează și care i-au dat și numele (civilizația mormintelor tumulare din epoca de bronz), iar această civilizație dispune de tipuri speciale de pumnale și săbii, bine cunoscute, astfel că nu se poate spune că lipsa săbiilor de tip Boiu spre vest s'ar datora unei lacune de documentare. Vom vedea chiar în curând că spațiul dela vest de Dunărea de mijloc și la sud de cursul vest-estic al Dunării este ocupat de un tip de săbii și pumnale foarte înrudite cu ale noastre, dar totuși deosebite.

Astfel arătându-se la o analiză mai amănunțită a sta situația, tipul Boiu nu mai poate fi numit, cum s'a întâmplat până acum în chip general, după descoperirea dela Keszthely din Ungaria de vest, — pe care o vom discuta mai jos, — „tipul Keszthely“, deoarece descoperirea dela Keszthely este în afară de aria de răspândire a tipului al cărui eponim pretinde a fi, iar în al doilea rând sabia dela Keszthely nu este un reprezentant caracteristic pentru acest tip, ci, după cum vom arăta, foarte probabil un tip hibrid. Cine nu va voi, de acum înainte, să spună *tip Boiu*, poate să definească săbiile noastre cu formula *tip Császártöltés-Boiu*.

Am făcut până acum abstracție de cele două descoperiri nord-est-italice dela Castions di Strada și Treviso. Ele stau izolate, despărțite de replicile lor de către Alpii răsăriteni și, dincoace de aceștia, de întinse teritorii ale Austriei, Ungariei de vest și ale Serbiei de nord-vest. Prin poziția lor geografică ele pun o problemă spinoasă. S'a căutat multă vreme, și se mai caută încă, origina multor tipuri ale bronzului central- și nord-european în Italia; cineva ar putea susține că sabia dela Castions di Strada reprezintă prototipul săbiilor noastre de tip Boiu. Faptul că în această presupusă regiune de origină a tipului, în Italia, acesta este documentat mult mai rar decât în regiunea presupusă de apariție secundară nu ar fi o piedică în calea acestei teorii. S'a făcut în adevăr, mai ales în ultima vreme, în chip repetat observația, interesantă din punct de vedere metodic, că un tip poate foarte bine să fie, sau să apară, mai rar în regiunea lui de origină și mai des, chiar masat, într'un teritoriu unde a fost doar exportat sau introdus secundar. Dacă, să spunem, jobenul este astăzi mai răspândit în unele regiuni ale Africei negre decât în Europa, aceasta nu înseamnă că jobenul este de origină africană. Exemplele se pot înmulți. Din domeniul Preistoriei europene se poate cita chiar cel al săbiilor obișnuite cu limbă de prins mânerul, care apar mai frequent în Nordul Europei, unde au fost introduse secundar, decât în teritoriul lor de ori-

gină central-european²⁴). S'ar putea aşadar în principiu ca sabia dela Castions di Strada să reprezinte modelul după care au fost copiate, sau ca regiunea dela „Caput Adriae“ să fie locul de unde au fost exportate săbiile noastre de tip Boiu.

Sunt însă, credem, câteva consideraţii care se opun din capul locului acestei teorii. Este în primul rând semnificativ că tocmai sabia italică de tip Boiu mai răsăriteană, cea dela Castions di Strada, reprezintă exact tipul Boiu, pe câtă vreme cea mai dela Apus, dela Treviso, dincolo de Piave, se abate şi ca formă, şi ca decor dela canon. Am văzut apoi mai sus că decorul plăcii mânerului acestor săbii este cu totul caracteristic în grupa Boiu. Adăugăm acum că acest motiv este izolat în nord-estul Italiei, apare numai pe săbiile noastre şi odată chiar dezagregat. Fiind un decor cu elemente spiralice, el poate fi mai natural explicat în regiunile noastre, cunoscute ca folosind în această vreme un caracteristic stil de ornamentaţie spiralică. Insfârşit se precizează în ultimul timp din ce în ce mai limpede, după ce se bănuise acest lucru de mult, că civilizaţia nord-est-italică a bronzului are legături foarte puternice cu ceea ce se numeşte încă „Ungaria“, de unde îşi trage foarte probabil cel puţin în parte origina²⁵). Totul aşadar, atât consideraţiile de amănunt, cât şi cele de ordin general cultural, sprijină ipoteza unei origini est-central-europene a săbiilor de tip Boiu găsite în nord-estul Italiei.

Din punct de vedere geografic prezenţa lor acolo se poate explica pe două căi: ele au ajuns acolo ori prin Ungaria de vest şi Austria de jos, ori pe drumul Savei. Intre nord-estul Italiei şi Dunărea ungară, ca şi între acelaş nord-est al Italiei şi Porţile de Fier nu cunoaştem nici o descoperire de sabie de tip Boiu, care să facă legătura şi să ne arate, măcar ca simplă indicaţie probabilă, drumul pe care exemplarele italiene au ajuns acolo unde s'au găsit. Faptul că în Steiermark s'au găsit, după cum vom vedea, două săbii de tip înrudit, care au comun cu tipul Boiu şi limba mânerului, nu ni se pare a constitui o indicaţie, deoarece decorul lor este tipic local şi nu are nimic de a face cu cel al tipului Boiu. O indicaţie s'ar putea scoate poate totuşi din faptul următor: pe câtă vreme în regiunea dela nord-est de Castions di Strada până la Dunăre, în Austria şi în Ungaria de vest, avem documentată, după cum vom arăta, o grupă de săbii contemporane şi de acelaş tip general ca săbiile de tip Boiu, dar reprezentând o variantă specifică acestor regiuni, câtă vreme aşadar mediul prin care ar fi trecut primul drum

²⁴) Vezi hărţile la *E. Sprockhoff*, Die germanischen Griffzungenschwerter (Röm.-germ. Forschungen 5, 1931).

²⁵) Vezi asupra acestui lucru de ex. ceea ce spune *Childe*, op. cit., p. 294, 409 şi 416.

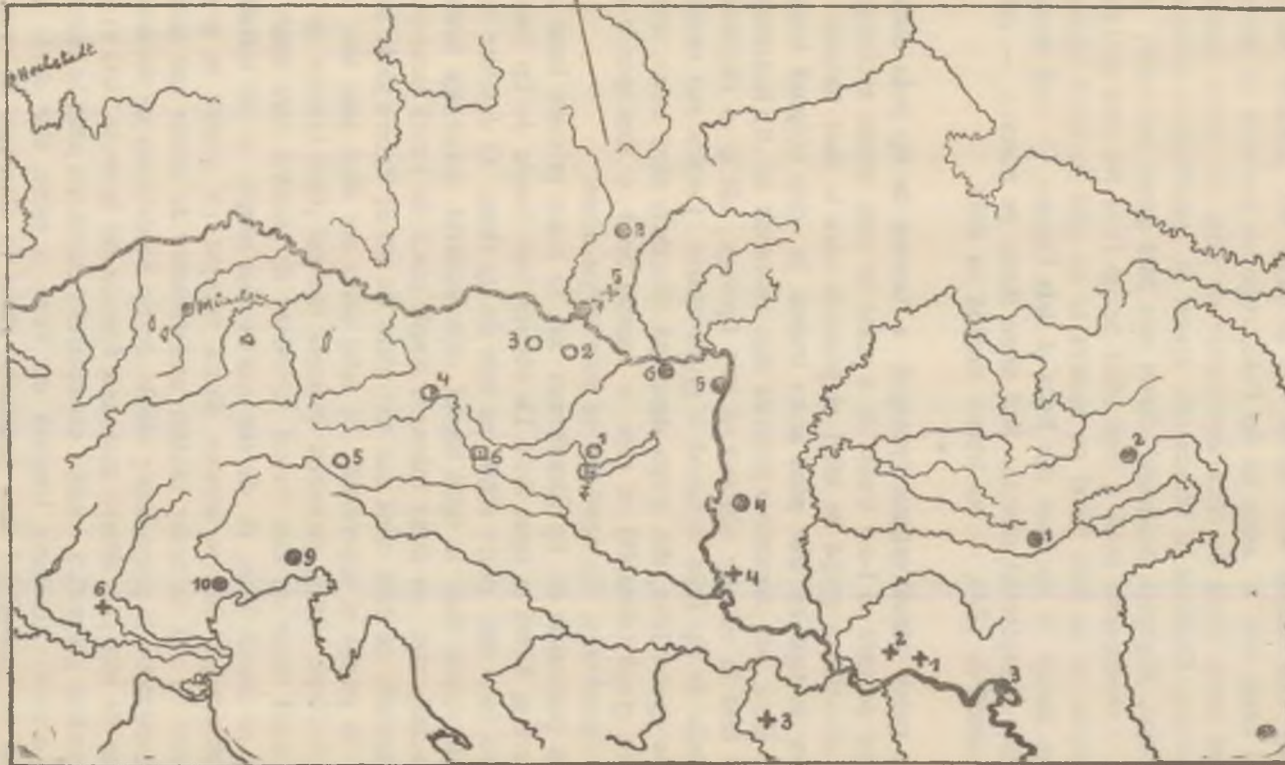

Fig. nr. 9. Harta de răspândire a săbiilor tratate.

- Grupa Boiu: 1. Boiu; 2. Samsud; 3. Porțile de Fier; 4. Császártöltés; 5. Dunăre la Buda; 6. Ó-Szöny;
 7. Bratislava; 8. Kojatky; 9. Castions di Strada; 10. Treviso.
 ○, ● și □ Grupa Sauerbrunn: 1. Keszthely I; 2. Sauerbrunn; 3. Leobersdorf; 4. Donawitz; 5. Píchlern;
 6. Wildon; 7. Keszthely II.
 + Grupa Povegliano II-Joscheva: 1. Weisskirchen; 2. Nagy-Gáj; 3. Joscheva; 4. Zombor; 5. Smolenice; 6. Povegliano.

supozat mai sus este ocupat deja de alt tip de sabie, nu prezintă un gol documentar și totuși nici o sabie de tip Boiu, regiunea parcursă de drumul Savei este până acum liberă de orice descoperire de săbii din seriile acestea. În afară de aceasta, Castions di Strada este așezat în semnificativă apropiere de izvoarele Savei. Regiunea dealungul Savei este încă puțin cercetată; aici putem aștepta o descoperire nouă a unei săbii de tip Boiu. Nu este deci prea îndrăzneț a admite că pe linia Savei pe undeva se va găsi în viitor legătura geografică între săbiile de tip Boiu din Italia și dela Dunăre, — deși desigur nici ipoteza unei transplantări directe, fără urme lăsate pe parcurs, — printr'o migrație rapidă de pildă, — nu trebuie exclusă cu totul.

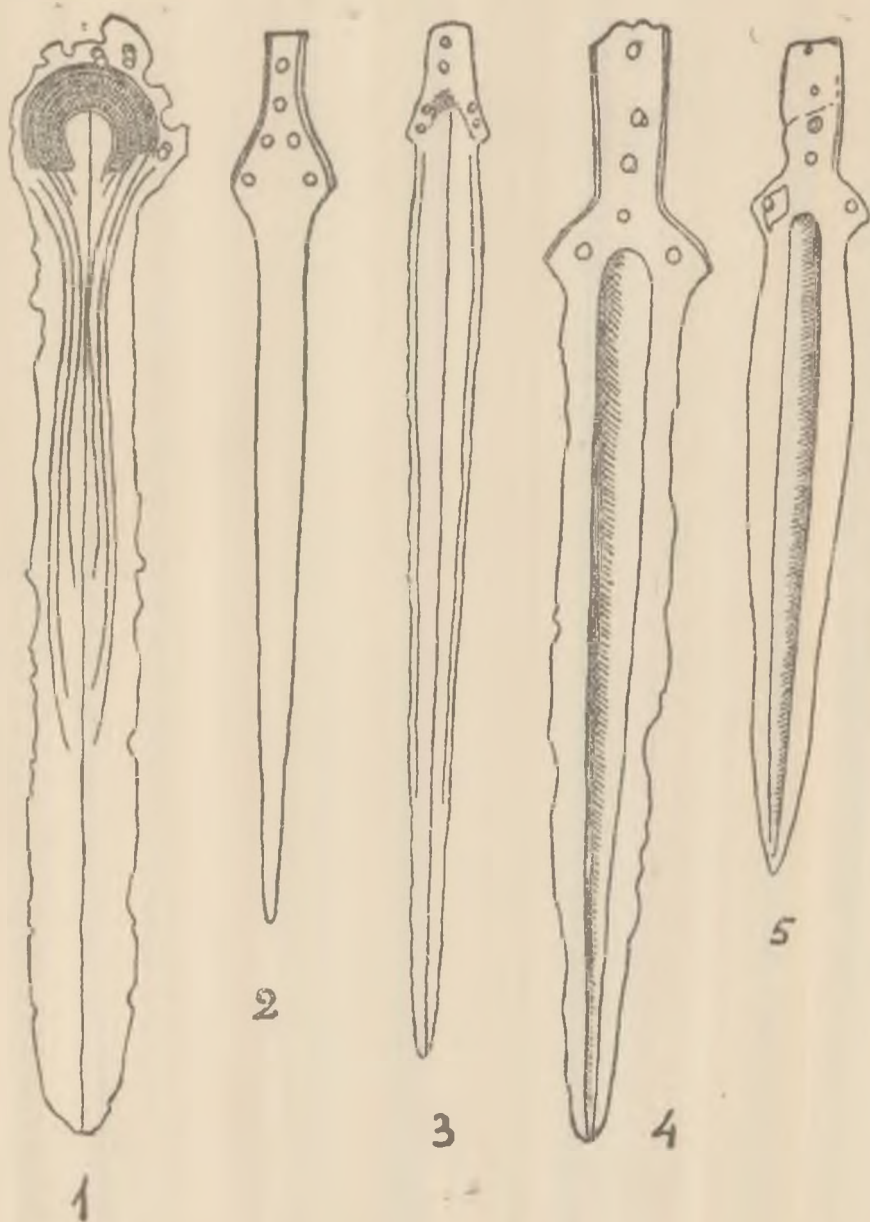
*

Pentru a putea stabili origina tipologică a lamelor de tip Boiu trebuie, potrivit planului pe care ni l-am trasat de a urma în sens invers evoluția lor tipologică, să cercetăm o grupă de săbii și pumnale care le sunt înrudite de aproape și care de fapt au fost până acum tratate în chip obișnuit laolaltă cu cele de tip Boiu, sub denumirea generală deja pomenită de „tip Keszthely“. Noi am arătat însă în cele de mai sus că atât tipologic, cât și ca răspândire geografică, săbiile de tip Boiu formează o grupă aparte. Ceeace mai rămâne, după separarea tipului Boiu, din grupa denumită Keszthely până acum, reprezintă o a doua grupă (variantă) pe care o numim după o descoperire din Austria *tipul Sauerbrunn*. Cu acest tip ne vom ocupa acum.

Săbiile și pumnalele de tip Sauerbrunn au, în ceace privește lama lor, în linii mari aceiaș formă ca tipul Boiu. De obicei însă lamele de tip Sauerbrunn sunt mai late, mai puțin efilate ca cele de tip Boiu. O deosebire mult mai importantă constă însă în lipsa limbei dela mânerul majorității lamelor de tip Sauerbrunn, care au drept mâner o simplă placă de formă semi-ovală sau ușor hexagonală, cu câte două sau trei găuri de nit de fiecare parte laterală și două în partea ei superioară; în total placa are deci șase sau opt găuri de nit. Insfârșit, ultima deosebire privește decorul plăcii lamelor de tip Sauerbrunn: acest decor nu este format *niciodată* de motivul care apare în chip constant pe lamele Boiu, ci de alte motive mai simple și *nu* spiralice.

O altă absorvație care se impune dintru început cu privire la grupa Sauerbrunn este că aici în zadar căutăm uniformitatea de canon sau șablon pe care am constatat-o la grupa Boiu; săbiile de tip Sauerbrunn se deosebesc de obicei una de alta prin diferite amănunte formale sau de decor. Iată în primul rând, în ordine geografică, o listă a exemplarelor cunoscute până în prezent:

Muzeul orașului Keszthely, Ungaria de Vest; o sabie, alta decât cea bine cunoscută din mormântul dela Keszthely, găsită în apropiere de oraș în

Pl. 3. 1. Povegliano (I); 2. Povegliano (II); 3. Weisskirchen (Biserica A!bă);
 4. Joschewa; 5. Monaccore.
 1—2 după Montelius; 3 după Hampel; 4 după Reinecke; 5 după Baumgärtel.

condițiuni pe care nu le cunoaștem. Datorim semnalarea acestui exemplar, precum și o schiță după el, colegului nostru D-l Dr. Fr. Holste (München). Sabia are opt găuri de nit și un decor simplu compus din două benzi semi-circulare înscrise una în alta, hașurate și așezate pe placă în chipul unei potcoave cu deschizătura în jos. Pe partea superioară lăjită a lamei este gravat obișnuitul ornament al „lanțetei“. Inedită. Pe harta dela Fig. 9. această descoperire este însemnată ca Keszthely I.

„Ungaria“, fără loc de găsim cert. Pumnal lung în Muzeul din Viena²⁶⁾ (Fig. 4.) Șase găuri de nit în placă; aceasta nu are acelaș decor pe amândouă fețele, ci pe una patru arcure de cerc dispuse într'un cerc cu partea convexă spre centrul cercului și legate de acesta cu câte o bară oblică, iar pe cealaltă două etaje de triunghiuri hașurate cu vârful în jos într'un cadru în formă de inimă. Pe lamă „lanțetă“. Lungimea 39 cm.

La Sauerbrunn în Burgenland, Austria, s'au descoperit într'un mormânt o sabie și un pumnal de acest tip²⁷⁾ (Fig. 6.), amândouă de aceeaș formă și decorate cu acelaș motiv pe placa mânerului. Motivul e format de o „potcoavă“ având la bază o arcadă, care împreună cu benzi hașurate gravate de amândouă părțile deschizăturii „lanțetei“ rezervă în alb un spațiu de forma unei picături. Am ales descoperirea dela Sauerbrunn ca eponim al întregii grupe deoarece tipul este reprezentat aici prin două exemplare absolut caracteristice.

Nu departe de Sauerbrunn, la Leobersdorf în Austria de Jos întâlnim un alt pumnal de acest tip²⁸⁾, găsit într'un mormânt cu schelet, care este în totul asemănător celui dela Sauerbrunn; doar decorul plăcii mânerului este ceva mai simplu la Leobersdorf.

Mai spre sud-vest regăsim tipul la Pichlern în Carintia, în districtul Klagenfurt²⁹⁾ (Fig. 7.) Motivul de pe placa mânerului este aici acelaș ca cel de pe una din fețele exemplarului din „Ungaria“ pomenit mai sus (Fig. 4.): cerc cu patru arcure legate de cerc cu bare oblice, dar încheiat jos cu o

²⁶⁾ Hampel, Pl. 176-1.

²⁷⁾ Cf. Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit, 12, 1936, p. 187, (K. Willvonseder); publicația originală a lui F. Hautmann, în „Beiträge zur Urgeschichte des Burgenlandes“ 2, Burgenland (Eisenstadt) 1928, nu ne este accesibilă. Dl K. Willvonseder însă, care tratează aceste piese în opera D-sale aflată sub tipar „Die mittlere Bronzezeit in Österreich“ la p. 90 și 382 cu Pl. 28'5-7 a avut bunăvoința, — pentru care îi mulțumim și aici, — să ne comunice probe ale fotografiilor și ale desenului pe care le reproduce acolo, ca și citatele din cartea D-sale transcrise mai sus.

²⁸⁾ Reprodus într'un desen de O. Menghiu, Urgeschichte Niederösterreich (Heimatkunde von N. O., Heft 7, 1921), Pl. 7/1.

²⁹⁾ K. Willvonseder, Die Bronzezeit in Österreich, p. 90 și 381 cu Pl. 51/3; citat comunicat de D-l Willvonseder odată cu desenul săbiei reprodus aici.

bandă în zig-zag, sub care, pe extremitatea lamei, este rezervat prin hașuri un oval ascuțit.

Dela Donawitz în Steiermark, districtul Leoben, provine o sabie inedită, găsită întâmplător cu prilejul facerii unei străzi și păstrată la Muzeul Joanneum din Graz³⁰⁾. Ea se deosebește de cele discutate până acum prin faptul că este prevăzută cu o limbă relativ lată la mâner, limbă în care s'au mai păstrat două găuri de nit, o a treia trebuind să fie supozată în partea ce lipsește a limbii. Placa mânerului are câte trei găuri de fiecare parte și poartă un decor aproape exact ca cel întâlnit la Sauerbrunn (potcoavă, arcadă și picătură). Sabia este lungă acum de 53,7 cm.

O ultimă sabie din seria aceasta aflată în Austria este tot inedită și păstrată tot la Muzeul din Graz; ea a fost găsită la Wildon (Steiermark)³¹⁾. Este vorba de un fragment lung de 29,8 cm. Mânerul are forma celui dela Samșud, tot cu câte trei găuri de nit de fiecare parte a plăcii și una singură (probabil) în limbă. Ca și la sabia de formă asemănătoare din „Ungaria“ (vezi mai sus nota 17), placa mânerului este lipsită de decor; pe lamă este gravat ca de obicei motivul „lanțetei“. Am văzut mai sus, cu prilejul prezentării pumnalului dela Samșud, că forma de mâner întâlnită acum și la Wildon, trebuie considerată drept secundară.

Se socoate de obicei ca făcând parte din această grupă și o sabie găsită la Povegliano, în provincia Verona din Italia de Nord-est³²⁾ (Pl. 3/1.). În realitate ea se deosebește de săbiile discutate mai sus prin forma lamei, care are cea mai mare lățime în partea ei inferioară. Sabia dela Povegliano este, datorită acestui amănunt morfologic, o sabie de tăiat, și nu o sabie de împuns, ca cele de tip Boiu-Sauerbrunn. Mânerul ei, cu placă simplă, a avut câte trei găuri de nit pe marginile laterale și *trei* altele pe marginea de sus. Placa este decorată cu o potcoavă formată din benzi hașurate, un motiv simplu care se regăsește exact numai pe sabia inedită din Muzeul din Keszthely. Pe lama săbiei dela Povegliano este gravată o „lanțetă“ atârând în jos până în partea inferioară a lamei, un amănunt care subliniază încă odată lărgirea lamei în partea inferioară a ei.

³⁰⁾ Pomenită de *Willvonseder* în *Nachrichtenblatt* etc. (1936), p. 187; lămuriri suplimentare asupra acestei piese datorim bunăvoinței D-lui Willvonseder și celei a D-lui Prof. W. Schmid, directorul Muzeului Joanneum.

³¹⁾ Pomenită de *Childe*, op. cit., p. 399, nota 1; cf. și *Willvonseder* în „*Nachrichtenblatt*“ l. c., lămuriri complimentare datorăm D-lor Willvonseder și Prof. W. Schmid.

³²⁾ *Montelius*, *La civ. prim. en Italie*, Pl. 37/4; *acelaș*, *Chromologie*, Fig. 313.

O altă sabie care trebuie eliminată din grupa Sauerbrunn este cea găsită într'un tumul (No. III.) la Hochstadt („Töngeswald“), districtul Hanau, provincia Hessen, Germania³³). Ea are lama foarte deteriorată și a fost interpretată ca o sabie de tip Sauerbrunn de D-l Dr. Fr. Holste din München, care o tratează într'o lucrare ce se află în curs de tipărire și din care D-l Holste ne-a comunicat observațiile D-sale asupra acestei piese. D-l Holste a observat pe placa mânerului acestei lame urmele unui decor constând din resturi de bandă arcuită hașurată, care trebuiesc întregite ca o potcoavă. Pe lamă este gravată „lanțeta“ obișnuită.

Placa mânerului poartă resturile a opt găuri de nit, dispuse în modul obișnuit la săbiile Sauerbrunn. Suntem totuși de părere că această lamă trebuie întregită în forma unei săbii ca cea dela Povegliano, și nu ca cele de tip Boiu; pentru această soluție vorbește hotărît forma prelungă, umflată jos, a „lanțetei“, ceace indică o lamă cu lățimea maximă în partea ei inferioară, ca la Povegliano.

Săbiile dela Povegliano și Hochstadt trebuiesc deci eliminate din grupa Sauerbrunn luată în înțeles restrâns ca însumând săbii și pumnale de împuns cu lama de forma săbiei dela Boiu; nu mai puțin ele ne îndreaptă către o serie de săbii decorate și cu conturul șerpuit, dar de tăiat, al căror rost în originea tipologică a săbiilor noastre ne va preocupa mai jos.

Înainte însă de a merge mai departe cu cercetarea noastră asupra originii tipului Boiu-Sauerbrunn pe linia pe care ne-o indică săbiile dela Povegliano și Hochstadt, nu este fără folos, credem, să rezumăm cât mai exact situația, așa cum ea se prezintă după separarea grupei Sauerbrunn. Am stabilit următoarele fapte:

Grupa de săbii Boiu se înrudește de aproape cu o altă grupă de săbii pe care le-am numit de tip Sauerbrunn. Înrudirea privește în primul rând unul din caracterele esențiale ale lamelor de tip Boiu, anume forma lor specială, cu umflătura marcată în partea superioară a lamei. Grupa Sauerbrunn are alt motiv pe placa mânerului și altă răspândire geografică decât grupa Boiu. În afară de aceasta, cu excepția săbiilor dela Donawitz și Wildon, — ultima neputând fi însă atribuită sigur nici uneia dintre grupe, din cauza lipsei decorului de pe placă, — grupa Sauerbrunn nu are limbă la mâner. Trebuie însă să ne dăm bine seama de faptul că dacă ni s'a impus caracterizarea și clasificarea aparte a grupei Sauerbrunn pe baza formei, fără limbă la mâner și ceva mai lată ca la tipul Boiu, și pe baza decorului plăcii, deosebit de cel dela Boiu, atunci sabia dela Donawitz reprezintă un exemplar hibrid,

³³) Reprodușă neclar la *F. Kutsch Kataloge west-und süd-deutscher Altertumssammlungen* 5, Hanau 1926, p. 39 cu Pl. 7, No. G. 226.

care prin forma generală a lamei și prin decorul plăcii mânerului se leagă de grupa Sauerbrunn, prin limba mânerului însă de grupa Boiu.

S'ar putea să ni se obiecteze că săbiile de tip Sauerbrunn, care au de obicei mânerul foarte deteriorat, vor fi putut avea și ele la origină limbă ia mâner, care ar lipsi acum numai pentru că s'a rupt. Este însă imposibil ca acest lucru să se fi petrecut întâmplător în chip constant cu toate săbiile de tip Sauerbrunn, în șase cazuri, și niciodată cu cele de tip Boiu. Dispoziția găurilor la unele săbii Sauerbrunn se opune și ea hotărît ipotezei amintite (Vezi de ex. Fig. 4). Însfârșit vom vedea că și origina tipului Sauerbrunn arată că avem de a face cu săbii și pumnale fără limbă, ci numai cu placă de mâner.

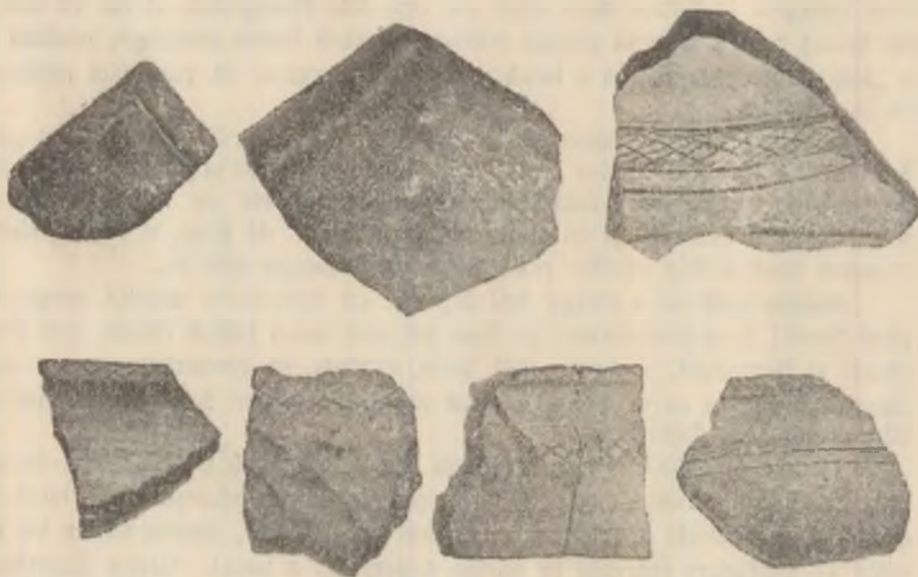

Fig. nr. 10. Cioburi ale civilizației Wietenberg de pe „Măgulicea” dela Boiu. Ca. 1/2. Muzeul Național de Antichități, București.

Reținând așadar ca bine stabilite caracterele distinctive ale celor două grupe de săbii, a sosit timpul să vedem ce poziție tipologică se poate atribui în lumina acestor fapte săbiei celebre din mormântul dela Keszthely, sabie care a fost socotită până acum drept prototipul eponim al întregii serii.

Sabia dela Keszthely (Fig. 5.), pe care o vom numi aici Keszthely II, este lungă de 69 cm., bine păstrată și de forma tipului Boiu³⁴⁾. O mică deosebire se constată la umerii mânerului, care sunt mai lăsați, mai puțin proe-

³⁴⁾ *Hampel*. Pl, 134/3.

minenți ca la exemplarele obișnuite de tip Boiu. Acest amănunt, cât ar părea el de neînsemnat, în aparență, capătă o semnificație prin caracterul de șablon pe care îl are mânerul la săbiile obișnuite de tip Boiu. Dela început observăm deci că sabia Keszthely II provine din alt atelier sau din alt cerc industrial. Amintim că și sabia dela Treviso, care am văzut că nici eu nu pare a proveni din cercul industrial original al săbiilor Boiu, are umerii plăcii mânerului tot lăsați. Decorul plăcii mânerului săbiei Keszthely II este și el altul decât cel al grupei Boiu. El reprezintă de fapt acelaș motiv simplu al potcoavei formate din benzi hașurate, pe care l-am notat și la Keszthely I și Povegliano, cu deosebirea totuși că este ușor modificat în formă de inimă. Această formă de inimă este însă, cum am văzut, o caracteristică a decorului de tip Boiu și străină altor tipuri de săbii. Făcând suma tuturor caracterelor pe care le prezintă sabia Keszthely II nu putem, credem, ajunge decât la încheierea că ea reprezintă un fabricat local, realizat după schema morfologică a tipului Boiu și decorat după moda vestică a tipului Sauerbrunn, dar influențat și în decor de tipul Boiu.

Trebue așadar să admitem o oarecare interferență a tipului Boiu cu tipul Sauerbrunn, interferență documentată de apariția limbii la mânerul unor săbii Sauerbrunn și de un amănunt de decor, anume de forma de inimă pe care o ia potcoava la Keszthely II și la sabia din „Ungaria“ discutată mai înainte (Fig. 4).

La exemplarele din Austria ale tipului (Sauerbrunn, Leobersdorf, Pichlern, Donawitz) am constatat o oarecare variabilitate a motivului de pe placa mânerului, dar totodată și predilecția pentru rezervarea unui câmp liber în formă de picătură sau oval ascuțit (Fig. 6—7).

Însfârșit am mai arătat că la săbiile de tip Sauerbrunn s'au socotit și unele exemplare mai îndepărtate geograficește, care însă la o analiză mai amănunțită s'au dovedit a fi doar tipuri înrudite cu tipul Sauerbrunn. Cu aceste tipuri voim să ne ocupăm acum, deoarece ele ne apropie de origina tipului Sauerbrunn.

Conducându-ne după elementul caracteristic al decorului de pe placa mânerului, găsim în afară de săbiile dela Povegliano și Hochstadt încă o sabie care se arată a sta într'o oarecare legătură cu tipul Sauerbrunn. Este vorba de o sabie „cu mâner plin“, având adică mânerul metalic și dintr'o bucată, găsită izolată la München (Germania), și anume la locul unde se află podul numit „Bogenhausener Brücke“. Sabia este inedită și se păstrează la Muzeul Central Romano-German din Mainz, a cărui direcțiune a avut amabilitatea de a ne comunica o fotografie a piesei (Pl. 1/4).

Lama joacă în mânerul metalic, de care fusese prinsă numai cu două nituri, deși mânerul mai are încă patru capete de nituri false (atrape). Nu este exclus ca mânerul să fi fost adaptat secundar la o lamă cu placă de mâner. Lama are o creastă puternică pe mijlocul ei și este șerpuită în așa fel, încât partea ei cea mai lată se află în jumătatea ei superioară. Lățirea lamei este însă ușoară și lină, nu bruscă. Placa mânerului are un decor format dintr'un cadru în formă de potcoavă conturată de benzi hașurate (ca la Povegliano deci) în care stau trei bucle dispuse simetric, una sus și două pe laturi; potcoava este închisă jos de o bandă în zig-zag hașurată și stă pe un triunghi. Pe lamă găsim ca de obicei motivul „lanțetă”. Decorul plăcii mânerului amintește, prin bucele în cerc pe care le are, pe cel al săbiilor Sauerbrunn dela Pichlern și din „Ungaria” (Fig. 4 și 7).

Prin săbille dela Povegliano, Hochstadt și München, legate prin decor de grupa Sauerbrunn, suntem îndreptați către o grupă destul de răspândită de lame din bronzul mijlociu, toate cu conturul șerpuit și în majoritatea cazurilor decorate și a căror evoluție tipologică este bine stabilită.

Este un lucru îndeobște cunoscut că începând chiar dela sfârșitul bronzului timpuriu se petrece o evoluție caracteristică a pumnalelor de metal folosite în chip general la începutul bronzului. În această din urmă vreme se întâlnesc în Europa centrală, care ne interesează pe noi aici, dar și în alte regiuni ale Europei, așa numitele „pumnale triunghiulare” cu mânerul metalic, despre care s'a crezut multă vreme că au fost fabricate în Italia, dar care par a fi avut în realitate mai multe centre de fabricație. În afară de aceste „pumnale triunghiulare”, epoca timpurie a bronzului a mai cunoscut așa-zisele „pumnale-topoare” (helebarde) și mici pumnale fără mâner metalic. La trecerea spre bronzul mijlociu pumnalele acestea încep a se lungi și a căpăta un contur șerpuit³⁵). Această evoluție, ale cărei cauze nu ne interesează aici în chip direct, are drept rezultat apariția unor pumnale și săbii cu conturul șerpuit și cu sau fără mâner plin metalic. Aceste lame șerpuite au totdeauna o creastă mediană bine marcată și se pot împărți din punct de vedere al formei în primul rând în două mari clase: una cu partea mai lată a lamei în partea superioară a ei, cealaltă cu lama lățită în jumătatea dinspre vârf. Intre aceste două forme extreme, care caracterizează în chip oarecum exclusiv pe

³⁵) A se vedea pentru această evoluție de ex *Montelius Chronologie*, p. 128; recent chestiunea a fost reluată de *J. Forssander*, *Der ostskandinavische Norden während der ältesten Metallzeit Europas*, Lund 1936, Cap. III, mai ales p. 184.

de o parte lamele *d'estoc*, pe de alta pe cele *de taille*³⁶⁾, se înscriază o a treia grupă restrânsă de lame, bine balansate pentru a servi la ambele feluri de lovituri și a căror maximă lărgime se apropie de mijlocul armei³⁷⁾. Pentru origina lamelor de forma celor de tip Boiu-Sauerbrunn nu pot intra în discuțiune din punct de vedere tipologic decât lamele având lărgimea maximă în partea superioară, deoarece am văzut că tocmai umflarea lamei în partea ei superioară este caracterul morfologic distinctiv al acestora din urmă. Origina tipologică a lamelor de tip Boiu-Sauerbrunn trebuie căutată deci în cercul lamelor cu partea mai lată în jumătatea superioară.

Înainte însă de a cerceta această chestiune mai de aproape, trebuie să examinăm pe scurt și chestiunea evoluției decorului pe lamele derivate din pumnalele bronzului timpuriu.

„Pumnalele triunghiulare“ din bronzul timpuriu sunt decorate în majoritatea cazurilor pe placa mânerului, în locul în formă de potcoavă delimitat în chip natural de umerii mânerului metalic și apoi și pe lamă. Adăugăm pentru claritate că un mâner metalic este format dintr'o apucătoare, partea care se prinde în mână, și dintr'o placă lărgită, partea care se aplică pe placa lamei și se fixează acolo cu nituri. Majoritatea săbiilor europene cu mâner metalic au placa mânerului scobită în formă de potcoavă la partea ei de jos. (Vezi mânerul săbiei dela München la pl. 1/4). La pumnalele triunghiulare întâlnim pe placa lamei, în partea lăsată liberă de tăetura din placa mânerului, un ornament constând dintr'un cadru în formă de potcoavă, — care nu este decât sublinierea conturului interior al scobiturii din placa mânerului metalic, — umplut cu triunghiuri, zig-zaguri, linii sau benzi frânte în unghiuri drepte și puține alte elemente. Lama acestor pumnale este decorată cu linii care subliniază conturul ei, formează așadar unul sau mai multe triunghiuri.

La lamele șerpuite din bronzul mijlociu decorul lamei ia în chip natural, urmând acum conturul șerpuit al lamei, forma de „lanțetă“. Pe placa mânerului decorul ori dispare, ori se simplifică, ori este înlocuit cu alte motive.

Trebuie să reținem din faptele expuse mai sus amănuntul că însuși obiceiul de a decora săbiile, locul unde se aplică decorul și în multe cazuri însuși motivele decorului sunt determinate la săbiile și pumnalele cu conturul

³⁶⁾ Cităm pentru mai mare claritate exemple: pentru lamele *d'estoc* sabia dela München (Pl. 1/4), pentru cele *de taille* exemplarele reproduse la *Montellus*, *Chronologie*, Fig. 318 și 322 și sabia dela Povegliano, aici pl. 3/1.

³⁷⁾ Exemple: frumoasa sabie din primul depozit dela Hajdu-Samson, Comitat Hajdu, Ungaria, de văzut de ex. la *Forssander* op. cit. Fig. 36; apoi o sabie dela Cascina Ranza (depozit) în Italia de Nord tot la *Forssander* op. cit. Fig. 34 sus dreapta.

șerpuit din bronzul mijlociu de tradiția „pumnalelor triunghiulare“ din bronzul timpuriu.

Să urmărim acum mai de aproape nașterea din aceste tradiții, a lamelor de tip Sauerbrunn și Boiu. După cum am subliniat deja, un prim element distinctiv al lor, forma lamei, nu poate fi derivat decât din armele cu partea mai lată în jumătatea superioară, ca la sabia dela München. Săbii și pumnale care să aibă forma piesei dela München se cunosc relativ puține în Europa. Printre lamele șerpuite din bronzul mijlociu enumerate de Montelius și, mai recent și mai complet, de Forssander³⁸⁾ numai un exemplar din „Ungaria“³⁹⁾ are forma aceasta. Fragmentul, — partea dinspre mâner, — unui exemplar identic este însă cunoscut ca fiind găsit la Nagy-Gáj în Torontal⁴⁰⁾. Pe de altă parte la Lavrica în Carniola a fost descoperit într'o turbieră un pumnal de bronz lung de 26 cm., având lama de forma discutată aici și decorat pe placa mânerului cu o potcoavă executată la fel cu cea de pe sabia dela Povogliano (Pl. 3/1), dar cu capetele atingându-se jos, iar pe lamă cu „lanțeta“ obișnuită⁴¹⁾. La aceasta se reduce numărul exemplarelor de acest fel cunoscute până acum. Restul lamelor șerpuite din bronzul mijlociu aparțin tipurilor cu lama lățită jos sau la mijloc; ele ne pot servi în cercetarea noastră numai în ceea ce privește decorul, nu însă în ceea ce privește forma.

Desigur că nu putem trage încheieri prea îndrăznețe din analiza unui material așa de redus încă. Totuși unele observații de fapt se impun. Astfel exemplarele din Carniola și Bavaria (Lavrica și München) se arată a fi, prin decorul lor, *vestice*, în înțelesul că origina lor trebuie căutată în zona imediat la est și nord-est de Alpi. Exemplarele corespunzătoare ca formă din fosta Ungarie (Nagy-Gáj și „Ungaria“) sunt la rândul lor, tot grație decorului pe care îl au, — spiralic, — *estice*. În afară de aceasta ni se mai impune constatarea tipologică elementară că între aceste lame de tip, — ca formă, — Lavrica-Nagy-Gáj și cele de tip Sauerbrunn nu există decât o singură deosebire morfologică esențială: lamele Sauerbrunn accentuează umflarea lamei din partea ei superioară. Din punct de vedere tipologic așadar trecerea dela un tip la altul este perfect clară și în fond morfologic neînsemnată. Compa-

³⁸⁾ Montelius Chronologie p. 3 2 sqq.; Forssander op. cit. p. 184 sqq.: fragmentul, dela Nagy-Gáj și pumnalul dela Lavrica pe care le vom aminti mai jos nu sunt pomenite de Forssander.

³⁹⁾ Hampel Pl. 85/2: decorat cu spirale.

⁴⁰⁾ Milleker B. DeImagyarország régiségleletei etc. III. 1 1907 p. 62 Pl. 1/4: forma, decorul și toate amănunțele sunt identice cu cele ale exemplarului din „Ungaria“ citat la nota 39.

⁴¹⁾ W. Schmid, Die bronzzeit in Krain in „Carniola“, Zeitschrift für Heimatkunde, Laibach, vol. 2, 1909, p. 112, sqq: pumnalul dela Lavrica la Pl. 4/5 și Fig. 16 cu p. 126,

rând mai departe între ele din punct de vedere al formei cele trei tipuri de lame, Lavrica-Nagy-Gáj, Sauerbrunn și Boiu, vedem că între primele două nu este decât o deosebire ușoară, doar o mai marcată umflare a părții superioare la tipul Sauerbrunn, pe câtă vreme tipul Boiu se distanțează prin adaosul limbii la mâner și prin stricta canonizare și hotărîta subliniere a caracterelor morfologice evolute în cadrul celorlalte două tipuri.

Că lamele de tip Sauerbrunn sunt de derivat tipologicește din cele de forma Lavrica-Nagy-Gáj este nu numai limpede din punct de vedere morfologic, dar se poate documenta și prin izbitoare analogii de decor. Motivul în potcoavă de pe pumnalul dela Lavrica se regăsește pe toate exemplarele din seria Sauerbrunn; pe sabia dela München (Pl. 1/4) am văzut că potcoava este mărginită jos de o bandă în zig-zag, de tradiție transmisă de „pumnalele triunghiulare“; tot o bandă în zig-zag închide și potcoavele de pe lamele de tip Sauerbrunn dela Pichlern (Fig. 7) și din „Ungaria“ (Fig. 4). Legătura între motivul dela Pichlern, cu patru arcuri în cerc, și pumnalele triunghiulare din bronzul timpuriu o fac două pumnale nord-italice⁴²⁾ dela sfârșitul bronzului timpuriu, unul având în interiorul potcoavei un motiv în formă de romb cu laturile foarte concave, dar fără benzile care leagă la Pichlern acest motiv de potcoavă, celălalt având potcoava închisă jos cu o bandă în zig-zag. Amândouă pumnalele nord-italice au atârând de potcoavă lungi triunghiuri hașurate de cea mai bună tradiție a „pumnalelor triunghiulare“. Lama lor este în afară de aceasta sensibil umflată în partea superioară, ceace arată că în acest cerc tendința spre evoluția către forma de lamă Sauerbrunn exista încă de timpuriu. Acest din urmă fapt este demonstrat eventual și de două alte lame, din bronzul mijlociu de data aceasta, una provenind dela Villa-Stra în provincia Veneția⁴³⁾, cealaltă dela Bregenz pe lacul Constanța⁴⁴⁾, care au aproape forma tipică Sauerbrunn, dar nu sunt decorate decât pe lamă (cu „lanțetă“). Aceste lame pot fi însă considerate și ca rezultatul unei influențe a lamelor Sauerbrunn asupra unor săbii de tip Lavrica. Nu mai puțin reiese și din prezența acestor săbii că în această regiune vestică circum-alpină forma de lamă Sauerbrunn este oarecum endemică.

⁴²⁾ *Fr. Behn*, *Italische Altertümer vorhellenistischer Zeit* (Kataloge des rom.-germ. Centralmuseums, No. 8, Mainz 1920), p. 27, Fig. 4, No. 177; No. de inventar O. 10825, Muzeul Mainz; al doilea pumnal la *Montelius*, *Die vorklassische Chronologie Italiens*, Pl. 8/9 și *La civilisation primitive en Italie*, Pl. 78.

⁴³⁾ *Montelius*, *Die vorklass. Chron. Italiens*, Pl. 8/3; *J. Naue*, *Die vorrömischen Schwerter aus Kupfer, Bronze und Eisen*, München 1903, Pl. 14/5.

⁴⁴⁾ *Naue*, op. cit., Pl. 15/1 cu p. 36 unde nu se dă nici o altă lămurire.

Vedem aşadar că tipul Sauerbrunn are puternice legături cu Italia de nord şi cu regiunile imediat la nord-est de Alpi. Elementele tipului Sauerbrunn care nu se pot explica în momentul de faţă ca fiind derivate din cercul amintit nord-italic şi est-alpin au a fi socotite drept de creaţie locală, cum este legarea rombului cu potcoava la decorul de tip Pichlern⁴⁵⁾, sau ca datorite unei influenţe a tipului Boiu, ca forma de inimă a potcoavei.

Grupa Sauerbrunn se poate socoti deci ca explicată în origina ei printr'o dezvoltare est-alpină a unor forme şi motive de origină nord-italică, al căror termen iniţial este de căutat în „pumnalele triunghiulare“ şi în cele fără mâner metalic din bronzul timpuriu. Tradiţia pumnalelor triunghiulare este foarte clar documentată în preajma ariei de răspândire a tipului Sauerbrunn prin trei pumnale reproduse de Montelius⁴⁶⁾; primele două, unul dela Lange Wand în Austria de jos, celălalt dela Perjen lângă Landeck în Tirol, au mânerul plin, metalic, şi reprezintă o dezvoltare a „pumnalelor triunghiulare“, dar sunt de datat în bronzul mijlociu; cel de al treilea pumnal, găsit în palafita din turbiera dela Laibach în Carniola, are numai placă la mâner, decorul dezvoltat din cel al pumnalelor triunghiulare şi lama lăţită în partea inferioară, amănunt care îl datează tot în bronzul mijlociu.

În cece priveşte tipul Boiu se poate ridica acum chestiunea întrucât explicaţia tipologică a originii lui, care este aceeaşi ca pentru tipul Sauerbrunn, echivalează şi cu explicaţie istorică, după cum am văzut că este cazul la tipul Sauerbrunn, — întrucât adică lamele de tip Boiu trebuiesc privite ca o modificare şi specializare a celor Sauerbrunn, după modelul cărora vor fi fost lucrate, ori drept rezultatul unei evoluţii tipologice de aceeaşi natură, dar paralelă cu cea a tipului Sauerbrunn, evoluţie care să fi pornit în ultima etapă dela lamele estice decorate cu spirale de gen Nagy-Gáj — „Ungaria“, pomenite mai sus. Faptul că lamele de tip Boiu au în chip constant un decor cu elemente spiralice, lucru pe care nu-l observăm niciodată în grupa Sauerbrunn, nici în cercul formelor de origină ale acesteia, dar care concordă cu prezenţa ornamentului spiralic pe lamele dela Nagy-Gáj şi din „Ungaria“, ar milita în favoarea ipotezei ultime. Deasemenea prezenţa constantă a limbii de mâner la tipul Boiu, care este străină tipului Sauerbrunn ar constitui o probă în acelaş sens. Prezentată însă aşa, numai cu aceste elemente la îndemână, chestiunea nu se poate soluţiona sigur într'un sens sau altul. Suntem siliţi să ne mulţumim pentru moment cu o formulare limpede a celor două posibilităţi privind naşterea tipului Boiu: a) ca o modificare şi specializare locală a tipului

⁴⁵⁾ Pe capul unui ac din Ungaria, *Hampel*, Pl. 225/6b, se observă acelaş amănunt,

⁴⁶⁾ *Chronologie*, Fig. 316—318.

Sauerbrunn, cu care prilej forma capătă aspectul de șablon și limbă la mâner, iar placa mânerului decorul specific spiralic; b) ca rezultatul unei evoluții paralele cu cea care a dus la crearea lamelor Sauerbrunn și pornind dela aceleași tradiții, dar dela etape anterioare locale reprezentate de lamele gen Nagy-Gáj — „Ungaria“, iar pentru lărgirea bazei discuțiunii trebuie să încercăm o explicație a originii celor două elemente specifice tipului Boiu, anume a decorului de pe placa mânerului și a limbii mânerului.

Cu privire la decor trebuie să accentuăm dela început că, în ciuda unei cercetări atente a materialului contimporan, atât a celui în bronz, cât și a celui ceramic, nu am găsit nimic care să indice că el ar fi fost copiat, gata creat în forma în care îl găsim pe săbii, după decorul unui alt produs în bronz sau lut ars. Aspectele de civilizație ale epocii de bronz din regiunile în care apar săbiile de tip Boiu, contemporane cu aceste lame și care să opereze cu o ornamentație spiralică, anume civilizațiile pe cari le-am denumit Wietenberg, Otomani, Vatina și Bjelo-Brdo-Gârla-Mare nu ne arată nimic care ar putea explica mulțumitor decorul nostru⁴⁷). Unele analogii îndepărtate pe care le găsim pe ceramică sunt prea vagi și nu pot în nici un caz să fie puse la origina motivului de pe săbii. Suntem obligați așadar deocamdată să găsim o explicație a acestui decor chiar pe săbii și în legătură cu săbiile. Și atunci ni se prezintă trei ipoteze.

Prima ipoteză ar porni dela decorul plăcii mânerului săbiilor dela Nagy-Gáj și din „Ungaria“, a cărui parte superioară este formată de o spirală în formă de C așezată cu deschiderea în jos și prevăzută cu un triunghi arcuit care îi dă aspectul unei spirale în C frânte. Acest tip de spirală este foarte frecvent întrebuințat în grupa Vatina și mai rar și în altele și corespunde ca

⁴⁷) Vezi informația pentru Wietenberg la Schroller, op. cit., p. 12 sqq. și, mai ales pentru data justă, Stand, p. 92 sqq.; pentru Otomani Stand, p. 89 sqq.; pentru Vatina și Bjelo-Brdo la Childe, op. cit., p. 284, sqq. și 287 sqq. — Polemica lui Schroller împotriva datării de către noi a civilizației Wietenberg nu în cel mai vechiu neolitic, cum căutase să demonstreze Schroller, ci în epoca de bronz mijlocie și târzie, (vezi Prähistorische Zeitschrift Berlin, 23, 1932, p. 365 sq. (Nestor) și 24, 1933, p. 335 sqq. (Schroller), nu mai are nevoie, în ceace privește cercurile de specialitate străine, de nici o replică, Critica s'a alăturat unanim părerii documentate de noi, și anume atât prin scrisa specialiștilor ne-unguri (P. Reinecke, V. G. Childe, E. Wahle, R. Pittioni, E. Beninger), cât și prin cea a arheologilor unguri, pe opinia cărora Schroller pare a pune mai mult preț (J. Banner, Sandor Gallus jun.) Ultimul dintre specialiștii unguri s'a pronunțat F. Tompa, dar tot atât de categoric. Cităm aici, ca singura satisfacție pe care înțelegem să ne-o luăm pentru tonul prea personal al polemicii lui Schroller, cele scrise de Tompa: „Cu privire la datarea civilizației Wietenberg urmăm ca de altfel toți ceilalți cercetători fără excepție concepția lui Nestor... Această părere nu poate fi sdruncinată de ultimul răspuns dat de Schroller scriselor lui Nestor“, Tompa, op. cit. mai sus la nota 11 p. 101.

formă exact cu un pendentiv de bronz comun în această vreme⁴⁸). Ca o modificare a unei astfel de spirale s'ar putea socoti partea centrală a motivului de pe săbiile Boiu. Rama cu colțul intrat sus ar fi în acest caz impusă de forma spiralei (frânte), iar triunghiul care închide motivul ar fi o subliniere a triunghiului format în chip natural în acest loc de partea superioară a „lanțetei“, ca la sabia dela München de pildă (Pl. 1/4).

O altă explicație, tot de ordin stilistic, ar porni dela ipoteza că s'a gravat întâi pe placă o spirală în S culcată sau două spirale alăturate, care ar fi învitat apoi dela sine mâna gravorului cu prilejul tragerii ramei, să intre cu rama în formă de colț în spațiul dintre cele două înfășurări ale spiralei. Triunghiul și restul s'ar explica în această ipoteză exact ca și în primă.

O a treia explicație ar lua în considerare eventualitatea ca decorul nostru să reprezinte nu rezultatul unei evoluții naturale stilistice, — mai ales că el ne este cunoscut numai în forma lui definitivă fixă, fără trepte de evoluție stilistică, — ci un obiect oarecare de uz practic, să aibă adică o origină skeuomorfică.

Căutând să vedem care ar putea fi obiectul reprezentat de decorul nostru, găsim ca tip cu formă apropiată o serie de mici aplici, de obicei turnate în metal alb și aparținând primei perioade a epocii de bronz și cercului întins de civilizație denumit Aunjetitz. Aceste aplici, care au fost studiate ultima dată de către profesorul dela Breslau H. Seger⁴⁹), apar în două forme principale, dintre care cea mai recentă, documentată până în prezent în Saxonia, Marca Brandenburg, Poznan și Hannovera are aproape exact conturul decorului de pe săbiile de tip Boiu, doar fără colțul intrat ca la inimă din partea superioară (Fig. 8). Partea interesantă și ademenitoare a acestei interpretări a decorului nostru nu stă însă în faptul că el reprezintă o aplică din bronzul timpuriu, — mai ales că această teorie s'ar lovi și de dificultatea că astfel de aplici nu s'au găsit încă în aria de răspândire a săbiilor Boiu, — ci în sugestiile pe care le pune în lumină faptul, cu dreptate subliniat de Seger, că aplicile în discuțiune reprezintă miniaturi ornamentale ale unor scuturi, fapt confirmat și de amănuntul că mai cu seamă în forma mai târzie, care ne interesează aici, plăcile au redată pe dos și apucătoarea scutului. S'ar putea deci admite că decorul săbiilor de tip Boiu reprezintă un scut, al cărui original contemporan era natural construit din materii organice pieritoare, lemn și piele, și avea o formă derivată din scuturile bronzului timpuriu ce ne sunt documentate întâmplător prin miniaturile ornamentale turnate în

⁴⁸) Cf. de ex. *Hampel*, Pl. 54/6.

⁴⁹) *Altschlesien* 1, 1926 (Breslau), p. 76 sqq.

bronz sau metal alb. Deosebirea de formă între aceste supozate scuturi din bronzul mijlociu și cele din bronzul timpuriu s'ar reduce la scobitura pe care primele o au în partea superioară și al cărui rost practic este lesne de înțeles, ca reprezentând o creștătură prin care războinicul putea vedea fără a se descoperi prea mult. Sabia este o armă de atac, iar scutul una de apărare. Dar sabia apără și ea pe războinic. Legătura de idei, care să ducă la reprezentarea unui scut pe o sabie este ușor de stabilit și de înțeles. Spiralele sau cercurile concentrice de pe decorul nostru ar reda în această ipoteză decorul scutului, doi ochi sau două discuri solare, cu înțeles magic, apotropaic, de îndepărtare a forțelor funeste, și sunt ușor explicabile și pe un scut, și pe o sabie. Desigur că pe diferitele pumnale sau săbii de tip Boiu ce ne sunt cunoscute acest scut a putut fi executat mai exact sau mai neglijent, după mâna și mintea fiecărui meșter. Ceace interesează însă la interpretarea noastră este schema ornamentală care stă la baza motivului.

Formulăm această din urmă interpretare a motivului de pe săbiile Boiu cu toate rezervele pe care le impune orice încercare de pătrundere, pornind dela resturile civilizației materiale, în intimitatea gândirii și simțirii magico-religioase și a vieții spirituale în general a oamenilor preistorici. Rezultatele la care ajung astfel de încercări nu pot avea în majoritatea cazurilor decât o valoare de ipoteză, sortită să fie lipsită de dovada științifică, atâta vreme cât nu sunt fundamentate pe un studiu adânc al întregului complex de manifestări ale spiritului omului preistoric și pe o metodă stabilită în urma acestui studiu⁵⁰).

Oricum se va rezolva problema originii motivului care decorează lamele de tip Boiu, un fapt rămâne bine stabilit încă de pe acum: el este specific acestei grupe și, după cât se poate vedea până acum, de creație locală.

Un ultim element rămas de cercetat în legătură cu săbiile de tip Boiu este de ordin structural-morfologic și privește prezența limbii la mâner.

Problema pe care o pune această prezență este de o importanță deosebită, deoarece pune din plin o altă problemă, de ordin mai general, a preistoriei europene, anume pe aceia a locului prim de apariție și a originii săbiilor atât de răspândite și atât de tipic europene, numite cu limbă de mâner („Griffzungenschwerter“, „épées à soie platte“), grupă mare de săbii în care grupa Boiu nu reprezintă decât o formă specială timpurie, singularizată

⁵⁰) A se vedea în această privință de pildă articolul lui B. v. *Richthofen*, Zur religionswissenschaftlichen Auswertung vorgeschichtlicher Altertümer in „Mitteilungen der anthrop. Gesellschaft in Wien“ 62, 1932, p. 110 sqq. care dă și o bogată literatură asupra chestiunii. Interesante observații principiale și de metodă se găsesc și în ultima carte a lui A. van *Scheltema* Die Kunst unserer Vorzeit (1936).

prin forma lamei și prin decorul ei. Săbiile cu limbă la mâner apar pentru prima oară în forme comune nedecorate în aceeași vreme ca săbiile de tip Boiu și dăinuiesc apoi până la sfârșitul epocii de bronz, pentru a se continua modificate și în epoca de fier. P. Reinecke a încercat să demonstreze de curând⁵¹⁾ că primele săbii cu limbă la mâner au apărut în regiunile noastre și a documentat această teorie și cu săbiile de tip Boiu.

Pentru noi, în studiul de față, chestiunea se prezintă în primul rând sub forma întrebării cum se explică limba la mânerul săbiilor Boiu: de unde a fost ea împrumutată, ori este ea cumva o creație originală a acestei grupe? Căci noi am văzut că lamele Sauerbrunn și Boiu pornesc, judecând după toate caracterele lor morfologice și de decor, dela lame cu placă de mâner, fără limbă. Am mai văzut apoi că limba de mâner este specifică tipului Boiu și se întâlnește rar la lamele Sauerbrunn, fără a putea fi explicată nici acolo, nici aici, prin ascendența tipologică a tipului. Cu atât mai acut se pune deci întrebarea de unde provine limba de mâner în această grupă.

Sistemul în sine de a prevedea instrumente sau arme de tăiat cu o limbă pe care să se aplice plăselele de materie organică este cunoscut Europei centrale chiar la sfârșitul neoliticului și în vremea primelor începuturi ale epocii de bronz. Deja în așa numita „epocă de cupru I din Ungaria“, — o civilizație târzie neolitică documentată mai ales în mari cimitire de inhumăție, dintre care cele mai cunoscute sunt cele dela Bodrog-Keresztur și Pusztai-Istvánháza în Ungaria de est, — unele pumnale de cupru au drept mâner o limbă care se introducea în mânerul propriu-zis de os sau de lemn⁵²⁾. Dar în afară de aceste apariții târzii neolitice, oarecum netipice pentru amănuntul discutat aici, Europa centrală a cunoscut și o serie de mici pumnale de cupru cu limbă tipică la mâner și de multe ori chiar cu ramă, cu mărgini ridicate, la această limbă. Aceste pumnale apar în cadrul grupei etnico-culturale denumită a „paharelor în formă de clopot“ („Glockenbecher“, „vases caliciformes“, „bell-beakers“), grupă pornită din Spania, și răspândită mai mult sau mai puțin sporadic în Europa centrală până la Dunărea de mijloc și până în Polonia, unde este documentată mai ales în morminte. Data acestor morminte este, după cum se admite pe bune motive, sfârșitul neoliticului. În ultimul timp s'a dovedit însă prin asociațiuni caracteristice de inventar că majoritatea mormintelor cu „pahare-clopot“ din Austria și Ungaria aparțin deja bronzului

⁵¹⁾ Germania 15, 1931, p. 217 sqq.

⁵²⁾ Cf. de ex. pumnalul dela Pusztai-Istvánháza la J. Hillebrand, Das frühkupferzeitliche Graberfeld von Pusztai-Istvánháza [Archaeologia Hungarica 4, 1929], Pl. 4/5.

timpuriu⁵³). În ceace privește pumnalele cu limbă de mâner din această grupă Forssander a dat de curând o listă necompletă, dar utilă a lor; se cunoaște chiar o formă de turnat pentru astfel de pumnale⁵⁴). Este deci dovedit că limba de mâner, chiar cu mărgini ridicate, este introdusă în formă absolut tipică în Europa centrală dintr'un mediu mediteranean (Spania) încă dintr'o vreme care corespunde cu prima perioadă a bronzului central-european. O ipoteză îndrăzneță ar admite, pornind dela acest fapt, că într'un mediu și într'o formă pe care nu le avem încă documentate, tradiția acestei realizări meșteșugărești s'a menținut undeva la Dunărea de mijloc și a fost reluată apoi de turnătorii săbiilor de tip Boiu.

Dar problema nu se prezintă atât de simplu precum ea apare din discuția de mai sus asupra posibilității unei tradiții locale a limbii de mâner în Europa centrală. Un element important care o complică este faptul că săbiile de tip Boiu nu sunt cum am pomenit, decât o grupă restrânsă în cadrul marelui grupe de săbii cu limbă la mâner cunoscute în Europa centrală în bronzul mijlociu. Discuția trebuie așadar lărgită ținând seama și de acest element nou.

Înainte însă de a discuta această grupă de săbii și anume seria cea mai veche a ei, este necesar, pentru claritatea celor ce vor urma, să consemnăm după acum unele observații de ordin tipologic făcute de diferiți savanți cu privire la săbiile cu limbă de mâner în general.

Trebuie să reținem astfel din clasificarea celor mai timpurii săbii de acest fel făcută de Sprockhoff⁵⁵) distincția stabilită de acest învățat între săbiile cu *limba dreaptă* și cele cu *limba umflată la mijloc*; primele au umezii plăcii mânerului de obicei mai lăsați, celelalte mai proeminenți și rotunjiți. Am văzut mai sus că printre săbiile de tip Boiu sunt unele („Ungaria“, (Pl. 2/1.) Kojatky (Pl. 1/3) și eventual și Boiu) a căror limbă are tendința

⁵³) Vezi Prahist. Zeitschr (Berlin) 24, 1934, p. 142 sq. (Beninger) și Wiener Prähist Zeitschr. 24, 1937, p. 28 și 86 (Willvonseder); cf. și nota următoare

⁵⁴) Forssander, op. cit., p. 70; pentru exemplarele din Boemia de completat cu J. Schráníl, Studie o vzniku kultury bronzove v Cechách (Praga 1921), Fig. 1/1-3 și de adăugat și pumnalul din mormântul descoperit recent la Praga XIX-Bubenec, publicat de Schráníl în II et III rapport de l'inst. arch. de l'Etat Tchécoslovaque (1929-30), Praga 1931, p. 79, Fig. 49/2; acest mormânt confirmă și pentru Boemia, prin cerceii de argint pe care îl conține, data târzie, — bronzul timpuriu, — a mormintelor ca „vase-clopot“ din aceste regiuni. O altă confirmare este adusă și de mormintele dela Bekasmegyer din Comitatul Pest, unde s'a găsit și un pumnal de felul celor discutate aici, care la analiză s'a dovedit chiar a fi de bronz, nu de cupru! Vezi Tompa, op. cit., p. 60, cu Pl. 19/1-7. De altfel și în cunoscutul depozit dela Neuenheiligen în Saxonia este cuprins un pumnal de bronz cu limbă de mâner prevăzută cu margini ridicate de jur împrejur; vezi depozitul întreg în fotografie la Childe, op. cit., Fig. 14† și numai pumnalul, în desen, la Montelius, Chronologie, Fig. 103; data depozitului este prima jumătate a bronzului timpuriu.

⁵⁵) În op. cit., mai sus la nota 24,

de a se umfla puțin la mijloc. Un alt amănunt care trebuie reținut este cel subliniat de Aberg⁵⁶⁾, care pornind dela distincția pomenită a lui Sprockhoff, observă că o eventuală influență myceniană poate fi făcută răspunzătoare numai de *limbile drepte*, singurele uzitate în cercul mycenian și nu și de cele umflate la mijloc, care sunt o creație a Europei centrale. Insfârșit, notăm foarte justa și interesanta observație tipologică a lui Sprockhoff⁵⁷⁾ cum că umerii proeminenți, „în formă de clopot“, ai săbiilor care au și limbă la mâner nu constituiesc o necesitate practică, — deoarece limba dă ea singură mânerului destulă stabilitate, — ci indică doar eventual că aceste săbii sunt de derivat din lame cu placă la mâner, unde limba lipsind, placa trebuie să fie cât mai largă pentru a primi pe o suprafață cât mai mare mânerul de materie organică.

O grupă de săbii cu limbă de mâner, contimporană cu grupa Boiu, dar nu de tipul Boiu, documentată în Europa a fost pentru prima dată scoasă în evidență de P. Reinecke în studiul său din 1931 deseori citat aici. Aceste săbii au limba dreaptă și umerii lăsați și sunt cunoscute din următoarele locuri notate de Reinecke⁵⁸⁾: Povegliano în nord-estul Italiei (deci Povegliano II, ținând seama de sabia de alt tip de acolo pomenită mai sus (Pl. 3/2), Weisskirchen (Fehértemplom, Biserica Albă) în Banatul sârbesc (Pl. 3/3), Zombor și Joschewa (Pl. 3/4) în Serbia de Nord, Szomolany (Smolence) în Slovacia și Nagy-Gáj II în Torontal (formă deosebită, altă sabie decât cea decorată din acelaș loc, discutată mai sus). În Italia de mijloc Reinecke nu a putut documenta această grupă, dar între timp această lacună pare a se fi împlinit: în săpăturile făcute pe promontoriul dela Monte Gargano, în grottele dela Manaccore lângă Peschici, s'au găsit în două peșteri alăturate o serie de morminte, răvășite în parte, care conțineau între altele și două săbii de tipul discutat aici⁵⁹⁾ (Una la pl. 3/5).

Data acestei grupe, pe care am numi-o grupa Povegliano II-Joschewa, este după Reinecke prima jumătate a bronzului mijlociu. Această dată este indicată de asociația de inventar dela Povegliano, de cea dela Zombor (cu ace și cu un topor de luptă din prima jumătate a bronzului mijlociu, găsite în

⁵⁶⁾ *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie* 5, Stockholm 1936, p. 28.

⁵⁷⁾ *Op. cit.*, p. 7.

⁵⁸⁾ Pentru a evita citatele zadarnice trimitem pentru aceste piese la Reinecke, *Germania* 15, 1931, p. 21, sqq. unde se găsesc trimiterile necesare.

⁵⁹⁾ O dare de seamă preliminară asupra săpăturilor din grottele Manaccore s'a tipărit în *Bolletino di Paletnologia Italiana* 54, 1934, p. 27 sqq. (E. Baumgärtel); săbiile la care ne referim sunt reproduse acolo la Pl. 10/1 resp. 11/5. Unele materiale din aceste peșteri sunt mai târzii.

acelaş loc, deşi nu împreună cu sabia⁶⁰⁾ şi de cea dela Smolenice, unde este aceeaşi situaţie (minus toporul de luptă) ca la Zombor.

Constatăm aşadar că de ambele părţi ale Adriaticei (vezi harta dela Fig. 9 unde grupa aceasta este însemnată cu o cruce), în Italia de nord-est şi în părţile de nord-vest ale Peninsulei balcanice, aici cu o tendinţă de îngrămădire la Dunărea de mijloc în amont de Porţile de Fier, — şi cu un exemplar ajuns tocmai lângă Bratislava (Smolenice), — este documentată o grupă de săbii simple cu limbă la mâner, care comparate cu primele săbii central-şi nord-europene de acelaş fel (cu limba dreaptă), care apar deabea în a doua jumătate a bronzului mijlociu⁶¹⁾, se adevăresc, după arătările lui Reinecke, a fi, alături de cele din grupa Boiu, primele săbii cu limbă de mâner din Europa şi prin aceasta la origina întregii serii de săbii de acest fel din Europa extra-egeică.

În cece priveşte origina grupei de săbii pe care am numit-o grupa Povegliano II-Joschewa, atât Reinecke, cât şi Aberg⁶²⁾ sunt de părere că avem de a face cu o influenţă myceniană. În cercul mycenian săbii cu limbă tipică la mâner (dreaptă) apar într-o vreme corespunzând sfârşitul bronzului timpuriu central-european; cele mai tipice şi mai bine cunoscute exemplare sunt cele găsite în însăşi mormintele regale dela Mycena. În sprijinul unei determinări myceniene a apariţiei grupei Povegliano II-Joschewa vorbeşte în primul rând forma dreaptă a limbii, iar în al doilea rând răspândirea mai mult sudică, circum-adriatică, a grupei.

Graţie grupei de săbii simple cu limbă de mâner Povegliano II-Joschewa, cu legăturile ei presupuse în cercul mycenian, se desenează o a doua posibilitate cu privire la origina limbii de mâner a grupei Boiu. Dacă privim pe hartă (Fig. 9), vedem că săbiile Povegliano II-Joschewa sunt grupate până acum, cu excepţia celei dela Smolenice, *alături* de cele de tip Boiu-Sauerbrunn. Acestea din urmă au, în grupa Boiu, limbă la mâner, ceea ce le apropie de cele de tip Povegliano II-Joschewa, dar au tot odată şi umerii proeminenţi, rotunjiţi, la placa mânerului, — un amănunt străin acesteia din urmă şi probabilelor lor modele myceniene dar explicabil, cum am văzut, la săbiile numai cu placă de mâner de tip Sauerbrunn. O ipoteză naturală ar considera deci tipul Boiu cu rezultatul unei contaminări a săbiilor Sauerbrunn, cu placă simplă de mâner, cu tipul Povegliano II-Joschewa. Limba mânerului ar fi

⁶⁰⁾ Vezi materialul în Arch. Ertesítő 28, 1908, p. 263.

⁶¹⁾ Săbiile de tip Asenkofen-Ufflamor, care se pot vedea comod la Aberg, op. cit., Fig. 48—49.

⁶²⁾ Reinecke, op. cit., Aberg, op. cit., p. 27 sqq.; Aberg nu ţine însă seama de grupa Joschewa, care sprijină părerea sa.

astfel împrumutată de săbiile Boiu dela cele de tip Joschewa. O atingere între tipurile Joschewa și Sauerbrunn este documentată de faptul că unele săbii Joschewa au lama de o formă apropiată de cea a tipului Sauerbrunn; constatăm acest lucru la una din săbiile din grottele Monaccore (Pl. 3/5), la sabia dela Zombor și la cea dela Weisskirchen (Pl. 3/3), aceasta din urmă având în plus și creastă mediană tipică pentru tipul Boiu-Sauerbrunn, pe câtă vreme tipul Joschewa are în chip normal o îngroșare plată pe mijlocul lamei.

În această ipoteză unul din elementele ne-myceniene ale săbiilor Boiu, anume forma de „clopot“ a umerilor plăcii mânerului, se explică drept o moștenire a lamelor cu placă simplă de mâner, așa cum bănuise Sprockhoff. Un alt element ne-mycenian care se face ușor simțit în grupa Boiu, tendința de a umfla la mijloc limba, este, după cum a observat același Sprockhoff, datorat unei influențe a săbiilor cu mâner plin, metalic, la care mânerul ia la un moment dat această formă. Sprockhoff nu a putut însă exploata această foarte justă observație a sa, deoarece el căuta să dovedească origina nordică a săbiilor cu limbă la mâner, iar în nord nu există în bronzul mijlociu săbii autohtone cu mânerul metalic umflat la mijloc.

De fapt toate săbiile cu mâner plin metalic din prima jumătate a bronzului mijlociu⁶³) au, după știința noastră și cu o singură excepție, mânerul drept sau concav, nu convex. Excepție face una din săbiile din depozitul dela Cascina-Ranza lângă Milan⁶⁴), care posedă un mâner umflat la mijloc. În rest, mânerul umflat la mijloc apare deabia la sfârșitul bronzului mijlociu, la săbiile cu mânerul octogonat, când el devine comun în toată aria largă de răspândire a acestor săbii. Necunoscând până astăzi nici o sabie cu limbă de mâner cu limba umflată în Italia de nord și din prima parte a bronzului mijlociu, care să indice o eventuală transmisie a acestui amănunt de către sabia pomenită dela Cascina-Ranza, suntem obligați să atribuim apariția limbii umflate la mijloc în Europa centrală și de nord deabia influenței săbiilor cu mâner octogonal. Dar și în acest punct trebuie să uzăm de cât mai multă prudență înainte de a trage încheieri prea hotărâte: într'un mormânt cu cistă (cutie) de piatră dela Prilep în extremul sud al Serbiei, lângă Skoplie, s'a găsit o sabie lungă cu limba mânerului clar umflată și străpunsă de o singură gaură de nit și cu umerii plăcii arcuiți, dar lăsați, purtând tot câte o singură

⁶³) Vezi materialul discutat și reprodus chiar în mare parte la *Forssander*, op. cit., p. 184 sqq. și 228 sqq. (de completat cu cele patru exemplare noi dela Zajta în Sătmar, *Tompa*, op. cit., Pl. 35) unde se găsesc cele necesare și cu privire la săbiile cu mâner octogonal.

⁶⁴) *Forssander*, op. cit., Fig. 34 sus, dreapta.

gaură⁶⁵). Grupa de morminte în care s'a găsit sabia pare a aparține, judecând după o lance și două vase reproduse în raportul preliminar, unui etaj vechiu al bronzului mijlociu, deși, natural, față de redusa cunoaștere pe care o avem asupra epocii de bronz a acestei regiuni, această datare nu poate fi mai mult decât o impresie. Oricum sabia dela Prilep ne arată că în părțile vestice ale peninsulei balcanice este posibil să fi existat o grupă timpurie de săbii cu limba mânerului umflată la mijloc. După tip sabia dela Prilep nu poate fi în nici un caz datată în bronzul târziu, când știm că peninsula balcanică este oarecum invadată de săbii cu limbă de mâner din Europa centrală.

Am văzut în cele de mai sus că există mai multe soluțiuni posibile ale problemei privind origina limbii la mânerul săbiilor de tip Boiu și în general a săbiilor cu limbă la mâner din Europa. Una din soluțiuni este aceea care ar admite o tradiție a micilor pumnale de cupru sau bronz ale civilizației „vaselor-clopot“, care au introdus pentru prima dată în Europa centrală limba tipică de mâner, dreaptă și cu mărginile ridicate. Pe baza tradiției acestor pumnale s'ar fi dezvoltat în prima jumătate a bronzului mijlociu săbiile de tip Povegliano II-Joschewa și eventual și cele de tip Boiu. Impotriva acestei ipoteze vorbește mai ales faptul că majoritatea celor mai timpurii săbii simple cu limbă la mâner, de tip Povegliano II-Joschewa, sunt găsite până acum în afara teritoriului de răspândire al civilizației vaselor-clopot și au dimpotrivă legături cu sudul și vestul circum-adriatic.

O a doua soluție ar vedea în săbiile de tip Povegliano II-Joschewa primele săbii cu limbă din Europa extra-egeică, născute sub influență myceniană și care ar fi transmis limba de mâner grupei Boiu. În momentul de față aceasta de a doua soluție apare mai verosimilă.

O a treia soluție a unei origini deosebite și independente a limbii de mâner la cele două grupe, la grupa Boiu din tradiții locale ale pumnalelor „vaselor-clopot“, la grupa Povegliano II-Joschewa prin influențe myceniene, se cere formulată, dar apare ca foarte improbabilă.

* *

Am vorbit până acum, în materie de cronologie, de bronzul timpuriu, și de prima și a doua jumătate a bronzului mijlociu în conformitate cu ultima cronologie a bronzului central-european stabilită de P. Reinecke⁶⁶), care deosebește perioadele A1 și A2 (bronz timpuriu), B (recent împărțit de alți cer-

⁶⁵) Glasnik-Bulletin dela Soc. scient. de Skoplje 1, 1926, p. 495 (fotografie) și 5, 1929, p. 60, Fig. 3 cu scurt rezumat francez la p. 85.

⁶⁶) Germania 8, 1924, p. 43 sq.

cetători în B1 și B2, (prima jumătate a bronzului mijlociu) și C1 și C2 (a doua jumătate a bronzului mijlociu). Această cronologie a fost stabilită pe baza materialului sud-german și boemian și reprezintă, cum este și natural, evoluția istorică și industrială a civilizației bronzului din acele regiuni. Reinecke a căutat însă să paralelizeze perioadele stabilite de el și cu materialele corespunzătoare din „Ungaria“, unde evoluția istorică și industrială a bronzului a fost alta. Unele încercări mai noi de a se stabili o cronologie independentă a bronzului „Ungar“⁶⁷⁾ — în care se cuprinde de obicei și Transilvania noastră — ca cea a lui Childe, reluată de curând de Tompa⁶⁸⁾, — nu au dus până acum la rezultate care să poată fi socotite drept bine stabilite. Astfel, sabia din mormântul dela Keszthely, datată de Reinecke pe baza acului cu care s'a găsit împreună în faza B, este așezată de Childe⁶⁹⁾ în perioada sa V, care corespunde perioadelor B și C ale lui Reinecke, iar sabia de tip Boiu dela Császártöltés este atribuită de Tompa perioadei sale Toszeg C (Bronz III), pe care Tompa face greșeala de a o paraleliza „aproximativ“ cu perioada Montelius III, deși aceasta din urmă nu conține decât material din bronzul târziu.

Aceste dificultăți cronologice, ca și altele pe care nu le discutăm aici, sunt datorite neluării în seamă a dezvoltărilor specifice locale și încercării mai tuturor cercetătorilor de a aplica peste tot un sistem cronologic stabilit pe baza materialului și evoluției istorice a unei regiuni limitate.

Dacă ținem seama de faptul, care pare a se desprinde din documentarea noastră actuală, că faza C a lui Reinecke reprezintă un cerc de forme (săbii „octogonale“, cu mânerul octogonat (C2), sau neoctogonat (C1) și un anumit tip de ace) special care nu apare peste tot și acolo unde apare constituie, chiar după Reinecke, o apariție de foarte scurtă durată, înlăturăm o bună parte din dificultățile cronologice, prin faptul că pe de o parte ținem seama numai de formele și complexele documentate în regiunile care ne interesează, iar pe de altă parte comparăm perioadele pe care le deosebim cu cele stabilite aiurea ținând seama de evoluția istorică a fiecărei regiuni, fiind astfel foarte prudenți în compararea tipurilor izolate. Constatând de ex. că în multe regiuni complexul denumit de Reinecke faza C nu apare de loc sau apare numai ca un export în mijlocul unei grupe de aspect fazeologic B, cum este bunăoară cazul în Transilvania și în mari părți din Ungaria, nu

⁶⁷⁾ O discuție asupra acestor încercări în Stand, p. 80 sqq.

⁶⁸⁾ Tompa, op. cit., p. 61 sqq.

⁶⁹⁾ Op. cit., Pl. II, tipul Ao.

ne mai mirăm când vedem cum tipuri din perioada B se continuă doar puțin modificate în bronzul târziu (perioada D Reinecke), sau chiar la începutul fierului (perioada Hallstatt A Reinecke), deoarece ne dăm seama că aici nu avem de a face cu un cerc de forme C, care să despartă faza B de faza D.

Prin caracteristicile lor tipologice și prin evoluția lor tipurile de săbii Sauerbrunn și Boiu aparțin *bronzului mijlociu*. Fiind găsite însă în majoritatea cazurilor izolate, nu le putem atribui o dată mai precisă în lăuntru bronzului mijlociu. Din grupa Sauerbrunn după știința noastră doar exemplarul dela Leobersdorf s'a găsit în cadrul unui complex mai mare de tipuri, într'o grupă de morminte plane cu schelete. Judecând după un ac din aceeași grupă de morminte și reprodus odată cu sabia (cf. nota 28), avem de a face cu faza B, fără puțința de a preciza dacă B 1 sau B 2.

Dintre săbiile de tip mai apropiat de tipul Boiu numai sabia din mormântul dela Keszthely s'a găsit asociată cu un alt tip de obiect de bronz, anume cu un ac având bune paralele în faza B 2 a lui Reinecke. Acelaș tip de ac se regăsește la Zombor și Smolenice, unde am văzut că apar și săbii de tip Povegliano II-Joschewa. Pornind dela aceste date nu putem face așadar nici o deosebire chronologică între săbiile de tip Boiu și cele de tip Povegliano II-Joschewa, deoarece ele sunt legate chronologic prin acelaș tip de ac, chiar dacă la Zombor și Smolenice nu se știe precis dacă acele s'au găsit la un loc cu săbiile.

O dată mai exactă a tipului Boiu prin raport la grupa Sauerbrunn și la cea Povegliano II-Joschewa nu se poate așadar stabili decât pe cale tipologică și în funcție de soluțiile la care ne oprim cu privire la relațiile genetice și tipologice între cele trei grupe de lame. Părerea noastră este că tipul Boiu, prin tendința pe care o are de a umfla în unele cazuri limba mânerului, ceace constituie oricum un element mai târziu în Europa centrală, a durat mai mult, poate chiar, în exemplarele cu limba umflată, până spre sfârșitul bronzului mijlociu. Termenul a quo al tipului nu rămâne însă mai puțin prima jumătate a bronzului mijlociu. Sabia dela Boiu, atât de apropiată de cea dela Kojatky și de cea similară din „Ungaria“, care au limba ușor umflată, se arată a fi relativ târzie, chiar dacă nu putem fi siguri că a avut limba lărgită la mijloc.

O dată absolută pentru începutul bronzului nostru mijlociu se poate calcula în chipul următor: mormintele regale dela Mycene sunt contemporane aproximativ cu sfârșitul bronzului timpuriu central-european; această paralelizare a lui Forssander⁷⁰⁾ ni se pare mai justă decât cea a lui Aberg, care

⁷⁰⁾ Op. cit., p. 260.

datează începutul bronzului timpuriu central-european cu data mormintelor dela Mycene. Data absolută a acestora din urmă este, cum a arătat Karo⁷¹⁾, ca. 1600—1550 a. C. Căpătăm astfel pentru începutul bronzului nostru mijlociu o dată rotundă în secolul al XVI a. C. Nu ni se pare exclus ca această dată să fie chiar ca. 1600 a. C., ca adică mormintele regale dela Mycene să fie contemporane cu începutul bronzului mijlociu central-european.

*

Ne mai rămâne, înainte de a încheia studiul nostru asupra săbiei dela Boiu, să cercetăm mediul local în care această sabie s'a găsit. Acest mediu ni se prezintă întâi sub forma provinciei culturale în care sabia a fost folosită, în al doilea rând sub forma complexului strict local în care ea a fost găsită.

În ceiace privește provincia, în afară de felul cum vom vedea că ea se oglindește în complexul în care s'a găsit piesa, nu putem să ne facem o idee mai limpede asupra amănuntelor bronzului mijlociu de aici deoarece descoperirile, mai ales cele funerare, sunt rare, izolate și puțin studiate⁷²⁾. Suntem siliți astfel de a trata deocamdată numai unele grupe de material în bronz, rămânând ca încadrarea lor în aspectele diferite ale civilizației bronzului mijlociu din Transilvania să fie făcută mai târziu, când, mai ales prin material scos din morminte, vom putea cunoaște mai de aproape formele documentate aici.

Din cauzele acestea nici faptul că printr'o întâmplare fericită suntem în măsură să cunoaștem cu multă probabilitate aspectul de civilizație în cadrul căreia sabia dela Boiu a fost folosită, nu ne ajută prea mult. „Măgulicea“ pe care s'a găsit sabia este cunoscută, cum am pomenit deja, mai de mult ca o stațiune preistorică. Grație bunăvoinții D-lor pictor V. Velisaratu și absolvent al Facultății de Litere din București N. Șonea, care având prilejul acum câțiva ani să adune cioburi pe „Măgulicea“ le-au dăruit Muzeului Național de Antichități, putem să identificăm aspectele de civilizație care au folosit „Măgulicea“ ca loc de așezare. Deosebim astfel acolo resturile civilizației târzii neolitice de tip pe care l-am denumit Coțofeni⁷³⁾ și care nu ne poate interesa mai departe aici, și apoi resturile civilizației din epoca de bronz denumită după așezarea de pe dealul Wietenberg (Dealul Turcului) lângă Sighișoara⁷⁴⁾. Civilizația Wietenberg este reprezentată pe „Măgulicea“ prin cioburi absolut

⁷¹⁾ Die Schachtgräber von Mykenai, vol. 2 Text.

⁷²⁾ Un complex funerar ceva mai bogat este dat ca provenind dela Târgu-Mureș cu semn de întrebare (*Hampel*, Pl. 224) și pare mai degrabă a nu proveni de acolo.

⁷³⁾ Cf. *Stand*, p. 61 sqq.

⁷⁴⁾ Vezi pentru această civilizație nota 47 mai sus.

tipice, din care reproducem la Fig. 10, câteva eşantioane, atrăgând atenția asupra decorului tipic în benzi hașurate cruciș și asupra fragmentelor de străchini cu marginea trasă în sus în patru colțuri, o formă foarte tipică pentru civilizația Wietenberg. Aceasta din urmă fiind singura civilizație din epoca de bronz documentată pe „Măgulice“, — cantitatea de cioburi pe care o avem la dispoziție este suficientă pentru a ne da voie să afirmăm acest lucru, — urmează că sabia găsită în acest loc trebuie atribuită acestei civilizații. Ambele apariții, sabia și civilizația în cadrul căreia ea apare, își confirmă reciproc data. Civilizația Wietenberg folosește pentru decorarea ceramicii ei, o ornamentație spiralică bogată și avansată și acest lucru este în concordanță cu ornamentul săbiei. Nu putem însă afirma că purtătorii civilizației Wietenberg sunt și creatorii săbiei dela Boiu; ei reprezintă doar pe ocupanții regiunii în momentul în care sabia și-a găsit drum întracolo. Din nefericire nu știm în cadrul căreia civilizații s'a găsit pumnalul dela Samșud; deocamdată însă civilizația Wietenberg nu este încă documentată în regiunea Samșudului și nici în imediata apropiere, așa încât este foarte posibil ca pumnalul dela Samșud să fi fost folosit în cadrul altei civilizații. Nimic nu ar fi mai greșit așadar, decât a considera săbiile de tip Boiu din Transilvania drept un tip specific al civilizației Wietenberg. Aceste lame sunt în Transilvania dimpotrivă, după cum se pare, niște produse străine, venite ici și colo dealungul unei căi de comunicație naturale. Este o situație cu totul deosebită de aceia pe care am constatat-o cu privire la topoarele de luptă decorate, care erau fabricate în centrul metalurgic din nord-vestul Transilvaniei. Săbiile de tip Boiu din Transilvania sunt de considerat ca unul din elementele pe care industria bronzului dela Dunărea de mijloc, lucrând sub influențe sudice și pe baza unor tradiții mai vechi central-europene, dar cu rădăcini tot Sudice, le-a împrumutat civilizației bronzului autohton dealungul Mureșului Transilvan.

DAS BRONZESCHWERT AUS BOIU
EIN BEITRAG ZUM STUDIUM DER ERSTEN GRIFFZUNGENSCHWERTER
AUS MITTELEUROPA

(AUSZUG)

Im ersten Teil der Arbeit wird ein Schwert vorgelegt (Abb. 1 und Taf. 1/1) dessen Fundort nicht, wie führer⁹⁾ angegeben, „Deva, Dealul Decebal“, sondern die „Măgulicea“ genannte prähistorische Siedlung im Dorfe Boiu (Boj-Bun), Bez. Hunedoara, ist⁷⁾.

Sodann wird auch das einzige Gegenstück dieses Schwertes aus Siebenbürgen, der Dolch von Samşudul-de-Câmpie (Mezősámsond), Bez. Mures¹⁰), erneut in Photos publiziert (Abb. 3 und Taf. 1/2).

Der weitere Verwandtenkreis dieser Stichwaffen wird durch die Schwerter und Dolche von Porţile de Fier (Eiserne Tore) (unveröff., Mus. Wien), Császártoltés, Com. Pest¹¹), Donau bei Buda (Taf. 2/2)¹²), O-Szöny, Com. Komárom (Taf. 2/4)¹⁴) „Ungarn“ (Taf. 2/1)¹⁶) „Ungarn“ (unverziert)¹⁷, Pressburg (Taf. 2/3)¹⁸), Kojatky (Kojatek) in Mähren (unveröff. im Mus. Brünn, Abb. 2 und Taf. 1/3), Schleswig-Holstein²¹), Castions di Strada (Taf. 2/5)²²) und Treviso (Taf. 2/6)²³) umschrieben.

Dieser Waffentypus wird durch die Form der Klinge, durch die Griffzunge (mit oder ohne aufgekanteten Rändern) und durch die immer gleich bleibende Verzierung der Griffplatte charakterisiert. Die Griffe der Stücke aus Samşud und „Ungarn“¹⁷) sind wahrscheinlich sekundär verändert worden.

Der Länge nach handelt es sich um lange Dolche (Lge. zwischen etwa 34 cm. und 40 cm.), dann um Kurzschwerter (Lge. zwischen etwa 50 cm. und 62 cm.) und endlich um regelrechte *Rapier*e (Lge. über 72 und 73 cm.)

Die Verbreitung dieses scharf auszuwandernden Waffentypus (Karte Abb. 9, *voller kre's*) zeigt kein deutlich markiertes Zentrum, halt sich vielmehr mit ziemlich streuen Vorkommen an den natürlichen Wegen der Donau und des Mureş und weist auch einen Vorstoss nach dem Norden, — entlang des March-Oder-Weges, — auf. Westlich der mittleren Donau ist der Typus nur in Nordost-Italien in zwei Exemplaren belegt, wovon dasjenige von Treviso schon von der strengen, im Osten üblichen Formgebung abweicht; sein Muster stellt ebenfalls nur eine zersetzte Form des üblichen Motives dar. Wegen des Musters müssen wir die nord-italischen Vorkommen als vom Osten her importiert ansehen. Sie sind wahrscheinlich auf dem Save-Weg dorthin gelangt, denn West-Ungarn und Österreich ist von einem anderen, verwandten Typus besetzt (S. unten). Das Stück aus Treviso scheint aber eher ein lokales Fabrikat zu sein.

Dieser Schwerttypus darf nach dem Gezeigten nicht mehr, wie bisher⁹) „Keszthely-Typus“ genannt werden, da das bekannte Schwert aus dem Kammergrab von Keszthely (Abb. 5)³⁴) nach Form und Muster nicht den reinen Typus verkörpert. Es wird vorgeschlagen, den Typus „Boiu“ — oder „Császártoltes-Boiu-Typus“ zu nennen.

Was nach Aussonderung des Typus Boiu von der Keszthely-Schwertgruppe übrigbleibt wird als eine besondere Gruppe unter dem Namen „Typus Sauerbrunn“ behandelt. Diese Waffen haben dieselbe Klingensform wie der

Typus Boiu, aber gewöhnlich keine Griffzunge und ein anderes Muster. Ihre Verbreitung (vgl. Karte Abb. 9, lichter Kreis (ohne Griffzunge), halblichter Kreis und lichtiges Rechteck mit Mittelpunkt (mit Griffzunge)) ist eine andere, westlichere, als diejenige des Typus Boiu. Vom Typus Sauerbrunn werden folgende Vorkommen aufgezählt:

Keszthely? (unveröff., Mus. Keszthely), „Ungarn“ (Abb. 4)²⁶, Sauerbrunn (Schwert und Dolch, letzterer Abb. 6)²⁷, Leobersdorf²⁸, Pichlern (Abb. 7)²⁹, Donawitz (unveröff., mit Griffzunge, Muster aber wie in Sauerbrunn)³⁰, Wildon (unveröff., Griff wie in Samšud, aber ohne Verzierung)³¹. Das Schwert aus Povegliano (Abb. 3/1)³² muss ausscheiden, da es sich bei ihm um ein Hiebschwert handelt (grösste Klingenbreite im unteren Teil). Aus demselben Grunde muss auch das stark abgeschliffene Schwert von Hochstadt („Töngeswald“) Kr. Hanau³³ ausscheiden, das Fr. Holste mündlichen Mitteilungen nach zu dieser Gruppe rechnet.

Das vereinzelt Erscheinen der Griffzunge innerhalb der Gruppe Sauerbrunn scheint auf einen Einfluss der Gruppe Boiu zurückgeführt werden zu müssen. Ein ähnlicher Einfluss verrät wahrscheinlich auch die Herzform des Musters einiger Sauerbrunn-Schwerter (Abb. 4-5). Die österreichischen Schwerter und Dolche vom Typus Sauerbrunn (Sauerbrunn, Leobersdorf, Pichlern und Donawitz) sind durch die Einzelheit miteinander verbunden, dass bei allen das Muster die Aussparung eines tropfenförmigen oder spitzovalen Feldes bevorzugt.

Durch sein Muster ist auch ein Vollgriffschwert aus München, Bogenhausener Brücke (Taf. 1/4, unveröff. im Mus. Mainz), dessen Vollgriff auch sekundär sein kann, mit den Schwertern vom Typus Sauerbrunn verknüpft. Das Münchner Schwert zeigt aber nur eine leichte Schwellung der Klinge in ihrem oberen Teil.

Die klingen von Povegliano (Taf. 3/1), München (Taf. 1/4) und Hochstadt stellen durch ihre Verzierung die Verbindung zwischen dem Typus Sauerbrunn und den üblichen geschweiften klingen der mittleren Bronzezeit her, welche ja bekanntlich³⁵ sich aus den frühbronzezeitlichen Dolchen entwickelt haben. Die mittlerbronzezeitlichen geschweiften griffzungenlosen klingen können in drei Typen eingeteilt werden: 1) mit der grössten Breite im oberen Teil (Stichwaffen); 2) mit der grössten Breite im unteren Teil (Hieb-waffen); 3) mit der grössten Breite ungefähr in der Mitte (zugleich Stich- und Hieb-waffen)³⁷.

Die klingen vom Typus Sauerbrunn können nur aus den ersteren abgeleitet werden, da sie gerade durch die Schwellung der Klinge in ihrem oberen

Teil charakterisiert sind. Unter den geschweiften Klingen der mittleren Bronzezeit³⁸⁾ gehören nur wenige der ersten Kategorie an: ein spiralverziertes Stück aus „Ungarn“³⁹⁾, das ein genaues Gegenstück aus Nagy-Gáj im Torontal⁴⁰⁾ besitzt und dann ein Dolch von Lavrica in Krain⁴¹⁾. Dazu kommt noch das Schwert aus München hinzu (Taf. 1/4).

Die Stücke aus München und Lavrica sind durch ihre Verzierung *westlich*, diejenigen aus „Ungarn“ und „Nagy-Gáj“ dagegen, wegen der Spiralverzierung, *östlich*.

Die Sauerbrunn-Klingen sind der Form nach aus denjenigen vom Typus München-Lavrica abzuleiten. Auch ihre Verzierung ist eng mit derjenigen der Klingen München-Lavrica verknüpft. Diese Verzierung hat sich aus derjenigen der „triangulären Dolche“ entwickelt (vgl. das „Hufeisen“ auf den meisten Sauerbrunn-Klingen und das Zick-Zack auf den Klingen von München (Taf. 1/4), Pichlern (Abb. 7) und „Ungarn“ (Abb. 4). Zwei nord-italische Dolche⁴²⁾ unterstreichen diese Verbindungen noch deutlicher. Dass die Überlieferung der „triangulären Dolche“ in Österreich recht stark gewirkt hat, wird durch drei von Montelius⁴⁶⁾ reproduzierte Dolche besonders klar gezeigt. Somit lässt sich die Gruppe Sauerbrunn als eine ost-alpine Entwicklung erklären, an deren Basis letzten Endes die „triangulären Dolche“ liegen.

Die gleichzeitige Gruppe Boiu liesse sich entweder als eine Weiterbildung des Typus Sauerbrunn, oder als eine selbstständige Entwicklung ähnlicher Grundlagen, — welche aber in diesem Falle in den Klingen von der Art des spiralverzierten Dolches aus Nagy-Gáj verkörpert wären, — in ihrem Ursprung erklären. Es muss aber zuerst der Ursprung der zwei die Gruppe Boiu absondernden Elemente: Muster und Griffzunge, erklärt werden.

Das Muster kann auf rein stilistischem Wege aus dem Muster der Klingen von Nagy-Gáj und „Ungarn“ abgeleitet werden. Auf einem anderen, ebenfalls stilistischem Wege könnte man es auch als von einer liegenden S-Spirale oder zwei nebeneinander gestellten Einzelspiralen bedingt ansehen. Eine sehr gewagte Hypothese würde annehmen, dass dieses Muster einen von den frühbronzezeitlichen Vorkommen⁴⁹⁾ (Abb. 8) abzuleitenden Schild mit oberer Kerbe darstellt.

Was die Griffzunge anlangt, so kann es sich zunächst um eine Überlieferung der Griffzungen-Dolche handeln, welche von der Glockenbecherkultur nach Mitteleuropa gebracht wurden⁵¹⁾ und welche meistens erst der frühen Bronzezeit angehören⁵³⁻⁵⁴⁾. Andererseits aber scheint es wahrschein-

licher zu sein, dass die frühesten ausser-ägäischen Griffzungenschwerter aus Europa durch die von Reinecke⁵⁸⁾ zusammengestellten, hier als Povegliano II-Joschewa-Gruppe behandelten Schwerter (Taf. 3/2—4) vertreten sind. Es handelt sich durchwegs um Schwerter mit gerader Zunge; zwei Stücke aus Mittelitalien⁵⁹⁾ (eins auf Taf. 3/4) werden hier zum ersten Male zu dieser Gruppe gerechnet. Auf der Karte Abb. 9 sind diese Schwerter mit einem Kreuz markiert. Diese Gruppe wird durch Povegliano, Joschewa, Zombor und Smolenice mit einer gewissen Sicherheit in den ersten Abschnitt der mittleren Bronzezeit datiert. Die sonstigen mitteleuropäischen Griffzungenschwerter mit gerader Zunge⁶¹⁾ erscheinen dagegen erst später (in der Phase C. Reinecke). Nach Reinecke und Aberg⁶²⁾ sind die Schwerter vom Typus Povegliano II-Joschewa auf einen Einfluss der mykenischen Schwerter mit aufgekanteter Griffzunge zurückzuführen. Einheimisch mitteleuropäisch sind bei den Griffzungenschwertern die glockenförmigen Schulter des Heftes und die ausgebauchte Griffzunge^{55, 57)}. In der Gruppe Boiu ist die Glockenform des Heftes als ein Zeichen dafür anzusehen, dass diese Klingen von solchen mit *Griffplatte* abzuleiten sind.

Die Ausbauchung der Zunge wird mit Recht als eine Nachahmung von Vollgriffen angesehen (Sprockhoff). Von den frühen mittelbronzezeitlichen Vollgriffschwertern hat aber⁶³⁾ nur ein Stück aus dem Depot von Cascina Ranza⁶⁴⁾ einen geschwollenen Vollgriff. Diese letzte Einzelheit wird erst bei den Schwertern mit achtkantigem Griff aus dem Ende der mittleren Bronzezeit allgemeiner. Es sieht also so aus, als ob die beginnende Schwellung der Griffzunge bei einigen Klingen des Typus Boiu (vgl. Taf. 1/1,3 und Taf. 2/1) sie als spät kennzeichnet. Vorsicht ist aber hier von einem Schwert aus einer Steinkiste von Prilep, Süd-Serbien⁶⁵⁾ geboten, das eine ausgebauchte Griffzunge besitzt und ziemlich früh innerhalb der mittleren Bronzezeit zu sein scheint.

Die z. Zt. wahrscheinlichste Deutung des Typus Boiu ist diejenige, welche in ihm eine Vermischung des Typus Sauerbrunn (lingenform, glockenförmiges Heft) mit den Griffzungenschwertern vom Typus Povegliano II-Joschewa (Griffzunge) sieht, wobei das Muster der Griffplatte als ein lokales selbständiges Element bewertet werden muss.

Chronologisch lassen sich die drei Gruppen, Boiu, Sauerbrunn und Povegliano II-Joschewa nicht näher gegeneinander bestimmen, da sie meistens durch Einzelfunde vertreten sind. Was wir an Begleitfunden kennen (Grab von Keszthely mit B 2 Nadel, Leobersdorf mit B-Nadel, Povegliano mit B-Typen, Zombor und Smolenice desgl.) deutet alles einfach auf den ersten

Abschnitt der mittleren Bronzezeit hin. Feinere chronologische Ansetzungen der verschiedenen Gruppen können wir nur von zukünftigen Entdeckungen erwarten, oder auch auf typologischem Wege vornehmen, wobei das Ergebnis von den gewählten Lösungen der verschiedenen oben besprochenen Herkunfts- und Beziehungsfragen abhängt.

In Siebenbürgen, wo wir die mittlere Bronzezeit nur sehr ungenügend kennen, stellen die Boiu-Klingen vorerst ereinzelte Erscheinungen dar. Das Stück aus Boiu gehört höchstwahrscheinlich der Wietenberg-Kultur⁴⁷⁾ an: von der „Măgulicea“ haben wir nämlich Scherben, welche nur die spätneolithische Coșofeni-Kultur⁷³⁾ und die bronzezeitliche Wietenberg-Kultur vertreten. Dagegen wissen wir nicht, in welchem Zusammenhang der Dolch von Samșud gefunden wurde. Dort ist die Wietenberg-Kultur nicht belegt.

So können wir schliessen, dass die Klingen vom Typus Boiu nach Siebenbürgen auf dem Mureș-Wege eingedrungen sind und in einem Falle von den Trägern der Wietenberg-Kultur benützt wurden.

I. N.

Adaus. In legătură cu ipoteza exprimată la pag. 184 cu privire la drumul pe care sabia dela Castions di Strada a ajuns în Italia de nord-est este necesar să notăm că între timp am aflat prin bunăvoința d-lui F. Holste de existența unui exemplar absolut tipic de sabie Boiu în Muzeul dela Zagreb, necunoscut de nimeni până acum; el are No. de Inv. 6232 și a fost găsit la „Dolina pe Sava“. Limba e umflată la mijloc și are ca și placa mânerului margini ridicate. Ornamentul e acelaș ca la Boiu.

Nachtrag. Nach beendeter Drucklegung des verliegenden Aufsatzes erführen wir druch eine freundliche Mitteilung von Fr. Holste (München), dass im Mus. zu Zagreb ein typisches Boiu-Scwert aufbewahrt wird, welches aus „Dolina an des Save“ stammt. Das Stück trägt die Inv. Nr. 6232 und ist u. W. noch unediert. Vgl. oben S. 184 und 210.

La fel, la pag. 160, rândul 16 de sus în jos trebuie adaugate după cuvintele „este acum la ruptură de“ următoarele cuvinte: „1,95 cm., grosimea maximă, tot la ruptură, de“.